

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANA BİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

**RUSYA'NIN AZERBAJCAN SİYASETİ
(1801-1813)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TELMAN GULİYEV

İSTANBUL 2010

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANA BİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

**RUSYA'NIN AZERBAJCAN SİYASETİ
(1801-1813)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TELMAN GULİYEV

TEZ DANIŞMANI: DOÇ. DR. OKAN YEŞİLOT

İSTANBUL 2010

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek Lisans öğrencisi Telman Guliyev'in "Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti (1801 - 1813)" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı : Doç.Dr. Okan Yeşilot
Üniversitesi Marmara

Üye : Doç.Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu
Üniversitesi Marmara

Üye : Doç.Dr. Belkis Ulusoy Nalcioğlu
Üniversitesi İstanbul

İmza

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun8./11...../ 2010 tarih ve 2010/22-4...
sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Emel KEFELİ
Müdür

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
ÖZ	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

HAZAR YÜRÜYÜŞÜNDEN GÜLİSTAN'A GİDEN YOL

RUSYA'NIN HAZAR YÜRÜYÜŞÜ VE BU YÜRÜYÜŞÜN JEOPOLİTİK,

JEO-EKONOMİK VE SİYASİ NEDENLERİ 11 |

1.1. Osmanlı Devletinin, Rusya'nın Azerbaycan'a Yürüyüşünü Durdurması; İstanbul, Reşt, Gence Anlaşmaları ve Nadir Şah Dönemi.....	16
--	----

1.2. Nadir Şah Dönemi Sonrasında Azerbaycan Hanlıklarının Bağımsızlık Yolundaki Adımları ve Birlik Sorunu	20
--	----

1.3. Güney Azerbaycan Hanlıkları 23 |

1.3.1. Erdebil Hanlığı	25
------------------------------	----

1.3.2. Makı Hanlığı.....	26
--------------------------	----

1.3.3. Karadağ Hanlığı	27
------------------------------	----

1.3.4. Tebriz ve Hoy Hanlığı	29
------------------------------------	----

1.3.5. Maraga Hanlığı	31
-----------------------------	----

1.3.6. Urmiye Hanlığı	31
-----------------------------	----

1.3.7. Serab Hanlığı	32
----------------------------	----

1.3.8. Güney Azerbaycan Hanlıklarında Sosyo-Ekonomik Durum.....	33
---	----

1.3.8.1. Ticaret	33
------------------------	----

1.3.8.2. Sanat	36
----------------------	----

1.3.8.3. Toprak Mülkiyeti ve Vergiler	37
---	----

1.3.9. Güney Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki İlişkiler	39
---	----

1.4. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları	41
--	----

1.4.1. İrevan Hanlığı	42
-----------------------------	----

1.4.2. Karabağ Hanlığı	43
------------------------------	----

1.4.2.1. Karabağ Hanlığı'nın Diğer Hanlıklarla İlişkileri	45
1.4.3. Kuba Hanlığı	47
1.4.4. Gence Hanlığı	47
1.4.5. Şeki Hanlığı	48
1.4.6. Şirvan Hanlığı	48
1.4.7. Bakü Hanlığı	49
1.4.8. Talış (Lenkeran) Hanlığı	49
1.4.9. Nahçıvan Hanlığı	50
1.4.10. Kuzey Azerbaycan Hanlıklarında Sosyo-Ekonomik Durum	50
1.5. Hanlıklar Döneminde Azerbaycan'da Kültürel ve Edebi Hayat	61

II. BÖLÜM

1801- 1813 YILLARINDA OSMANLI, İRAN VE RUSYA ARASINDA MÜCADELENİN DERİNLEŞMESİ VE RUSYA'NIN AZERBAYCAN TOPRAKLARINI YENİDEN ELE GEÇİRMESİ..... 64

2.1. İşgal Arefesinde Azerbaycan'da Siyasi Durum

2.2 Gürcistan'ın Rusya'ya bağlanmasıyla Azerbaycan işgali'nin de başlanması

2.3. Rusya ve İran'ın Karabağ Hanlığı Üzerinde Mücadelesi ve Kürekçay Anlaşması.....

2.4. Rus Yayılması, Sisianov'un Öldürülmesi ve Anti-Rus Direnişin Artması..

2.5. Gülistan Anlaşması

SONUÇ

KAYNAKÇA

EK.1

ÖNSÖZ

Dünyanın iki büyük süper gücünden biri olan SSCB'nin dağılmasıyla Azerbaycan Cumhuriyeti, bağımsızlığını yeniden ilan ederek, yaklaşık 200 senelik Rus hâkimiyetine son vermiştir. 19. asrın ilk yıllarından başlayarak binlerce Azerbaycan Türkünün şehit edilmesiyle kaybedilen bağımsızlık uğrunda milli mücadele, tarihin çeşitli dönemlerinde zor şartlar altında sürdürülmeye çalışılmıştır.

19. asırda jeopolitik güç odaklarının Kafkasya uğrunda yürütmüş oldukları mücadelelerde, özellikle 1801-1813 Rusya–Azerbaycan Hanlık Devletleri ve 1804-1813 İran-Rusya arasındaki savaşlar, önemli bir yer işgal etmektedir. Bu savaşların sonucunda, bölgede ciddi jeopolitik ve jeoekonomik öneme sahip olan Azerbaycan, ikiye bölünmüş, imzalanan Gülistan ve Türkmençay anlaşmalarıyla İran, Azerbaycan'ın kuzeyi ile ilgili taleplerinden ve isteklerinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Rusya ise, Azerbaycan'ın kuzeyini tamamen ele geçirmek suretiyle Kafkasya'nın işgalinin birinci aşamasını başarıyla tamamlamış ve aynı zamanda, Osmanlı Devletinin bu bölgedeki etkinliğini zayıflatarak, Orta Asya'yla bağlantı yollarını kontrolü altına almıştır.

Petro döneminden başlayarak, Rusya'nın dış politikasının esas hedeflerinden biri de, Osmanlı devletiyle İran arasında ihtilaflar yaratarak her iki devleti zayıflatmak ve Osmanlı'nın; Avrupa ve Anadolu'nun doğusundaki topraklarını ele geçirmek olmuştur.

Aynı zamanda, zengin petrol, gaz, tuz gibi rezervlere sahip olan Azerbaycan da, Çarlık Rusya'sının iştahını kabartmaktaydı. Rusların asıl maksadı, Asya ve Avrupa arasında Rus ticaret yolu açmak, İran ve Osmanlı Devleti'ni Kafkaslardan çıkartmaktı.

Nitekim Rusya, bu savaşlar sonucunda amacına ulaşmış, Kafkasya'da ve Avrupa'da yeni topraklar ele geçirmiştir. 1804-1813 Rus-İran Savaşı, Azerbaycan Türkleri için olumsuz neticeler vermiştir. İmzalanan Gülistan anlaşmasıyla, Azerbaycan'ın her iki bölgesi ayrı ayrı devletlerin işgali altına girmiştir. Yaklaşık 200 senelik bir süre, farklı rejimler ve ideolojik temayüller altında yönetilen Azerbaycan'ın Rusya sınırlarında kalan kuzeyi ve bugün İran sınırlarında kalan güneyi, sosyo-kültürel açıdan, belirli bir oranda birbirine yabancılaşmıştır.

Bu çalışmanın ilk bölümünde Rusya'nın Hazar, dolayısıyla Azerbaycan politikasına değinilmiştir. Azerbaycan topraklarında kurulan hanlıklar ve bu hanlıkların siyasi tarihine, Rusya'nın bu hanlıklar üzerindeki emellerine ayrıntılı biçimde yer verilmiştir. Birinci bölümde Azerbaycan hanlıkları , özellikle Güney Azerbaycan hanlıkları hakta daha ayrıntılı bilgi verme ihtiyacı hiss etdik. Çünkü bu konuda

Türkiyede çok az çalışma yapıldığı bilinmektedir. Çalıştığımız kaynaklarda hanlıkların etno-demografik yapısıyla ilgili tutarlı belgelere ulaşamadığımızdan bu konuda daha kapsamlı bilgilere yer veremedik.

II. Bölümde ise Rusya, İran ve Osmanlı Devleti açısından Azerbaycan topraklarının jeopolitik, jeoekonomik ve siyasi öneminden bahsedilmektedir. Bu bölümde aynı zamanda Rusya'nın Azerbaycan işgalini gerçekleştirmesi ve Azerbaycan Türklerinin yaşadığı sıkıntılar konu edilmiştir. Rusya, İran ve Osmanlı Devleti arasında tampon görevi gören Azerbaycan'ın bağımsız ve bütün halinde kalabilmesi için verdiği mücadelelere değinilmiştir. Rusya'nın "böl-yönet" politikası yüzünden hanlıklar arasındaki gergin ilişkiler kopacak duruma gelmiş, bunun sonunda da Rusya, Azerbaycan'ı hâkimiyetine alma yönündeki hareketlerine hız vermiştir. Rusya ile İran arasında imzalanan antlaşma sonucu Gürcistan'ın Rusya'ya bağlanmasıyla başlayan işgal süreci Gence'nin düşürülüşüyle hızlanmış ve Azerbaycan'ın tamamının Rusya-İran arasında imzalanan Gülistan anlaşmasıyla bölüştürülmesiyle son bulmuştur.

Yine bu bölümde, Rusya'nın kendine yakın gördüğü Ermeni halkının çoğunluk sağlaması için Azerbaycan bölgesindeki Türk-Müslüman halkı zorla baskı altında tutması, Azerbaycan hanlıklarının ve halkının direnişini zor kullanarak bastırması konuları ele alınmıştır. Savaşlar, antlaşmalar ve yapılan baskılar belgelere dayanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmış olduğumuz dönemle ilgili ister Osmanlı isterse de İran kaynaklarında da zengin bilgi ve belgelerin bulunduğu muhakkaktır. Yalnız bu çalışmada biz daha çok Rus, Sovyet ve Azerbaycan kaynaklarına göre döneme ışık tutmaya çalıştık.

Günümüzde, Azerbaycan Türklerinin 19. asır tarihine dair her bir olayın ayrıntılı bir şekilde incelenmesine ihtiyaç vardır. Yaptığımız çalışmada bu ihtiyacın az da olsa karşılanmasına çalışılmıştır. Çalışmanın hazırlanması aşamasında desteğini ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Okan Yeşilot'a minnetlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Telman Guliyev Nusretoğlu

ÖZET

Azerbaycan ve İran'ı hâkimiyet altında tutmak isteyen Rusya'nın tarihinde Baltık, Karadeniz ve Hazar Denizi önemli yer tutmaktadır. Azerbaycan ve güneyindeki İran'ı hâkimiyetine almak isteyen Rusya için Hazar bölgesi siyasi ve ekonomik bir önem arz etmektedir. Çarlık Rusyası'nın, İran'a silah zoruyla kabul ettirdiği Gülistan Anlaşması, uluslararası hukuk kuralları ihlal edilerek imzalanmış ve sadece Rusya'nın çıkarları göz önünde bulundurularak düzenlemiştir. Bu anlaşmanın düzenlenmesi ve imzalanması sürecine, Azerbaycan halkını ve hanlıklar yönetimini temsilen hiç kimsenin katılmadığı göz önünde bulundurulduğunda bu belgenin, meşruluğu tartışılmaktadır. Azerbaycan toprakları, Azerbaycan Türklerine sorulmadan, Rusya ve İran arasında bölünmüştür. Dolayısıyla, Kuzey Azerbaycan'ın Rusya'ya bağlanması, gönüllü olarak değil, silah zoruyla gerçekleşmiştir. Rusya, silah zoruyla ele geçirilen bu topraklarda kalıcı hale gelebilmek ve devam eden direnişleri durdurabilmek için, bu bölgede, yeni bir yönetim anlayışı uygulamaya başlamıştır.

ABSTRACT

The Baltic, the Caspian and the Black sea occupy a significant place in the history of Russia, which has intended to keep Azerbaijan and Persia under its control. The Caspian region is of political and economic value to Russia, aiming to predominate over Azerbaijan and Persia, its southern neighbour. The treaty of Gülistan, which Persia agreed to sign by Russian force, respects no international law and favors the Russian side only. Given that the Azerbaijan people were not represented in the signing of the treaty, its legitimacy is a subject of dispute. The Azerbaijan territory, despite being against the will of its people, was split in two between Russia and Persia. Therefore, it is worth noting that the northern Azerbaijan was incorporated into Russian lands by force. In order to have permanent control over these lands taken by force and to suppress the opposition, Russia began to apply a new understanding of administration.

KISALTMALAR

<i>AKAK</i>	<i>Aktı Sobrannie Kavkazskoy Arheografiçeskoj Komissiej</i>
<i>a.g.e.,</i>	Adı Geçen Eser
<i>a.g.m.,</i>	Adı Geçen Makale
AMEA TİEA:	Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası Tarih İnstitutunun Elmi Arhivi
Az. MEA.	Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası
AN.Az.SSR .	Akademiya Nauk Azerbaydjanskiye Sovetsikiy Sotsialistiçeskiy Respublik
Bkz:	Bakınız
C.	Cilt
SPB.	Sankt- Peterburg
s.	Sayfa
S.	Sayı
İzd.	İzdatelstva
T.	Tom
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğçerleri

GİRİŞ

Araştırmamızda genellikle 19 ve 20 asr Rus , Sovyet ve Azerbaycan tarihçilerinin eserleri ve döneme ait birinci el kaynaklara istinat edilse de bu kaynaklara eleştirel bir yaklaşım sergilenerek Azerbaycan'ın işgal süreci , işgali doğuran nedenler, ve bu işgale karşı devam eden direnişler daha objektif bir biçimde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

19. ve 20. yüzyıl Azerbaycan tarihçiliğinde, Azerbaycan'ın Rusya tarafından ele geçirmesi sorunu, zaman zaman farklı bakış açılarıyla ortaya konulmuştur. Bu dönemle ilgili yazılan çok sayıdaki eserden ilki, Mirza Adıgüzel Bey'in 1845 senesinde Azerbaycan Türkçesinde kaleme aldığı *Karabağname* isimli eserdir.¹ O, bu eseri, Rus Albayı Kolyubakin'in ricasıyla yazmıştır. Bu, onun Çar yönetimiyle ilişkide olduğunu gösterir. Eserin ilk sekiz bölümü, Karabağ'ın 18. asır tarihine aittir. Yazarın Rusya tarafgirliği, onun yazdıklarından da kolaylıkla anlaşılmaktadır. Nitekim yazar, Sisianov'un Azerbaycan halkının kahramanlarından Gence Hanı Cevat Han'a Gence kalesini teslim etmesi talebiyle yazmış olduğu mektuptan, "içtenlikle yapılan nasihatler" olarak bahseder. O, İran askerlerinin Azerbaycan'a girmesini "işgal", Rus askerlerinin gelişini ise, "kurtuluş" olarak tasvir eder. Yine, onun bu eserinde, Güney Azerbaycan ahalisinin, Rusya'ya rağbet beslediği şeklinde yazılan iddialar da tek yanlıdır. Çünkü diğer tarihçilerin eserlerinde, buna dair hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır.

Bu dönem tarihçilerinden, bir diğer Rusya yanlısı isim, Karabağ hanlığında vezirlik görevinde bulunmuş Mirza Cemal'dir. Onun *Karabağ Tarihi*² adlı eserinde; Karabağ bölgesinden ve Penahali Han'ın icraatlarından bahsedilmektedir. Mirza Cemal'in bu eserinde, Azerbaycan askeri güçlerinin, hem İran hem Rus askerlerine karşı yürütmüş oldukları mücadele hakkında da ilginç bilgiler yer almaktadır.

Bu dönemi daha objektif bir biçimde yansıtan eserlerden biri de, Azerbaycan halkının, ansiklopedik bilgiye sahip mütefekkir evlatlarından birisi olan Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un *Gülüstan-ı İrem*³ adlı eseridir.

Konumuzla ilgili eserlerden biri de, Azerbaycan tarihçilerinden Hacı Şeyh Hasan Mollazade'nin Türkçe yazılmış dört ciltlik eseridir.⁴ Mollazade'nin bu eserinin

¹ *Garabağname*, 1 Kitap, Yazıcı Neşriyyatı, Bakı 1956, s. 13-102.

² *Garabağnameler*, 1 Kitap Yazıcı, Bakı, 1989, s. 104-148.

³ Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülüstan-ı İrem*, Yazıcı Neşriyyatı, Bakı, 1951, s. 230.

⁴ *Zübdetüt- Tevarih*, C. IV, Yelizevatpol, 1912.

dördüncü bölümünde; Rus işgalleri, Gence’de Cevat Han’ın direnişi ve Ermenilerin Rusların tarafında yer alması gibi konular ele alınmaktadır.

Ünlü Azerbaycan tarihçisi Reşit Bey İsmayılov’un, 1923 senesinde Bakü’de yayınlanan *Azerbaycan Tarihi* (1993 yeni neşri. İktibaslar yeni neşirdendir) isimli eserinde de; Rusya’nın Azerbaycan hanlıklarını işgal etmesiyle ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. O, bu işgalin başlangıcını, Gürcistan’ın Rusya’ya bağlanmasından itibaren ele almaktadır.⁵ Onun bu eserinde; Çar ordusunun Gürcü asıllı generali olan ve Azerbaycan’a karşı nefretiyle bilinen Sisianov’dan; ahlaki değerlerden yoksun, zulüm ve zor kullanmaktan zevk alan bir müstebit olarak bahsedilmektedir. Reşit Bey’in eserinde; Sisianov’un Cevat Han’a gönderdiği hakaret dolu mektubundan, onun Gence hakkında söylediği “Gence Azerbaycan’ın anahtarıdır” sözünden ve Sisianov’un Bakü’de öldürülmesi gibi konulardan geniş bir biçimde bahsedilmiştir.⁶ Reşit Bey İsmayılov, Rus askerlerinin yerli Müslüman halka karşı gerçekleştirdiği zalimce muamelelerden de söz etmektedir.⁷ Yine, Reşit Bey İsmayılov, Gülistan Anlaşmasını ise, “Kaçar sülalesinin tarihinde silinmesi imkânsız olan bir siyah leke” olarak değerlendirmiştir.⁸

Rusya’nın Azerbaycan hanlıklarını ele geçirmesini “işgal” olarak nitelendiren dönemin bir diğer Azerbaycan tarihçisi de, Cihangir Zeynalıoğlu’dur. Onun, ilk olarak 1924 senesinde İstanbul’da, daha sonra 1992 senesinde Bakü’de yayınlanan *Muhtasar Azerbaycan Tarihi* isimli eserinde; Gürcistan’ın Rusya’ya bağlanmasıyla, Azerbaycan’ın istiklalinin de tehlikeye düştüğüne vurgu yapılmaktadır.⁹ Yine onun bu eserinde; Azerbaycan’ın bölünmesi ve her iki tarafının da esaret altına düşmesi, Azerbaycan halkının yaşamış olduğu zorluklarla ilgili değerlendirmeler yer almaktadır. Yazar, eserinde, özellikle Rusya’nın uyguladığı Ruslaştırma politikasını tenkit etmiştir.¹⁰ Bu yöndeki eserlere karşılık, Sovyet dönemi tarihçiliği incelendiğinde; Çarlık Rusya’sının Azerbaycan’ın kuzeyini işgali ve bunun bir sonucu olarak ülkenin ikiye bölünmesi, bölgede Rusların kurdukları koloni sistemi ve bu sistemin sonucu olarak milli kimlik bilincinin giderek zayıflatılması probleminin, tarihi gerçekliklere uygun bir biçimde yazılmadığı görülür. Hatta 19. asrın bazı Rus kaynaklarında, Rusya’nın Hazar

⁵ R.İsmayılov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakı,1993, s. 99.

⁶ İsmayılov, *a.g.e.*, s. 102-103.

⁷ İsmayılov, *a.g.e.*, s. 121.

⁸ İsmayılov, *a.g.e.*,s. 120.

⁹ C. Zeynalıoğlu, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Bakı 1992. s. 90-91.

¹⁰ Zeynalıoğlu, *a.g.e.*, s. 102-104.

yürüyüşü bir ‘ilhak hareketi’ olarak tanımlanmasına rağmen¹¹ Sovyet döneminde bu ilhak hareketi, daha çok ‘birleşme’ terimi ile ifade edilmiş ve Rusya’nın Azerbaycan’ı ele geçirmesiyle, Azerbaycan’da ekonomik, kültürel, siyasi alanda ciddi atılımların gerçekleştirildiği tezi kanıtlanmaya çalışılmıştır.

Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanmasından sonra, bütün alanlarda olduğu gibi, milli tarih yazıcılığı alanında da yeni yaklaşımlar ortaya çıkmaya başlar. Tek taraflı ve ideolojik yaklaşımlarla ele alınan ve tarihi gerçeklikleri yansıtmayan Azerbaycan Sovyet tarih tezi yeniden ele alınır.

Aslında, 19. asır Azerbaycan tarihinin öğrenilmesi amacıyla, özellikle hanlıklardaki sosyo-ekonomik durum, Rus-İran savaşının kronolojisi, hanlıklar arası ilişkiler ve başka konularda, Sovyet tarihçiliğinde hayli kapsamlı araştırma eserleri de ortaya konulmuştur. Ancak yine de, Sovyet resmi ideolojisinin şablonları ve emperyalist yaklaşımları, bu dönemin kapsamlı bir biçimde ele alınmasını zorlaştırmaktadır.

Bu çalışmaya konu olan dönemde, Kuzey Azerbaycan hanlıklarının sosyal ve iktisadi durumuyla ilgili manzaranın tasvir edilmesi açısından, Sovyet dönemi Azerbaycan tarihçilerinden E. S. Sumbatzade, M. M. Efendiyev ve M. E. İsmayılov’un eserleri önemlidir. Azerbaycanlı âlim E.S. Sumbatzade’nin, 19. asrın ilk çeyreğinde Çarlık Rusyası’nın müstemleke politikasına karşı başlayan halk isyanlarıyla ilgili olarak ele aldığı ve Sovyet çizgilerini de aşmamaya gayret gösterdiği kapsamlı bir monografisi de bir diğer önemli eserdir.¹² O, bu eserinde; Bakü, Tiflis ve Petersburg’daki zengin arşiv belgelerini kullanarak, Azerbaycanlıların Ruslara karşı gerçekleştirmiş olduğu mücadeleye az da olsa ışık tutmuştur.

Bu dönemde yazılan araştırma eserlerde; Azerbaycan milli bağımsızlık mücadelesi, Azerbaycan hanlıklarının düşmana karşı güçlerini birleştirme çabaları ve Rus işgaline karşı birlikte mücadele etmesi gibi konulara değinilmese de, hanlıklar dönemi Azerbaycan’ının sosyal dokusu, toplumsal ilişkileri, ekonomik yapısı bu eserlerde kapsamlı bir biçimde incelenmektedir.

Sovyet tarihçilerinin mutlak çoğunluğu, Çarlık Rusyası’nın Azerbaycan’ı işgalini bir ‘gönüllü birleşme’ olayı olarak lanse etmekte, Rus işgaliyle birlikte Azerbaycan ekonomisinin olumlu gelişmeler kaydettiği, Azerbaycan’ın bu ekonomik

¹¹ P.G. Butkov, *Materiali Dlya Novoy İstorii Kavkaza s. 1772 Po 1803 Gg.* C.I-III, Sankt- Peterburg 1869, s. 620; Seleznyov M. *Rukovodstvo K Poznaniyu Kavkaza*, Kn. 1-2, Sankt- Peterburg,1847.

¹² *Kubinskoe Vosstanie 1837*, Baku., İzd. AN. Az. SSR, 1961,124 s.

ilişkilerden kârlı çıktığı, gerçekleşen kültürel-medeni etkileşim sonucunda Azerbaycan ilim ve kültürel hayatının canlandığı gibi konular öne çıkarılmaktadır.

1960'lı yıllardan itibaren, Azerbaycan komünist yönetimi, daha da ileri giderek, tarihçilere, 'birleşme' tezi yerine 'Rus imparatorluğunun terkbine katılma' tezini kullanmaları ile ilgili tavsiyeler ileri sürmüşlerdir. 1964 senesinde Bakü'de yayınlanan 2 ciltlik *Azerbaycan Tarihi* adlı eserde, Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgal edilmesi, "gönüllü entegrasyon" olarak okuyucuya sunulmuş ve bu işgale karşı olan güçler ise, "müterakki sürece mani olan mürteci güçler olarak" tanımlanmıştır.¹³ Ancak, o yıllarda bile, bazı vatansever tarihçiler (M. İsmayılov, Z. Bünyadov, S. Eliyarlı) bu teze karşı çıkarak, yazmış oldukları eserlerde Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da kurmuş olduğu sistemi, "müstemlekecilik" olarak tanımlamışlardır. Buna karşılık, Azerbaycan KP MK'nin 29 Eylül 1971'de gerçekleşen, 'ideolojinin teşkili' konulu toplantısında bu tarihçiler tutumlarından dolayı keskin bir biçimde eleştirilmiş ve kendilerine karşı çeşitli psikolojik baskılar uygulanmıştır.

Azerbaycan'ın kuzeyinin Rusya tarafından işgali sürecinde (1801-1828), üzerinde hassasiyetle durulan konuların başında işgallere karşı başlayan milli direnişler gelmektedir. Azerbaycan tarihinde dönüm noktası olarak sayılacak olayların cereyan ettiği bu dönemde, halkın bu işgallere karşı duruşu 'feodal' isyanlar olarak tanımlanmış, Sisyanov'un Gence ve diğer şehirlerde direnişçilere uyguladığı baskılardan ise, hiç bahsedilmemiştir.

80'li yıllarda, Azerbaycan'da bir milli uyanış döneminin başlamasıyla birlikte, bu dönemi tetkik eden eserlerde yeni yaklaşımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Yukarıda da vurgulandığı üzere, Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra, birçok yasak ve kısıtlama ortadan kalkmaya başlamış, Azerbaycan'ın hanlıklar dönemi bütün yönleriyle incelenmeye başlanmıştır. S. Eliyarlı'nın ve M. E. İsmailov'un redaktörlüğünde yayınlanan *Azerbaycan Tarihi* adlı eser, bu dönem çalışmalarına örnek gösterilebilir. Son dönem araştırmacılarından İrade Memmedova, R. Nifteliyev, K. Şükürov, H. Verdiyeva, V. Umudov ve diğer birçok yazarın eserlerinde de, Rusya imparatorluğunun Azerbaycan'daki politikaları, Ermenilerin Rusya tarafından bu bölgelere göçürülmesi, Çarlık Rusya'sı gibi konular çeşitli yönleriyle araştırılmıştır.

Kuzey Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgali problemiyle ilgili çok sayıda birinci el kaynaklar ve belgeler vardır. Bu belgelerin bir kısmı, günümüze kadar, o

¹³ *Azerbaycan SSR Elmler Akamediyasının Azerbaycan'ın Rusya'nın Terkbine Dâhil Olmasınının 150 İlliyine Hesr Olumuş Elmi Sessiyası: Tezisler.20-22 Aprel 1964 –Cü İl*, Azerbaycan SSR EA Neşriyyatı, Bakı, 1964, s. 157.

dönemle ilgili araştırmalar yapmış çok sayıda tarihçi tarafından eserlerinde kullanılmıştır. Konumuzu ilgilendiren döneme ait ilk belgeler; işgal döneminde bazı devletlerin, Azerbaycan hanlıkları ve Rusya ile yapmış olduğu anlaşmalar, ıslahat programları, seyahatnameler, ferman ve kararnameler, askeri emirlerdir. Bu belgeler; Azerbaycan, Rusya ve Gürcistan'ın devlet arşivlerinde yer almaktadır. Bu belgeler ve yazışmalardan bazısı, daha 19. asırda yayınlanmıştır. Birinci el kaynaklardan A. P. Berjenin ve T. Yuzefoviç'in başkanlığındaki komisyonlar tarafından yayınlanan belgelerin hâlâ büyük kısmı araştırmacılar tarafından incelenmemiştir. Tezimizde birinci el kaynaklarından, 19. asırda AKAK tarafından yayınlanan Rusça belgelerden yararlanılmıştır.

Konuyla ilgili olarak, çok sayıda Rusça eser yayınlanmıştır. Bunlar içerisinde, tezimizde yararlandığımız eserlerden bazıları şunlardır:

S. B. Bronevski'nin *Noveyişiye geografiçeskie i istoriçeskie izvestiya o Kavkaze* adlı eseri.¹⁴ Bu eserde, Kafkas tarihi beş ana dönemde incelenmiştir. Son dönem, Rusya dönemi olarak adlandırılmıştır. Bronevski, Rusya dönemini, Petro'nun Hazar yürüyüşünden itibaren ele almaktadır. Yine bu bölümde, konumuzla da ilgili olarak; şirvan bölgesi, Kuba, Bakü, Derbent, şamahı ve şeki hanlıklarıyla ilgili kıymetli bilgiler yer almaktadır. Burada, hanlıkların coğrafı yapısı ve tarihi de anlatılmaktadır.

Hanlıklar döneminin araştırılmasıyla ilgili önem arz eden birinci el kaynaklardan biri de, Rus ve Avrupalı seyyahların Azerbaycan'ı konu alan seyahatnameleridir. Petro'nun görevlendirmesiyle istihbarat amaçlı olarak bölgeye seyahat eden elçilik gurubunun başkanı A. P. Volinski'nin seyahatnamesinde, Rusya'nın Kafkasya politikasının anlaşılmasına yönelik önemli ipuçları vardır.¹⁵ Rus tarihçisi Y. İ. Zevakin, A. P. Volinski'nin bu 'Jurnal'ının Azerbaycan'la ilgili olan bölümünü, 1929 senesinde yayınlamıştır.¹⁶ 18. asrın ilk yarısında Azerbaycan'ı ziyaret eden seyyahlardan birisi de, F. İ. Soymonov'dur. Soymonov, Petro'nun Hazar yürüyüşüne de katılmış olan ve askeri donanmada görev yapan bir subaydır.¹⁷

¹⁴ *Tipografiya S. Selivanskogo*, Moskova 1823, s. 352.

¹⁵ *Artemi Petroviç Volinski İ Ego Konfidenti "Russkaya Starina"*, 1885, T.48, s. 17-22.

¹⁶ Zevakin, *Volinski. A.P. İzveçenie İz Dnevnik A.P. Volinskogo. Azerbaydjan V Naçale 18 V. Jurnal Poslannika Volinskogo 1715-1718 Gg.* İzd. Ob-Va Obsledov İ İzuçenie Azerb. SSSR, N 8, Vıpusk 4, Bakü 1929.

¹⁷ *Opisaniye Kaspiyskogo Morya İ Çinennih Na Onom Rossiyskih Zavoevanii, Kak Çast İstorii Gosudarya Imperatora Petra Velikogo.* SPB, İzd. İmp. Akad. Nauk, 1763, s. 380.

18. asrın ortalarında Azerbaycan'da bulunmuş olan İngiliz tacir ve seyyah John Hanvey'in seyahatnamesinde de, Azerbaycan'ın şehirleri ve ekonomik hayatıyla ilgili değerli bilgiler yer almaktadır.¹⁸

19. asrın ilk yarısına ait olan İ. N. Berezin'in iki seyahatnamesi de bu açıdan mühim bilgiler içeren bir diğer eserdir.¹⁹ O, bu eserlerinde genellikle, bizzat iştirakçisi olduğu olaylardan bahsetmektedir. Birinci seyahatnamede daha çok Kafkaslardaki etnografik ve sosyo-kültürel yapı ile ilgili bilgiler yer almaktayken, Berezin'in bu seyahatnamesinde zaman zaman, Çarlık Rusya'sının emperyalist yaklaşımlarına da yer verilmektedir. Eserin bir yerinde yazar, Rus askerlerinin Bakü'yü ele geçirmesinden sonraki durumu tasvir ederken, Çarlık Rusya'sının Şah mescidini mühimmat cephanesi haline dönüştürdüğünü kaydetmektedir.²⁰ O, aynı zamanda, Rus-İran savaşı sırasında harabeye dönmüş köylerden ve kasabalardan da bahsetmektedir. Eserde dikkat çeken bir diğer husus da, yazarın, Azerbaycan'da yaşayan insanlardan Türk-Tatarlar olarak bahsetmesidir. Bu seyahatnamelerde ayrıca, Güney Azerbaycan'la ilgili de bilgiler yer almaktadır.

Rus işgallerinden kapsamlı bir biçimde bahseden ve özellikle Petro'nun Hazar yürüyüşünü ayrıntılarıyla anlatan bir diğer kaynak da, P. G. Butkov'un eserleridir.²¹ Butkov'un eserlerinden sonuncusu, üç bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci ve ikinci bölümlerinde; Rusya'nın Hazar yürüyüşü, işgallere ait önemli olaylar anlatılmış; Azerbaycan'ın coğrafyası, yönetim şekli, nüfusu, gelenek ve inanç sistemiyle ilgili önemli bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölümde ise, olaylar kronolojik bir sıra takip edilerek anlatılmıştır. Butkov bu eserinde, çok sayıda arşiv belgelerini de incelemiştir.

1836 senesinde Sankt-Petersburg'da bir toplu eser daha neşredilmiştir.²² Bu neşirde, Kafkasya hakkında genel bilgiler verilmekle birlikte, Rusya'nın işgal sürecinin kronolojisi de anlatılmaktadır. Bu eserde, Rusya'nın Kafkasları ele geçirmesi 3 aşamada ele alınmaktadır: 1801'de Gürcistan Rusya'ya bağlanmış, 1804 senesinde Gence Hanlığı'nın bağımsızlığına son verilmiş, 1813 senesinde ise, imzalanan Gülistan anlaşmasıyla birlikte; Şeki, Şirvan, Karabağ, Talış, Bakü, Kuba ve Derbent hanlıklarının yanı sıra İmeretiya, Megreliya, Gurya ve Abhazya işgal edilmiştir. İran ile yapılan son

¹⁸ Hanvey D., *İstoriçeskiy Oçerk Britanskiy Torgovii Na Kaspiyskiy More S Jurnalom Avtoro O Puteşestvie İz Anglii Çerez Rossiyu V Persiyu V Obratno Çerez Rossiyu, Germaniyu İ Gollandiyu*. 2 Tom (Perevod S Angliyskiy Yazık L. M. Kiryakova,) O AMEA TİEA, Fond 1, Liste 1, İş 158.

¹⁹ *Puteşestvie Po Dagestanu İ Zakavkazyu*. Sankt- Peterburg, C.I-III, *Puteşestvie Po Vostoku*, Kazan 1849, s. 384.

²⁰ İ. N. Berezin, *Puteşestvie Po Dagestanu...* T.3, s. 20.

²¹ *Svedeniya O Kubinskom İ Derbentskom Vladeniyah*. İstoriya, Geografiya İ Etnografiya Dagestana, 958, S 209-213, *Materialı Dlya Novoy İstorii Kavkaza S 1722 Po 1803 Gg*. Ç. 2, Sankt- Peterburg, 1869, Ç 2-3, 620.

savaşın ardından, İrevan ve Nahçıvan Hanlıkları, Rusya tabiliğine geçmiş, 1829 yılında Türkiye'deki Ahalsık Paşalığı işgal edilmiştir. 1830'da ise, Car-Balaken halkının direnişine son verilmiştir. Bu eserde, Rusya'nın Kafkasları işgal etmesiyle birlikte, Asya'da önemli bir güç haline geldiği de vurgulanmaktadır.²³

Rus generali, askeri tarihçi N. F. Dubrovin'in iri hacimli eserleri de kaynak nitelikli önemli eserlerdendir.²⁴ Dubrovin'in kitabı 1803-1806 arası olayları kapsamakta olup, bu eserde Gürcistan'ın Rusya'ya bağlanmasından Sisianov'un Bakü'de öldürülmesine kadar olan süreç anlatılmaktadır. Yine aynı eserde; Gence'nin işgali sırasında Cevat Han'ın kahramanca direnişi, Sisianov'a yazmış olduğu cevap mektubu ve bu gibi konular, ayrıntılarıyla yer almaktadır.²⁵

Car-Balaken'in zapt edilmesini ve oradaki durumu anlatan Dubrovin, halkın Rusya'nın hâkimiyetine girmek zorunda kalışını hazmedemediğini belirtmekte ve General Gulyakov'un Carlılar tarafından öldürülmesini anlatmaktadır.²⁶ Yazar; hanlar arasında düşmanlık noktasına varan ilişkilerden, birbirlerine karşı Sisianov'dan yardım talebinde bulunmalarından ve Sisianov'un ise bu durumu kullanarak hanlıkları işgal etmesinden bahsetmektedir.

Rusya'nın Kafkasya'daki işgal faaliyetlerine dair kapsamlı araştırmalar yapmış diğer bir Rus askeri tarihçisi de, A. V. Potto'dur. Onun, konumuz açısından önemli olan eseri, *Kavkazskaya vayna v otdelnih oçerkah, epizodah, legendah i biyografiyah*'dır.²⁷ Bizim araştırmamıza konu olan dönem, bu eserin ikinci ve üçüncü bölümlerinde yer almaktadır. Üçüncü bölümde Potto; Sisianov'un Kafkas askeri kuvvetlerinin başına geçmesi, Gence'nin işgali, Cevat Han konusunda selefi Dubrovin'le aynı kanaatleri paylaşmıştır. Yazarın bu eserinde, Rus-İran savaşındaki askeri operasyonlar ve çatışmalar, ayrıntılı bir biçimde anlatılmıştır. Bu eserde özellikle; Ermeni asıllı Rus generali Knez Medetov'un Azerbaycan halkına beslediği kin ve gerçekleştirmiş olduğu zulümler hakkında geniş bilgiye yer verilmiştir.

Rusya'nın Kafkasya'yı işgaline dair bir diğer önemli eser, P. İ. Kovalevski'nin *İstoriya Zavoevanie Kavkaza*²⁸ adlı eseridir. Yine, N. K. Şilder'in, Rus imparatorları I.

²² *Obezrenie Rossiyskiy Vladenii Za Kavkazom (V Statitiçeskom, Etnografiçeskim, Topografiçeskom İ Finansovom Omeşeniyah)* Ç.1-4, Sankt- Peterburg 1836.

²³ a.g.e., s. 3-5.

²⁴ *İstoriya Voyni İ Viladiçestva Russkih Na Kavkaze*. Sankt- Peterburg, T.2, 1886, s. 318 Zakavkazie Ot 1803-1806 Goda. Sankt- Peterburg 1866.

²⁵ *İstoriya Voyni...*, s. 230-234.

²⁶ *İstoriya Voyni ...*, s. 375-376.

²⁷ S. Peterburg 1886, 698 S, T2 S. Peterburg 1887,760 S, T.3. S. Peterburg,1888, s. 716.

²⁸ T. 2., Tipografiya M. Akinfiyeva, Sankt- Peterburg 1915, s. 269.

Aleksandr ve I.Nikolay'ın hayatlarını konu alan eserlerinde de, Rusya'nın Kafkasya'ya yönelik politikası hakkında bilgiler bulunmaktadır.²⁹

Sovyetlerin ilk dönemlerinde, konumuzla ilgili eserler yazmış Rus tarihçilerden İ. P. Petruşevski ve M. N. Pokrovski de, Rusya'nın Kafkaslardaki işgal hareketleri ve onun tarihini objektif bir biçimde ele almışlardır.

Pokrovski'nin Rusya'nın dış politikasını inceleyen iri hacimli makalelerinden biri, Kafkasya'nın işgaliyle ilgili olanıdır.³⁰ O, bu makalesinde, Çarlık Rusya'sının Kafkasya'yı işgal etmek niyetinin evveliyatına dair bilgiler vermiş, Rus tarih tezinden farklı olarak Rus- İran savaşını bütün yönleriyle tahlil ederek Çar rejiminin Kafkasya'yı işgalinin, İran esaretinde yaşamaktansa bu bölgenin geleceği için daha iyi bir yol olduğu fikrini öne sürmüştür. Ünlü Rus tarihçisi İ. P. Petruşevski ayrıca, Car-Balaken'lilerin Ruslara karşı büyük bir dirençle mücadele edişi hakkında da bir kitap kaleme almıştır.³¹ Bu eserde Çar savaşlarının kronolojisi, Rus askeri güçlerinin operasyonları ve direnişin uzun sürmesinin nedenleri objektif bir biçimde araştırılarak ortaya konulmuştur. Bu bilim adamının, 1827-1868 yılları arasında Rusya'nın bölgedeki müstemleke politikasını anlatan bir kaynak nitelikli eseri daha vardır.³² Bundan başka, Sovyet Rus tarihçisi B. N. Leviatov da; Rusya'nın Kuzey Azerbaycan'ı işgalinin arkasındaki nedenleri, hanlıklar dönemi Azerbaycan'ındaki iç çekişmeleri, Azerbaycan uğrunda bölgesel güçlerin mücadelesini konu alan bir eser yazmıştır.³³ Yazar, işgal öncesinde Azerbaycan'daki siyasi durumu ve işgale giden süreci üç ana çizgide karakterize etmektedir, bunlar: Rusya'nın bölgeye askeri tecavüzü, İran'ın saldırıları ve hanlıklar arasında devam eden çekişmelerdir. Eserlerinden yararlandığımız ve Rusya'nın Doğu ve Kafkasya politikası hakkında birkaç önemli eser kaleme almış bir diğer Rus tarihçisi de A. B. Fadeyev'dir.

Rusya'nın işgal sonrası bölgede yürütmüş olduğu demografik yapının değiştirilmesi politikası sonucunda, tarihi Türk toprakları olan Göyçe, İrevan, Zengezur ve Karabağ'dan Azerbaycan Türkleri göçe zorlanmış ve bu bölgelere Ermenilerin yerleştirilmesine başlanmıştır. Bu tarihi Türk topraklarından Azerbaycan Türklerinin göçe zorlanmasının ardından, Ermeni tarihçilerinin karşısına yeni bir görev daha çıkmıştır ve bu görevin bir neticesi olarak, Azerbaycan Türklerinin çıkarıldıkları bu toprakların, tarihte Ermenilere ait olduklarını ispat etmeye çalışan araştırma eserler

²⁹ İmperator Aleksandr Perviy: Ego Jizn İ Çarstvovanie. T. 3 . Sankt –Peterburg 1897, s. 569.

³⁰ Zavoevanie Kavkaza- Diplomatiya İ Voynı Çarskoy Rossii V 19 Stoletii, Moskva 1924, S 179-229.

³¹ *Djaro- Belokanskie Volnie Obşestva V Pervoy Treti 19 Stoletiya*, Tiflis 1934.

³² Sistema Russkogo Kolonialnogo Upravleniya V Azerbaydjane V 1 Polovine 19 Veka.,Ç.1, M-L.,1936, s. 5-32.

yazılmaya başlanmıştır. Bu türden eserlere örnek olarak, tarihçilerden A. Arakelyan³⁴, Z. T. Grigoryan'ın³⁵, V. A. Parsamyan'ın³⁶, V. K. Koskanyan'ın eserleri gösterilebilir. Doğu Ermenistan'ın Rusya'yla birleştirilmesi hakkında çok sayıda monografiler, tezler kaleme alan Ermeni tarihçileri, bu yazılarında Nahçıvan ve İrevan hanlıklarının topraklarını Doğu Ermenistan olarak nitelemektedirler. Ermeni yazarlara göre; eski Ermeni toprakları olan İrevan, Nahçıvan, Karabağ toprakları, 1804-1813, 1826-1828 İran-Rus savaşları sonucunda, hanların esaretinden kurtularak Rusya'yla birleşmiştir. Ancak, 19. asır tarihiyle ilgili olarak; ister Rus, ister İran, isterse de başka yabancı tarihçilerin eserlerinde olsun, adı geçen hanlıklarda öteden beri Azerbaycan Türklerinin hâkim unsur oldukları ve bu hanlıkları yönetenin Müslüman Azerbaycan Türk hanları olduğu hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak bir biçimde dile getirilmektedir. Rusça ya da Farsça birinci el kaynakların hiçbirinde, Hanlıkların Ermeni toprağı olduğuna dair bir bilgiye rastlanmadığı, araştırmacılar tarafından belirtilmektedir. Buna karşılık, A. S. Griboyedov'un çabaları sonucunda, Türkmençay ve Edirne barış antlaşmaları doğrultusunda 130 binden fazla Ermeni'nin, Osmanlı ve Güney Azerbaycan topraklarından Kuzey Azerbaycan hanlıklarının topraklarına göç ettirildiği bilinmektedir.³⁷ Nahçıvan'dan ise, Kaçarlara mensup on binlerce Türk nüfus İran'a göç ettirilerek, buralara Ermeniler yerleştirilmiştir³⁸ Ermenilere yönelik sempatisini gizlemeyen bir başka Rus tarihçisi ise, onların Hristiyan oldukları için, Rusya tarafından daima kollanmaları gerektiğine vurgu yaparak şöyle yazmaktadır: “İyi ki Rusya onları, yeni ele geçirmiş olduğu topraklara yerleştirme imkânı buldu”³⁹.

Ermeni tarihçilerinin iddialarının tam aksine olarak, İranlı yazarlar ise, Azerbaycan topraklarını İran vilayetleri olarak göstermektedirler. İran tarihçilerinin tezine göre; İran-Rusya savaşları, İran açısından meşru ve kaçınılmaz bir savaştı. Çünkü Kuzey Azerbaycan ve Gürcistan, İran'ın tarihi mülkleridir ve Rusya, İran'a ait olan bu toprakları işgal etmekle, İran'ın toprak bütünlüğüne tecavüz etmiştir.⁴⁰ Onlara göre; Kafkasya için gerçekleştirilen mücadele, kaybedilmiş İran topraklarını geri almak için yapılan bir mücadeledir. İran tarihçiliğinde bir başka ideolojik yaklaşım da,

³³ *Oçerki İz İstori Azerbaydjana V 18 Veke*, Bakü 1948, s. 226.

³⁴ “Prisoedinenie Karabaha K Çarskoy Rossii”, *İstorçeskiy Jurnal*, 1939, N 10.

³⁵ Prisoedinenie Vostoçnoy Armenii K Rossii V Naçale 19 Veka, Nauka, Moskova 1959, s. 167.

³⁶ *İstoriya Armyanskogo Naroda (1801-1900)* Erevan, Ayastan, 1972, s. 398.

³⁷ S. N. Glinka, *Opisanie Pereseleniya Arмян Azerbaydjanski Vı Predeli Rossia*. Elm, Bakü 1990, s. 92.

³⁸ S.M. Onullahi, *Ermeni Milletçileri ve İran*, Bakı 2002, s. 50

³⁹ P. İ.Kovalevski, *Kavkaz. İstoriya Zavoevanie Kavkaza Rossiey*, S.Peterburg, 1915, s. 80.

⁴⁰ G. Davudov, *19 Esrin Birinci Otuzilliyinde İran- Rusiya Münasibetleri İran Tarihşünaslığında*, Dissertasiya, M.F. Ahundov Adına Kitabhana, Bakı 2002, s. 11.

Kesrevçilik'tir.⁴¹ Bu ideolojinin banisi, 1890-1946 senesinde yaşamış olan tarihçi Seyyid Ahmet Kesrevi'dir. Bu anlayışı savunan diğer tarihçiler ise; Seyavuş Beşiri, Huseyngulu Kâtibi, İneyetullah Rıza'dır. Bu ideolojik yaklaşıma göre; Azerbaycan isminin aslı Arran'dır. Azeri dili de, Fars dilinin bir lehçesidir.⁴² Bu görüş doğrudan, bölgedeki Türk varlığını hedef almaktadır ve Azerbaycan devletçiliğine, diline, kültürüne düşman yaklaşımlar sergileyen bir tezdır. Ne yazık ki, İran-Rusya ilişkileri ile ilgili yapılan tezlerde de bu görüş ağırlık kazanmıştır. Hatta günümüze kadar, İran'ın resmi devlet tarih yazıcılığı politikası olmuştur denilebilir. Bu teze göre; Azerbaycan'da müstakil hanlıklar olmamış; Hanlar, İran şahının valileri olarak görev yapmışlardır.

Çağdaş Azerbaycan tarihçilerinden S. M. Onullahi, H. E. Delili, Y. M. Mahmudov, O. E. Efendiyev, Ş. F. Ferzeliyev, G. Davudov ve başkaları, Azerbaycan tarihinin bu dönemiyle ilgili problemlerin araştırılmasında, kendi eserlerinde sık sık Fars kaynaklarına ve İran yazarlarının eserlerine iktibas ederek, bazı muğlâk konuları aydınlatmışlardır. Ermenilerin, Ermeni bölgeleri ve İranlı yazarların ise İran vilayeti olarak gösterdikleri Azerbaycan hanlıklarının tarihine dair, son dönemlerde ciddi araştırma eserleri ortaya konulmuştur. Bunlara; M. Eliyev'in *Nahçıvan Hanlığı*, F. M. Eliyev ve U. Hesenov'un *İrevan Hanlığı*, M. İsmail ve M. Bağirova'nın *Şeki Hanlığı*, İrade Memmedova'nın *Lenkera Hanlığı Birinci Rusya-İran Muharebesi Devrinde*; M. İ Emrahov, E. Çingizoğlu, H. İ. Hesenov'un *Karabağ Hanlığı* ve başka eserler örnek gösterilebilir.

Bölgede Azerbaycan devletçiliğini yok sayan İran tarihçilerinin eserlerine cevaplar yazan Araz Biçenek'in eleştirel makaleleri çok önemlidir. O, bu makalelerinde, Kesrevi'nin ve İneyetullah Rıza'nın, Azerbaycan tarihiyle ilgili yaklaşımlarını ciddi şekilde tenkit etmiş ve bu tarihçilerin tezlerinin ilmî delillerden yoksun olduğunu ispat etmiştir.

Tezimizin konusu olan dönemle ilgili, İran tarihçiliğinin zengin arşiv belgeleri ve bu belgelerin araştırılmasına hasredilmiş çok sayıda eser vardır. Bunlardan Nesir Necmi'nin 1910 senesinde Tahran'da yayınlanan *Abbas Mirza, Yahut Kaçarlar Sülalesinin Kahraman, Vatansever Oğlu ve Onun Yürütmüş Olduğu İran-Rusya Muharebeleri* adlı eseri, 1993 senesinde Bakü'de yayınlanmıştır. Bu eserde, 1804—

⁴¹ A. Biçenek, "İran Tarihşünaslığında Kesrevçilik Ve Onun Yeni Tezahürleri", *Tarih ve Onun Problemleri*, 1998, N 3, S (191-196).

⁴² A. Biçenek, "Azerbaycan Tarihi Coğrafyası İran Tarihşünaslığında (Azerbaycan Yoksa Arran)", *Tarih ve Onun Problemleri.*, 1999, N: 3-4, s. 198-203.

1813 savaşı geniş olarak ele alınmış, bu savaşta İran ordularının komutanı olan Türk asıllı Abbas Mirza'nın faaliyetleri, İran'ın dış politikası ve hanlıklarla ilgili önemli bilgiler yer almıştır.

Tahran Üniversitesi'nden Profesör Abbas İğbal, Abbas Mirza'nın oğlu Şehzade Cihangir Mirza'nın elyazmalarını toplayarak, Tahran'da neşretmiştir. Bu konuda İran'da çok sayıda eserin yazıldığı bilinmektedir. Ancak, bu çalışmada; Rus ve Azerbaycan kaynakları kullanılarak, 18. asrın sonundan Gülistan Anlaşmasının imzalandığı döneme kadar, Rusya'nın Azerbaycan'da hâkimiyet kurma mücadelesi incelenmeye çalışılmıştır.

I. BÖLÜM

HAZAR YÜRÜYÜŞÜNDEN GÜLİSTAN'A GİDEN YOL RUSYA'NIN HAZAR YÜRÜYÜŞÜ VE BU YÜRÜYÜŞÜN JEOPOLİTİK, JEO- EKONOMİK VE SİYASİ NEDENLERİ

Rusya'nın imparatorluk tarihinde; Baltık, Karadeniz ve Hazar denizi uğrunda mücadele önemli bir yer işgal etmektedir. Rus resmi tarih yazıcılığı ideolojik bir yaklaşımla I. Petro'nun Hazar yürüyüşünü; İran Şahına yardım⁴³, Güney Kafkasya'nın Hıristiyan halklarını Müslüman esaretinden kurtarmak⁴⁴, Rusya tacirlerinin haklarının korunması gibi nedenlerle izah etmeye çalışsa da, aslında, Rusya'nın başlıca amacı; Hazar havzasına hâkim olabilmek için Azerbaycan'ı ve aynı zamanda İran'ı kontrolü altına almak ve en önemlisi Osmanlı'nın bölgedeki etkinliğini azaltarak Kafkasya ve Orta Asya'yla bağlantılarını koparmaktır.⁴⁵ Azerbaycan toprakları, zengin ekonomik imkânlarla sahiptir. Genişlemekte olan Rusya İmparatorluğu ise, denizlere açılmak ve kendi tüccarları için yeni pazarlar, hammadde bulmak arzusundadır.⁴⁶ Rusya'nın bu ihtiyaçlarına karşılık, Güney Kafkasya'da ise; ipek, metal, tuz, yün, pamuk ve daha pek çok zenginlik mevcuttur. I. Petro aynı zamanda, tarihi ipek yolunun güzergâhını da Rusya'nın lehine değiştirmeye çalışmaktadır.⁴⁷ Asya'dan Avrupa'ya uzanan ipek yolu vasıtasıyla, yalnız Çin ve Orta Asya malları değil; aynı zamanda Hazar etrafındaki ülkelerde üretilmekte olan ipek kumaşlar da İran körfezi ve Osmanlı'dan Ege denizi vasıtasıyla Avrupa'ya taşınmaktadır.

I. Petro'nun planı, Avrupa'ya giden yeni bir ticaret yolu açmaktır. Bu yol, Hazar- İdil (Volga) yoludur. Petro'nun Hazar yürüyüşüne katılan seyyah ve deniz subayı F. İ. Soymonov da seyahatnamesinde, yürüyüşün esas nedeninin iktisadi çıkarlar ve güney sınırlarının güvenliğini sağlamak olduğunu belirtmektedir.⁴⁸ Bundan dolayı, Petro, Astrahan valisi Volinskiy'e göndermiş olduğu mektupta, Kafkasyalı ve İranlı tüccarlara nazik davranılmasını ve onların sorunlarıyla ilgilenilmesini emreder.⁴⁹ Çünkü

⁴³ *Azerbaycan Tarihi, Uzak Keçmişden 1870 ci İle Geder*, Red. S.Elyarlı, Bakı 2009, s. 472.

⁴⁴ *Zubov Podvigi Ruskih Voynov V Stranah Kavkazsk*, Sankt-Petersburg 1836.

⁴⁵ *M. A. Polievktov. Proyekt Brugemana İ Russkaya Okupatsiya Prikaspiyskiy Oblastey V Dvatsatıh Godah 18 V.* Tblisi 1935. Alıntı H. Delili *Azerbaycanın Cenub Hanlıkları*, Elm, Bakı 1979, s. 18.

⁴⁶ *Elçin Karayev, F.İ Soymonovun "Hazar Denizinin ve Orada Gerçekleştirilen Rusya İşgallerinin, İ mparator Büyük Pyotronun Tarihinin Bir Bölümü Gibi Tasviri" Adlı Seyahatnamesi Azerbaycan Tarihinin Kaynağı Olarak*, Bakü, 2006 Az. MEA. Tarih Enstitüsü, s. 4.

⁴⁷ F. E. Eliyev, *18 Esrin Birinci Yarısında Azerbaycanda Ticaret*, Bakı, 1964, s. 5.

⁴⁸ E.Garayev, F. İ. Soymonovun, *a.g.e.*, s. 6.

⁴⁹ Zevakin, *a.g.e.*, s. 86-90.

tüccarların, mallarını Avrupa'ya, Hazar- İdil (Volga) güzergâhını kullanarak taşımaları teşvik edilmeye çalışılır. Hatta zaman zaman, bu yönde bazı imtiyazlar vermiş olduğu iş adamları, ananevi güzergâhı kullanarak mallarını taşıdıkları için cezalandırılabilirler.⁵⁰

18. asrın başlangıcından itibaren, Rusya bu bölgeleri daha yakından tanımak amacıyla bölgeye art arda istihbarat amaçlı gruplar göndermeye başlamıştır. Bunların içerisinde, Ermeni planını Rusya iktidar çevrelerinde ilk gündeme getirenlerden biri olan İsrail Ori özellikle dikkat çekmektedir. Onun önerisiyle, daha 1722 senesinde Rus hükümeti, Sankt Petersburg'da Ermeni kilisesinin inşası hakkında karar vermiştir.⁵¹ I. Petro onu, 1707'de Rusya elçisi sıfatıyla Azerbaycan'ın Şamahı şehrine göndermiş, İsrail Ori buradaki Ermeni ve Hıristiyan Gürcülerle gizli irtibatlar kurarak, Petro'nun bu bölgeyi işgal etme planları hakkında onları bilgilendirmiş ve gerekli olan talimatları vermiştir.⁵² İsrail Ori, Şamahı'yı 'Ermeni topraklarının giriş anahtarı' olarak görmektedir.⁵³ Rusya'nın bölgeye göndermiş olduğu gruplar daha çok, istihbarat bilgileri toplamaktadırlar. Bu bilgiler, Azerbaycan'ın nerdeyse bütün yönlerini; toplumsal ve ekonomik yapısı, ticari durumu, doğal zenginlikleri, siyasi vaziyeti, askeri ve kültürel hayata dair her şeyi kapsamaktadır. Bu açıdan I. Petro'nun liderliğinde başlayan Çarlık Rusya'sının Hazar sahilinde bulunan topraklara, o cümleden Azerbaycan'a yürüyüşünün nedenleri ile ilgili olarak; hareket noktaları ve aynı dönemde Azerbaycan'ın ekonomik durumu ile ilgili deniz subayı F. İ. Soymonov'un *Hazar denizinin ve orada gerçekleştirilen Rusya işgallerinin, İmparator Büyük Petro'nun tarihinin bir hissesi gibi tasviri* adlı seyahatnamesinde kıymetli bilgiler yer almaktadır. Bu seyahatnamede bütünüyle, Petro'nun Hazar yürüyüşü tasvir edilmiştir. Eserde aynı zamanda; Derbend, Bakü, Salyan ve Niyazabad limanlarıyla ilgili de değerli bilgiler yer almaktadır. Yazarın bu eserinin bir diğer önemi de, yazarın olaylara bizzat iştirak etmiş olmasından ileri gelmektedir. Soymonov ayrıca; Hazar denizinin coğrafi yapısı, sınırları ve Azerbaycan'ın doğal zenginlikleri hakkında da bilgiler vermektedir.

Bir başka Rus istihbaratçısı da, İran şahı Hüseyin'in hâkimiyeti döneminde İran'a gönderilen ve büyük elçilik heyetinin başındaki isim olan Artemi Volinski'dir. Volinski, sonradan şöyle yazar:

⁵⁰ Zevakin, *a.g.e.*, s. 47-56.

⁵¹ G. A. Ezov, *Snoşenie Petra Velikogo S Armyanskim Narodom. Dokumentı*, Sankt-Peterburg 1848, s. 68.

⁵² *Azerb. Tarihi, Uzak Keçmişden..*, s. 468.

⁵³ Elza Paşayeva, *1801-1830 Cı İllerde Rusiya, Türkiye ve İran Münasibetlerinde Azerbaycan Problemi*, s. 25.

“Bana verilen görevin görünürdeki tarafı, imparator hazretlerinin İran şahı ile eski dostluğuna olan inancını kuvvetlendirip daha da pekiştirmektir... Aslında ise bana, İran’ın iç durumunu tespit etmek, özellikle ayrı ayrı bölgelerin tasvirini yapmak, Hazar denizi boyunca yerleşmiş olan Gilan ve başka eyaletler ile İran arasında hangi dağlar ve geçilmez yokuşların olduğunu öğrenmek,... Şehir ve kalelere göz atmak, şahın ne kadar askeri istihkâmlarının olduğunu, hangi yerlerde atlı ve piyade askerlerin konuşlandığını, top ve benzeri silahların mevcut olup olmadığını, savaşta Avrupa usullerinin uygulanıp uygulanmadığını öğrenmek görevi verilmişti. Bunun yanı sıra bana, ülkede yaşayan Ermeni ve diğer Hıristiyan halkları ve İranlılara asi olan halklar baresinde onların imparator hazretlerine karşı tutumunun nasıl olduğunu tespit etmek (bana onları ne yola olursa olsun kendi tarafımıza çekmek emir olunmuştu), bu ve diğer halklar hakkına istihbarat toplamak emredilmişti.”(59)

A. Volinski raporunda; bu bölgelerdeki eksiklikleri ve zayıf noktaları bir bir tespit etmiş ve küçük bir alayla, bu toprakların bir kısmını kendi devletlerine katabileceklerini I. Petro’ya bildirmiştir. Petro, bu başarılı görevinden dolayı Artemi Volinskiy’i generalliğe terfi ettirdiği gibi, aynı zamanda Astarhan’a vali olarak atar. Böylece, Hazar yürüyüşü de, bu bölgeyi en iyi bilen birine havale edilmiş olur. Başlarda şia İran’ına karşı, sünni Şirvan bölgesini kendi ekseninde örgütleyerek isyan bayrağı açan Hacı Davut’un harekâtı, daha sonra Rusları da hedef almaya başlar. 1721 senesinde, Rusya’yla ilişkiler kurarak onların himayesinde; Derbend’in, Şamahı’nın ve diğer yakın bölgelerin tek hâkimi olmak isteyen Hacı Davut’un bu isteği, Çarlık yönetimi tarafından ciddiye alınmamış ve bunun üzerine, (*Volinski, Çar’a yazmış olduğu raporda, ondan, hiçbir şeye faydası olmayan biri olarak bahsetmiştir.*)⁵⁴ Hacı Davut, Ruslara sahip olduğu gücü kanıtlamaya çalışırcasına, Surhay Han’la birlikte, Şamahı’ya saldırmıştır. Binlerce isyancı tarafından, Rus tacirlerine ait olan mekânlar dağıtılıp talan edilmiş, malları ellerinden alınmış ve bazıları da öldürülmüştür.⁵⁵ Yaşanan bu hadiseler, Rusya’nın Azerbaycan’a yürüyüşü için çok uygun bir ortam oluşturmuştur. Artık Rusya, bir isyancı tarafından küçük düşürüldüğü bahanesine sarılarak, uluslararası alanda, muhtemel bir askeri müdahaleye meşru bir ortam hazırlamak fırsatına kavuşmuştur.⁵⁶

Hicri 1134 (1722) yılının 15 Haziran günü, Hacı Tarhan’a (Astrahan) gelen Petro, İran devletinde yaşanan saltanat karışıklıklarını fırsat bilerek ve Şirvan’da Rus tacirlerinin öldürülmesini gerekçe göstererek, İran vilayetlerine aşağıdaki mazmunda bir yazı gönderir:

⁵⁴ *Azerbaycan Tarihi Uzak Keçmişden..*, s. 471 .

⁵⁵ *Viderjki İz Zapisey Fransuzskiy Missioner Maza, Başuda, Flarioi Dr. (Perevod S Fransuzskiy Yazık Abezguza. AMEA TİEA Fond 1, Siyahı 1, İş 471, s. 65-66.*

⁵⁶ Bakıhanov, a.g.e., s. 148.

“Lezgilerin emiri Davut Bey ve Kazıkumık emiri Surhay kendi padişahlarına karşı asi bir tutum takınarak, Hicri 1125 yılında Şamahı şehri üzerine yürüyerek burayı ele geçirmiş ve Rus tacirlerini de, katletmiştir. Bu mesele ile ilgili olarak Hacı Tarhan beylerbeyi, onlara bir adam göndermişti, biz de şahın huzuruna elçi gönderdik, fakat bu zamana kadar bunun bir etkisi olmadı. İran padişahı, bu fitnekarların karşısını alamıyor. Bundan dolayıdır ki biz kendimiz, onları tembih etmek ve intikam almak fikriyle o tarafa geliyoruz. Herkes yerli yerinde oturur ve emniyet ve asayiş bozmasa, bizden ona bir zarar gelmez. Fesat tutum sergileyenlere yardım edenler ve yahut kaçanlar, padişahın kahır ve gazabına uğrayacaklardır.”⁵⁷

Bu fermanın da açıkça anlaşıldığı üzere, aslında Hacı Davut’un bu saldırısı, Rusya’nın işine yaramıştır. Bu olayların meydana gelmesinde, Rusya’nın bir tahrikinin olup olmadığı ise bilinmemektedir. Petersburg’un resmî diplomatik yazışmalarda ve konuşmalarda, ileriki zamanlarda gerçekleşmesi muhtemel yürüyüşten ‘**Şamahı yürüyüşü**’ olarak bahsetmesi, bu anlamda, bir rastlantı değildir.

Bölgedeki siyasi durum, Çarlık Rusya’sının bir an önce harekete geçmesini gerektirmektedir. Çünkü Safevi hanedanı çökmek üzeredir ve Rusya, Osmanlı’nın bu boşluktan faydalanarak bölgeyi ele geçirmesinden endişelenir. Bu endişenin bir neticesi olarak da, 1722 senesinde, Petro, Türkçe yazılmış bir beyanname ile Rus askeri güçlerinin bölgeye müdahalesinin gerekçelerini sıralamış ve halka zulüm edilmemesi, onlara iyi davranılması için askerlerine talimat verdiğini bildirmiştir.⁵⁸ O, bu beyannameye aynı zamanda, halktan isyancıların tarafında yer almamasını istemiş, aksi halde hiç kimseye aman verilmeyeceğini söylemiştir. Bu beyanname, özel elçiler vasıtasıyla; Derbend, Bakü ve Gilan’a ulaştırılmıştır.

Hazar kıyısı bölgelerin işgal edilmesi operasyonuna, bizzat I. Petro’nun da katılımıyla, 1722 yılının 18 Temmuz gününde başlanır. Petro ilk önce, Ötemiş mülküne gelir ve elçilerini, Ötemiş’in hâkimi Sultan Mahmut’un yanına gönderip, ondan kendisine itaat etmesini ister. Sultan Mahmut ise, bu çağrıya karşılık, Petro’nun göndermiş olduğu elçileri öldürmüştür. Sultan Mahmut, daha sonra, 16 bin kişilik bir orduyla, Rus ordusunun üzerine saldırır; ancak, orduları, Rus ordusu karşısında yenilgiye uğrar. Rus askerleri, Sultan Mahmut’un ordusunu, Ötemiş şehrinin üç mil ötesine kadar takip ederek, ordunun büyük kısmını yok eder. Ardından da, 500 evden ibaret olan bu şehri, 6 başka köyle beraber yakar, 15 bin büyük ve küçükbaş hayvanı da ele geçirir. Esir düşmüş az sayıda kişi ise, Çar’ın emri üzerine öldürülür. Bu arada,

⁵⁷ *Deyaniya Petra Velikago*. Tt. 8-9, Moskova 1898; *Azerbaycan Tarihi Uzag Keçmişden..* s. 474.

⁵⁸ *Azerbaycan Tarihi Uzag Keçmişden..*s. 473.

Derbent'te ise, iki grup arasında Ruslara karşı alınacak tavır konusunda bir anlaşmazlık yaşanmaktadır. Aslan Bey'in başkanlığındaki grup, şehrin, dindaşları olan Hacı Davut'a teslim edilmesi gerektiğini savunur. İmamkulu Bey'in grubu ise, Ruslarla yakınlaşmak taraftarıdır.⁵⁹ I. Petro, kara kuvvetleriyle Derbent kalesine yaklaştığında, Derbent naibi İmamkulu Bey onu, şehrin gümüş anahtarı ve 'Derbendname'nin 16. yüzyıla ait nüshasıyla karşılayarak, teslim olduğunu bildirir.⁶⁰ Derbent'den sonra sıra, en büyük liman şehri olan Bakü'dedir. Bakü'ye bir elçi gönderilir; ancak, gönderilen elçi Lunin, bir sonuç alamadan geri döner ve Petro'ya, Bakü ahalisinin onun şehre girmesine izin vermediğini söyler. Bu olaya sinirlenen Petro, Bakü'nün önemini bildiğinden sonuç almadan geri dönmeye yanaşmaz.⁶¹ Petro, Bakü'yü ele geçirdikten sonra, Kür nehri kıyısında ticaret için büyük bir şehir inşa etmek ve bu nehirle yukarı doğru uzanarak, Gürcistan'ı himayesi altına almak düşüncesindedir. O, aynı zamanda, Astarabat vasıtasıyla Hindistan'la da ticari ilişkiler kurmak istemiştir. Ancak, Bakü yönetimi General Matyuşkin'in şehri teslim etme çağrısına cevaben, Rus askerlerinin Bakü'ye girmesine engel olunacağını söyler. Bu cevap üzerine ise Matyuşkin, kale duvarlarını bombalamada kullanılan gemileri ön cepheye sürerek, Bakü'yü bombalamaya başlar. Karşılıklı top atışlarından sonra Ruslar, şehre alev bombaları atmaya başlar. Böylece, şehrin direnci giderek kırılmaya başlamıştır. Kalenin, topların harap ettiği kısımları tekrar örülmeye başlandıysa da, Rus generali Matyuşkin'in; 'Böyle devam ederse kalenin zapt edildiği gün, kimseye acınmayacağı' yönündeki tehditleri sonuç vermeye başlar ve ertesi gün, kale burçları üzerinde beyaz bayraklar görülür.⁶² Şehirdeki bütün silah malzemeleri, Rus askeri güçlerine teslim edilir. Ardından, Ruslar tarafından, kalenin Cuma mescidi tarafında, askeri hapisane kurulur. Diğer deyişle, Bakü'de Rus yönetimi resmen tesis edilmiştir. Petro, Petersburg'da Bakü'nün alınmasını bayram olarak kutlar.⁶³

Bakü'nün yönetimi, artık Rus yanlısı Dergahkulu Han'ın eline geçer. Ancak daha sonra, o da, Hacı Davut ile işbirliğiyle suçlanarak görevden uzaklaştırılmış ve Ruslar, bu olayları bir fırsat bilerek, Bakü'de direkt kendi yönetimlerini oluşturmuşlardır. Knez Baryatinski idaresindeki Bakü'nün bütün vergileri, devlete ait

⁵⁹ Karayev, *Soymonovun...*, s. 50.

⁶⁰ *A.g.e.*, s. 53.

⁶¹ *A.g.e.*, s. 94.

⁶² *Azerbaycan Tarihi Uzag Keçmişden...* s. 477.

⁶³ Karayev, *Soymonovun...*, s. 166.

olan mülkler, hazine gelirleri doğrudan Rusya hazinesine aktarılmıştır.⁶⁴ Çar yönetimi aynı zamanda, Bakü'yü tam bir Rus şehri haline getirmek ve buradaki hâkimiyetlerini kalıcı hale getirmek için, etno-demografik yapıyı değiştirmeye karar vermiştir. Ermeniler de zaten, uzun zamandan beri, bu topraklara yerleşebilmek için, Çar yönetiminden izin almaya uğraşmaktadır. Nitekim 1724 senesinde, I. Petro'nun bu yönde bir kararının olduğu, ünlü Rus tarihçisi Butkov'un eserinden anlaşılmaktadır. Butkov, bu konuda şunları yazar:

'Ermenilerin; Gilan'da, Mazandaran'da, Bakü'de, Derbent'de ve başka bölgelerde yerleşmesi için çalışın, İranlıları ise, mümkün olduğu kadar baskı uygulayarak oralardan çıkarın'.⁶⁵

General Matyuşkin ve Levaşova imzasını taşıyan bu emirden, tarihi Azerbaycan topraklarında, işgal sonrası Ermeni iskanı için gereken şartların hazırlandığı yorumu yapılabilir. ⁶⁶

1.1. Osmanlı'nın, Rusya'nın Azerbaycan'a Yürüyüşünü Durdurması; İstanbul, Reşt, Gence Anlaşmaları ve Nadir Şah Dönemi

Rusya'nın, Şamahı'daki isyanı bahane ederek, Azerbaycan'ın şehirlerini birer birer ele geçirmesi, Osmanlı'yı da harekete geçirir. Sultan II. Ahmet'in veziri İbrahim Paşa, 1722 yılının Kasım ayında, Rusya'nın İstanbul'daki büyük elçisini davet ederek, itiraz notası verir. Osmanlı devleti ayrıca, Hacı Davut'u kendi himayesine aldığı ilan eder. Artık, Hacı Davut bütün Şirvan'ın hâkimi olarak Osmanlı tarafından tanınmıştır.⁶⁷ Nüfusunun büyük bölümü Sünni Müslümanlardan ibaret olan bu bölgenin, Osmanlı'ya karşı, ayrı bir sempatisi vardır. Bu adım, Hacı Davut'un konumunu epey kuvvetlendirmiştir. Artık, Halife ve Müslüman halk, onun destekleyicileridir. Hacı Davut'a, Kırım hanlarına verilmiş olan yetkinin bir benzeri verilmiştir ve O, artık, Osmanlı paşası ünvanını almıştır.⁶⁸ Bütün bu gelişmeler üzerine, I. Petro, 13 Şubat 1723'te, Osmanlı'nın Rusya elçisi Muhammed Ağa ile görüşerek, İstanbul hükümetini oyalamağa çalışır. Elçi bu görüşmede, Osmanlı'nın, Rus askerlerinin Hazar etrafından çekilmesi konusundaki talebini yeniden Petro'ya iletir. Ancak, Rusların bu bölgeleri

⁶⁴ *Azerbaycan Tarihi Uzag Keçmişden...* s. 478.

⁶⁵ *A.g.e.*, s. 478.

⁶⁶ T.T. Mustafazade, *Azerbaydjan İ Russko- Turetskie Otnoşenie V Pervoy Treti 18 V*, Baku, Elm, 1993, s. 63.

⁶⁷ *Azerbaycan Tarihi Uzag Keçmişden...* s. 482.

⁶⁸ *A.g.e.*, s. 484.

kolay kolay terk etmek niyetinin olmadığını anlayan Osmanlı ordusu, Gürcistan'a girer ve oradan da, Gence ve İrevan üzerine yürümeye başlar.⁶⁹ Çarlık Rusya'sı, artık, işin ciddiyetini anlamıştır. Bununla birlikte, Rusya yine de, Hazar'ı kendi iç denizi yapmakta kararlıdır. Nitekim I. Petro, bir taraftan kendi elçilerine Osmanlılarla anlaşma zemini bulmaları yönünde emir verirken, diğer taraftan da İran'da iktidarı ele geçirmiş Afganlı Mir Mahmut'u da gizli temaslarla kendi safına katmaya çalışır.

24 Haziran 1724'te İstanbul'da, Osmanlı'yla Rusya arasında bir antlaşma imzalanır. Bu anlaşma, Azerbaycan devleti açısından talihsiz bir antlaşmadır. Çünkü bu antlaşmayla Azerbaycan iki kısma ayrılmıştır. Yine bu anlaşma ile Osmanlı, Rusya'nın ele geçirdiği Hazar kıyısındaki eyaletlerin, Şah tarafından Rusya'ya gönüllü olarak verildiğini kabul etmiş, böylece, bu bölgelerin artık Rusya'nın olduğunu tanımıştır. Bununla birlikte, diğer Azerbaycan bölgeleri (Karabağ, Gence, Tebriz, İrevan, Gürcistan, Kazvin, Nahçıvan) Osmanlı devletinin tabiliğine geçmiştir.⁷⁰ Aynı anlaşmayla, Şamahı hanlığına da özel statü verilmiştir. Böylece, Hanlık, İstanbul hükümetinin kontrolü altında olsa da, Osmanlı burada askeri güç bulundurmamak konusunda taahhütte bulunmuştur. Bu şekilde hanlık, Azerbaycan'da ilk yarı bağımsız hanlık konumunu kazanmıştır. Bununla birlikte, Şamahı hanlığı, Osmanlı'nın düşmanlarıyla dostluk kurmayacaktır. Ancak, Hacı Davut, bu anlaşmanın verdiği avantajları kullanarak, Hanlık içerisinde Osmanlı'nın etkisini azaltmaya çalışır. O da, Kırım hanlarının yaptığı gibi, Rusya'yla ilişkilerini geliştirmek yoluyla, daha bağımsız bir politika yürütmeye çalışmaktadır. Bu da tabii olarak Osmanlı'yı rahatsız etmektedir. Çünkü Osmanlı, Şamahı hanını bir Osmanlı paşası gibi görmek ister. Tüm bunlar olurken, Hacı Davut'un rakibi olan Surhay Han da, eski hanlığını geri almak için mücadelesini devam ettirmektedir. O, İstanbul'la da irtibata geçerek, Ruslara karşı daha sert mücadele edebileceğini bildirmektedir. Gelişen bu olaylara, Osmanlı'nın son dönemlerde, Hacı Davut'tan hoşnutsuzluğu da eklenince, yeni bir karar verilir. Bu planın bir parçası olarak Hacı Davut, Gence'ye misafirliğe davet edilir ve orada tutuklanarak Kıbrıs adasına gönderilir. Hacı Davut'un yerine hanlığa getirilen Surhay Han, Osmanlı nezdindeki itibarını artırmak için, İstanbul antlaşmasını bozarak Salyan ve Kızılağaca baskın yapar ve oranın mal ve mülkünü yağmalar. Zaten her iki taraf da imzalanan bu anlaşmadan hoşnut değildir ve bu son olay, Rusya'yla Osmanlı arasındaki ilişkileri daha da gerginleştirir. Osmanlı'nın Şah'la yakınlaşmasından korkan Rus

⁶⁹ T.T. Mustafazade, *a.g.e.*, s. 63.

⁷⁰ Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Tarih İnstitutunun Elmi Arhivi (AMEA TİEA), İş 1795 (3), 71, s. 1.

yönetimi, Astrabad ve Mazandaran'ın İran'a geri verilmesine razı olur. Zaten, burada bulunan Rus askerleri, bu bölgedeki iklim şartlarına uyum sağlamakta epey zorluk çekmektedir. P. Bukov'un yazdıklarından anlaşıldığına göre; 13 sene içerisinde, bu bölgedeki bulaşıcı hastalıklardan 200 bine yakın insan hayatını kaybetmiştir.⁷¹ Rusya artık, bu problemlerden kurtulmanın yollarını aramaktadır. İran'da güçlü bir yönetimin kurulması ve Osmanlı yayılmacılığının durdurulması halinde, Çarlık yönetimi bu topraklardan çıkmaya hazırdır. Nitekim Nadir Şah'ın başarılı harekâtları, Rusya'nın tam da isteği ortamı yaratmıştır. Böylece, İran şahıyla Osmanlı arasında imzalanan barış anlaşmasını müteakiben, Rusya'yla İran arasında da, 1732 senesinde Reşt'te bir antlaşma imzalanır. Bu anlaşmaya göre; Rusya, Kür çayının Hazar'la birleştiği yerin güneyinde kalan bütün toprakları İran'a geri verir, İran ise kendisine bırakılan bu bölgenin, Osmanlı idaresi altına girmeyeceğine dair taahhütte bulunur.⁷² Bu anlaşmada İran ayrıca, İstanbul Anlaşması ile Osmanlı yönetimine geçen Kuzey Azerbaycan topraklarını geri almaya ve Rusya ise bu konuda İran'a destek vermeye söz verir. Böylelikle, Nadir Şah'ın iktidara gelmesiyle, İran-Osmanlı ile ilişkilerinde yeni döneme girilmiş olur. Nadir Şah, İran'la Osmanlı arasında imzalanan barış anlaşmasını tanımayarak Osmanlı'larla savaşmak yolunu seçer. Artık, Rusların deyimiyle; 'Türkler, Rusya için korkulan bir güç değildir'. Rusya'nın tüm bunları gerçekleştirmekteki başlıca amacı, Kafkasların Osmanlı yönetimi altına girmesini engellemektir.⁷³

Nadir Şah dönemi ile birlikte, bölgedeki bütün güç dengeleri de değişmeye başlamıştır. O, Osmanlı'dan, Safeviler döneminde İran yönetimi altında bulunan bütün toprakların kendilerine geri verilmesi talebinde bulunur. Nitekim Bağdat Savaşı sonucunda imzalanan anlaşmanın ardından, Osmanlı paşalarına, İran vilayetlerini boşaltmaları gerektiğini bildiren fermanlar gönderilmeye başlanır. Güney Azerbaycan'da hâkimiyetini sağlamlaştırmış olan Nadir Şah, daha sonra Kuzey Azerbaycan topraklarına yönelir. İlk olarak Osmanlı himayesinde olan Şamahı'yı ele geçirir. Nadir Şah'a bağlı askerler, burada, yerli halka ait bütün mal ve mülkleri yağmalarlar, şehri talan ederler. Yaşanan bu hadiselerin ardından, eski Şamahı'dan nerdeyse hiçbir alamet kalmaz.⁷⁴ Nadir Şah, Erdebil hanı Muhammedkulu Han'ı Şamahı'ya yeni hâkim olarak tayin ettikten sonra Gence'ye yönelir. Gence'de Osmanlı'ya tabi olan askerlerle Nadir Şah'ın ordusu arasında çok şiddetli çatışmalar

⁷¹ *Materialı Dlya Novoy İstorii Kavkaza S 1722 Po 1803*. Ç.2, Sankt-Peterburg, 1869.

⁷² *Azerbaycan Tarihi Uzag Keçmişden...* s. 489.

⁷³ M. A. Polievktov, *Proyekt Brugemana İ Russkaya Okupatsiya Prikaspiyskiy Oblastey...* Tbilisi, 1935, Alıntı, Eliyev, a.g.e., s. 23.

olur. Nadir Şah'ın talimatı üzerine, Gence kalesinin altı barutla doldurulur. İran askerleri bu barutu ateşe verince, 700'den fazla Türk askeri şehit olur. Gence kalesi uğrunda çarpışmalar, aylarca sürer. Nadir Şah'ın ordusuna, Rus subaylar da yardım etmektedir.⁷⁵ Osmanlı'nın acilen lojistik bir desteğe ihtiyacı vardır. Kars'ta konuşlanmış Abdullah Paşa komutasındaki askerler Gence'ye yardıma gelir. Abdullah Paşa'nın askerleri ve Nadir Şah'ın kuvvetleri arasındaki çatışmada zaferi kazanan taraf, Nadir Şah tarafı olur. Bu olayın ardından, ümidi kalmayan Osmanlı askerleri, kaleyi ve askeri mühimmatları teslim ederek geriye dönmeye başlar ve böylece Gence de, Nadir Şah'ın eline geçer.⁷⁶ Bu askeri başarılarının ardından Nadir Şah, Rusya'yla Gence'de bir anlaşma imzalar. Bu anlaşma ile Rusya; Salyan, Bakü ve Derbent'i de İran'a geri verir. Anlaşma gereğince, Dağıstan da Nadir Şah'ın kontrolüne geçer. Çarlık yönetimi, Sulak nehri üzerinde 10 bin Rus askerinin yoğun çalışmaları sonucunda inşa ettirdiği Svyatoy Krest (Kutsal Haç) kalesini de yıkmak zorunda kalır.⁷⁷

Yapılan Gence Anlaşması, aslında bütünüyle Osmanlı'yı zayıflatmak amacına yönelik bir anlaşmadır. Aslında Rusya, bu anlaşmayla, İran'ı Osmanlılara karşı kullanmayı düşünür. Nitekim anlaşmada yer alan, 'İran Rusya'nın izni olmadan tek başına Osmanlı'larla barış anlaşması yapamaz' maddesi de bunun bir göstergesidir. Daha sonra, İngiltere'nin arabuluculuğuyla Osmanlı'larla yapılan anlaşmanın ardından ise, Azerbaycan bütünüyle Nadir Şah'ın yönetimi altına girer.

Nadir Şah'ın icraatlarından bahseden eserlere bakıldığında, Nadir Şah'ın memurlarının, bütün Azerbaycan coğrafyası boyunca, totaliter ve baskıcı bir rejim kurdukları anlaşılmaktadır. Bu dönemde, açlık ve kıtlık her tarafı sarmıştır. Nadir Şah'ın yönetim usullerinden bir diğeri de; isyan çıkarmak, yönetime karşı gelmek, vergi vermemek gibi suçlamalar ile bazı yerleşimcilerin, kendi yurtlarından başka yerlere göçe zorlanmasıdır. Ayrıca, Azerbaycan'a başka ülkelerden de insanlar getirilmektedir. Mesela, Hindistan'ın Çaraca bölgesinden Seyidler, grup olarak Salyan'a sürgün edilmiştir. Yine, Kür çayı üzerinde yaşayan Sorsor boyları da, Derbent'le Kuba arasında çıkan isyanları bastırmak için göç ettirilmiştir. Azerbaycan'da hakları gasp edilen, yoksulluk ve sefalet içinde yaşayan halkın, Nadir Şah'ın idaresine karşı isyanlarını, pek çok bölgede birden gözlemlemek mümkündür.⁷⁸

⁷⁴ Elçin Karayev, *Azerbaycan 18 Esr Rus ve Avrupa Seyyahlarının Tesvirinde*, Bakı, 2003, s. 86.

⁷⁵ E. Karayev, *Azerbaycan 18 Esr...*, s. 87.

⁷⁶ *Azerbaycan Tarihi Uzag Keçmişden...*,s. 492.

⁷⁷ *Azerbaycan Tarihi Uzag Keçmişden..* s. 493.

1.2. Nadir Şah Dönemi Sonrasında Azerbaycan Hanlıklarının Bağımsızlık Yolundaki Adımları ve Birlik Sorunu

Nadir Şah'ın suikast sonucu öldürülmesinden sonra, onun bir ucu Afganistan'a diğer ucu Derbent'e ve Rusya sınırlarına kadar uzanan imparatorluğunda otorite boşluğu meydana gelir. Bu durumdan istifade etmek isteyen Orta Asya ve Kafkaslardaki tabi devlet ve hanlıklar, bağımsızlıklarını ilan etmeye başlarlar. İran yönetiminde de, Nadir Şah'ın ölümünün ardından, taht kavgaları meydana gelmiş ve tüm yaşanan tüm bu olumsuz hadiseler, doğunun bu büyük imparatorluğunun sonunu hızlandırmıştır.⁷⁹ 17. asırda bağımsızlığını kaybeden Azerbaycan hanlıkları, yeniden, özgürlük uğrunda mücadeleye hazırlanmaya başlamıştır. Daha önceki dönemlerde de, hanlıklar tarafından, bu yönde girişimler ortaya çıkmışsa da, bu girişimler, İran yönetimi tarafından derhal bastırılmıştır. Tarihin bu dönemlerinde Azerbaycan Türklerinin birleşmeleri önündeki en büyük engellerden bazıları; Azerbaycan hanlıklarının birlik ve beraberlik içinde hareket edememesi ve Han sülalelerinin kendi çıkarlarını Azerbaycan devletinin çıkarlarından üstün görmeleridir. Zaten, bu bölgede, yeni bir kudretli Türk devletinin meydana çıkmasını ne İran ne de Rusya istemektedir. Merkezi bir Azerbaycan devletinin varlığı, nerdeyse bölgede çıkarları bulunan hiçbir devletin arzulamadığı bir olgudur. Azerbaycan'ın bu bölünmüşlüğü'nün önemli bir diğer nedeni de, zaman zaman İran devletini yöneten Azerbaycan Türklerinin, dini–mezhebi yakınlık dolayısıyla da kendilerini İran'ın bir parçası olarak görmeleridir. Bunun yanı sıra, bilinçli olarak yürütülen siyasi ve ekonomik politikalar nedeniyle de Azerbaycan hanlıkları arasındaki ilişkiler, arzu edilen düzeyde değildir. Hatta hanlıklar arasındaki ilişkiler, zaman zaman düşmanlık boyutuna ulaşmaktadır. Nitekim Nadir Şah'ın ölümünden sonra, hanlıklar arasında pamuk ipliğine bağlı olan birlik bozulmuş ve Azerbaycan'da 20'ye yakın hanlık ortaya çıkmıştır.

Bu dönemden sonra, Azerbaycan'ın kuzeyinde ve güneyinde, bu hanlıkların birleştirilmesi ve daha da güçlendirilmesi yönünde bazı girişimler ortaya çıkmaya başlar. Bunlardan biri, 18. asrın ikinci yarısında Güney Azerbaycan'da ortaya çıkan ve

⁷⁸ H.Delili, *Azerbaycanın Cenub Hanlıkları*, Elm, Bakı, 1979, s. 14.

⁷⁹ İ.P.Petruşevski, *Oçerki Po İstorii Feodalnıh Otnoşenii V Azerbaydjane İ Armenii V 18- Naçale 19 V.*, Leningrad, 1949., s. 84-85.

kendi nüfuz alanlarını genişletmek ve diğer hanlıkları kendilerine tabi kılmak amacıyla, Fethali Han Afşar ve Kerim Han Zengin arasında başlayan mücadelelerdir. Urmiye, Hoy ve Karadağ hanlıkları arasında çekişmeler sonucu Karadağ hanlığı ve İrevan hanlığı da bağımsızlık elde eder.

Kuzey Azerbaycan'da da hanlıklar arasında çekişmeler mevcuttur. Bu bakımdan, Kuba Hanlığı'nın ve Fethali Han'ın, Azerbaycan'ın birleştirilmesi uğrunda yapmış olurları mücadeleler oldukça önemlidir.⁸⁰ Bu dönemde, Kuba ve Şeki Hanlıkları, Şamahı hanlığına hâkim olmak için, birbirleri ile mücadele etmektedir. Fethali Han, önce Derbent daha sonra da Bakü Hanlığı'nın kendisine bağlanmasını temine çalışmaktadır. Özellikle Derbent kalesinin büyük stratejik ve siyasi önemi mevcuttur. Rusya'ya ve Asya'ya giden ticaret kervanları, "Demir Kapı" olarak adlandırılan Derbent'ten geçmektedir. Derbent halkı, Fethali Han'a mektup yazarak, onu kendilerine Han olarak görmek istediklerini bildirmişlerdir. Derbentlilerin ona karşı ayrıca sevgi ve saygısının derecesini, Rus ilim adamı Gmelinin yazdıklarından da anlamak mümkündür: 'Derbent halkı onu çok severdi... Şamahı halkı da Fethali Han'a bağlılık duymaktaydı.'⁸¹ Fethali Han, 'evlilik diplomasisi'ni de kullanarak, hanlıklar arasındaki bağı pekiştirmeye çalışır. Kızkardeşi Hatice Biken'i, Bakü'nün hâkimi olan Malik Muhammed'le evlendirir. Böylece artık, Fethali Han; Kuba, Derbent, Bakü ve Salyan'ın hâkimidir. Fethali Han'ın amacı, Azerbaycan topraklarını birleştirdikten sonra, Şamahı'yı başkent yapmaktır. Çünkü Şamahı, hem ticaret kervanlarının geçiş noktası olarak ekonomik açıdan büyük bir öneme sahiptir, hem de ilerleyen süreçte, Şeki ve Karabağ Hanlıklarının birleştirilmesi durumunda, Azerbaycan'ın güneyine doğru ilerlemek açısından stratejik bir mevkide bulunmaktadır. Bu amaçla, önce, Fethali Han, Şeki Han'ı ile anlaşır ve bu iki Han, Şamahı'yı ikiye bölerek paylaşırlar. Ancak daha sonra, Fethali Han, Şeki Han'ını yener ve Şamahı'nın tamamını ele geçirir. Fethali Han'ın bu başarısı ise, onun düşmanları olan Karabağ ve Şeki Hanlarını birleştirir.⁸² Avarların da desteğini alan bu güçler, Şamahı'yı Fethali Han'dan geri alır. Ancak, Fethali Han, yeniden toparlanarak onları mağlup eder ve Şamahı'yı geri alır. Azerbaycan'ı birleştirmek arzusunda olan Fethali Han, Karabağ Hanlığı'nı, diplomatik görüşmeler yoluyla kendisine bağlamaya çalışır. Bu girişim bir sonuç vermeyince, bu defa, kardeşi İbrahim Han'la taht kavgası yaşayan Mirali Bey'i kendi tarafına çeker; ancak, Mirali Bey, İbrahim Han'ın oğlu Ahmet Bey tarafından öldürülür. Fethali Han,

⁸⁰ Enver Şükürzade, *Feteli Han*, Bakı, 1943, s. 27.

⁸¹ Şükürzade, *a.g.e.*, s. 13.

onun cenazesini, büyük bir törenle Karabağ'a gönderir.⁸³ Bu olaydan sonra, Fethali Han, Karabağ hanıyla, dostluk kurmak yoluna gitmiştir. Fethali Han'ın Azerbaycan Hanlıkları arasında bir birlik oluşturmak yolundaki tüm bu çabalarına rağmen, Şeki Hanı Muhammed Hasan Han, 1788'de Şamahı yakınlarında Fethali Han'ın ordusuyla mücadeleye girişir, ancak mağlup olur. Böylece, Şeki Hanlığı da Fethali Han'ın hâkimiyetine geçer. Fethali Han aynı yıl, Gence'yi de kendi devletinin sınırlarına katmıştır. Artık, sıra, Güney Azerbaycan topraklarına gelir. Fethali Han, 1784'te Araz nehrini geçerek, Erdebil ve Meşkini hâkimiyeti altına alır. Ancak, Rusya, bu gelişmelerden korkuya kapılır ve bunu engelleme çabalarına girişir.⁸⁴ Bunun üzerine, Fethali Han, Azerbaycan'ı birleştirmek amacındaki yürüyüşünü yarıda keserek Şamahı'ya dönmek zorunda kalır. 1788'de Fethali Han, Gürcü hükümdarı II. İrakli ile Güney Azerbaycan'a birlikte bir yürüyüş düzenlenmesi hakkında anlaşma imzalar.⁸⁵ Fethali Han'ın ölümüne yakın, Azerbaycan topraklarının büyük bir bölümü onun hâkimiyeti altında birleştirilmiştir. Onun akıllıca yürüttüğü politikalar sonucunda Azerbaycan, artık uluslararası politikada rol üstlenmeye başlamıştır. Böyle bir dönemde, hiçbir ciddi hastalığı bulunmayan Fethali Han'ın aniden hastalanarak vefat etmesi, tarihçiler arasında bazı kuşkular uyandırmıştır. Fethali Han'ın ölümünün ardından, onun yaratmış olduğu Azerbaycan Hanlıkları arasındaki birlik parçalanmış ve ardından Rusya, Kuzey Azerbaycan'ı işgal etmiştir. Onun ölümünün ardından yaşanan bu gelişmeler de, tarihçiler arasında doğan kuşkuların bir diğer kaynağı olmuştur.

Rus âlimi Gmelin'in de yazdığı gibi, Fethali Han toplumsal değerlere büyük önem veren bir devlet adamıydı. Gmelin'in belirttiğine göre; o, Sünnileri de Şiiiler kadar sever, mezhepler arasında hiçbir fark gözetmez, her zaman doğru olandan yana tavır takınırdı.⁸⁶ Ünlü Azerbaycan tarihçisi Bakıhanov da, onun hakkında şöyle yazar:

“Fethali Han, Kafkas tarihinde mühim bir şahsiyettir. O, kendi aklı, becerisi ve cömertliği sayesinde yükselmiştir. İktidara geldikten sonra akıllı ve çalışkan bir hükümdar olduğunu kanıtlamış, etrafındaki herkese kendini sevdirmeyi başarmıştır. Düşmanlarını zayıflatmış ve en zor durumlarda bile, bir çıkış yolu bulmuştur.”⁸⁷

⁸² D. Mustafayev, *Severnoe Hanstva Azerbaydjana İ Rossiya*, Baku, Elm, 1989. S..26.

⁸³ *Azerbaycan Tarihi Uzag Keçmişden..*, s. 530-531.

⁸⁴ *Azerbaycan Tarihi Uzag Keçmişden..*,s..532.

⁸⁵ *Azerbaycan Tarihi Uzag Keçmişden..*,s... 531.

⁸⁶ *Puteşestvie Po Rossii Dlya İssledovanie Vseh Treh Çarstv V Prirode*. Ç.3, SPB, 1785.

⁸⁷ Bakıhanov, *a.g.e.*, s. 65.

Fethali Han, gerçekten de, Azerbaycan Türkleri tarihinde daima saygı ve ihtiramla hatırlanacak bir şahsiyettir.

1.3. Hanlıklar Döneminde Güney Azerbaycan Hanlıkları

200 seneden fazla bir süre devam eden Safeviler döneminde, güçlü bir merkezi yönetim sisteminin oluşturulamaması ve Nadir Şah dönemi sonrasında ortaya çıkan siyasi boşluk, hanlıkların oluşum sürecini hızlandırmıştır. İran yönetiminin sona ermesiyle birlikte, Güney ve Kuzey Azerbaycan'da yeni feodal devletler ve hanlıklar meydana çıkmıştır. Bu dönemde, tek merkezli bir Azerbaycan devletinin kurulamamasının nedenleri ise; Azerbaycan'ın farklı bölgeleri arasında istikrarlı bir ekonomik ilişkinin mevcut olmaması, kapalı feodal yapının devam etmesi, bu feodal yapıların, yönettikleri araziler üzerinde kendi hâkimiyetlerini kurmak çabaları bulunmaktadır.⁸⁸ Bu hanlıkların yönetiminde bulunanlar, yarı göçebe hayat tarzına sahip olan aşiretlerin başında bulunan kişilerdir. Kuzey Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra, bu coğrafyada bulunan hanlıkların tarihi, daha kapsamlı bir biçimde öğrenilebilmiş olsa da, yine de bu hanlıkların sayı ve adları konusundaki çelişkiler ortadan kaldırılamamıştır.

B. İ. Leviatov⁸⁹, Güney Azerbaycan'da; Karadağ, Meşkin, Erdebil, Tebriz, Maraga, Urmiye ve Hoy, İ. P. Petruşevski ise⁹⁰; Makı, Hoy, Karadağ, Erdebil, Maraga, Soyugbulag ve Urmiye hanlıklarının mevcut olduğuna dair yazılar yazmışlardır. Azerbaycanlı tarihçi H. B. Abdullayev ise; Güney Azerbaycan'da bulunan hanlıkları; Tebriz, Urmiye, Erdebil, Hoy, Karadağ, Maraga ve Makı hanlıkları ile sınırlandırmıştır.⁹¹ Bu yazarlar, kitaplarında verdikleri bu bilgileri genellikle, Albay C. D. Burnaşev'in 1793 senesinde yayınlanan eserine dayanarak kaleme almışlardır. Ancak, H. Delili, bahsedilen bu eserde, Güney Azerbaycan hanlıklarıyla ilgili olarak, sahipsiz bazı bilgilerin yer aldığını ileri sürmüştür.⁹²

Azerbaycan hanlıklarının teşekkül süreci, daha Safeviler döneminden itibaren başlamış ve Nadir Şah'ın hâkimiyete gelişiyle kurulmuş olan sert, despotça yönetim bu süreci ertelese de, onun öldürülmesinin ardından bu süreç tamamlanmıştır. Zaten daha Nadir Şah'ın hâkimiyetinin son dönemlerinde, Azerbaycan'da ona karşı isyan

⁸⁸ *Azerbaycan Tarihi, 1 C*, Bakı, 1961, s. 71.

⁸⁹ *Oçerki İz İstorii Azerbaydjana V 18 V*, Bakı, 1948, s. 157,

⁹⁰ *Oçerki Po İstori Feodalnih Otnoşeniy V Azerbaydjane İ V Armenii V 16- Naçale 19 Vv.*, Leningrad 1949, s. 86.

⁹¹ *İz İstorii Severno- Vostoçnogo Azerbaydjana Vo Vtoroy Polovine 18 Veke*, Bakı, 1958, s. 88.

⁹² *Azerbaycanın Cenub Hanlıkları*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1979, s. 5.

hareketleri müşahede edilmektedir. Bu isyanlardan biri olan ve Hoy'da meydana gelen Dünbüllü tayfasının isyanını Nadir Şah, sert bir biçimde bastırmıştır. Yine, Urmite'de gerçekleşen Afşarlar isyanında da, 4 bin 500 kişi esir edilerek Nadir Şah tarafından Horasan'a sürülmüştür.⁹³

Nadir Şah'ın ölümünü müteakip, İran'da ekonomik ve siyasi çözülme süreci daha da hızlanmış ve sınırsız doğal zenginliklere, çok önemli bir stratejik konuma sahip olan Azerbaycan'a hâkim olmak için uluslararası güçler arasında gerçekleştirilen mücadeleler de artmıştır. Azerbaycan hanlıkları, böyle bir uluslararası ortamda bağımsızlık yolunda ilk adımlarını atmakta ve tutucu, kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden feodal yapılar (hanlıklar) kendi hâkimiyetlerini kaybetmek korkusuyla birbiriyle mücadele ederek, Azerbaycan'ın merkezi yönetime geçiş sürecini geciktirmektedir. Bu hanlıklardan her birinin kendi askeri kıtaları mevcuttur. İyi silahlanmış ve disiplinli bir yapıya sahip olamayan, zayıf bir askeri gücü bulunan bu hanlıkların, her zaman komşu devletlerin ve diğer hanların hâkimiyeti altına girmek gibi bir tehlikesi bulunur. Hanlıklar için, sahip oldukları askeri güç, sadece dış tehlikelere karşı koymak için değil; aynı zamanda içeride de emniyetin ve hâkimiyetin korunabilmesi için hayati bir önem arz etmektedir. Onun içindir ki Hanlar, bu askeri güçlere çok büyük önem vermişlerdir.⁹⁴ Hanlıkların daimi silahlı güçleri; köy işlerinden muaf tutulan, maaşlı askerlerden meydana gelmektedir. Bu askeri birlikler, günün belirli zamanlarında, askeri kabiliyetlerini arttırmak maksadıyla talimler yapmaktadırlar.⁹⁵

Güney Azerbaycan hanlıklarındaki düzenli askeri kuvvetlerin sayısı hakkında sahil bilgiler azdır. S. D. Burnaşev; Karadağ Hanlığı'nda 2 bin, Erdebil Hanlığı'nda 3 bin, Tebriz Hanlığı'nda 10 bin, Maraga'da 3 bin, Urmiye'de 400, Hoy Hanlığı'nda ise 4 bin kişiden oluşan bir askeri kuvvetin mevcut olduğunu belirtmektedir.⁹⁶ Hanlıklarda bu daimi ordu birliklerinden başka, 'Çerikler' ve 'Maaf'lar olarak adlandırılan silahlı güçlerden de istifade edilmektedir. Ayrıca Divanhane'de görev yapan silahlı 'yasavular' ve 'ferraşlar' da vardır. Çerik'ler; mahal beylerine tâbi olan, gerektiğinde Han'ın emriyle olay bölgesine intikal ettirilen gayri nizami birliklerdir. Maaf'lar ise; bir sıra vergi ve yükümlüklerden muaf tutulan, Hanlık tarafından ayrı bir imtiyaza sahip olan, Hanlığa daha bir sadakatle hizmet edenlerden oluşur. Bazen tüm bir köy, tamamen

⁹³ *Azerbaycanın Cenub Hanlıkları...*, s. 17.

⁹⁴ V.N Leviatov, *Oçerki Po İstori...*, s. 40.

⁹⁵ Ehmet Kavyanpur, *Tarih-e Azerbaycan*, Tehran, 1346, s 185. Alıntı H. Delili, *a.g.e.*, s. 74.

⁹⁶ *Opisanie Oblastey Azerbaydjanskiy V Persii İ İh Politiçeskogo Sostayanie*. Kursk, 1783, s. 21.

Maaf olabilmektedir. Bu Maaflar da, dış veya iç tehlike belirlediğinde, seferberlik altına alınmaktadır.⁹⁷

1.3.1. Erdebil Hanlığı

Güney Azerbaycan'ın en büyük hanlıklarından biri, Erdebil Hanlığı'dır. Erdebil Hanlığı'nın doğusunda Mugan ve Talış Hanlığı, güneyinde Astara, batısında Savalan dağı ve kuzeyinde de Araz nehri bulunmaktadır.⁹⁸ Savalan dağının zirvelerinde biriken karın erimesi sonucu daha da coşkun hale gelen Karasu nehri, şehrin suya olan ihtiyacını karşılamaktadır. Karasu nehri üzerinde kurulmuş iki eski köprü ise, Bilesuvar'dan Erdebil'e ve Erdebil'den Astara'ya geçişi temin etmektedir.⁹⁹ Erdebil Hanlığı'nın iklimi değişkendir ve dağlık bölgelerle düzlük yerlerin hava şartları farklılık arz etmektedir. Buranın halkı, genellikle ekincilik ve hayvancılıkla uğraşmakta, yazları Savalan dağının eteklerinde, kışları ise Mugan yaylasında yaşamlarını sürdürmektedir. Hanlıklar döneminde, Erdebil toprakları, yaylak yerleri olarak kullanılmıştır. Süregelen savaşlar sonucunda, bu hanlığın da bir sıra köyleri tahrip olmuş, zaman zaman da halk, bir bölgeden diğer bölgelere zorunlu göç etmek durumunda kalmıştır. Erdebil Hanlığı'nın merkezi ise, zengin bir kültürü bünyesinde barındıran Erdebil şehridir. Bu şehrin hangi dönemde inşa edildiğiyle ilgili olarak, tarihçiler arasında çok farklı görüşler bulunmaktadır. Aynı şekilde, 'Erdebil' sözcüğünün etimolojisi hakkında da farklı fikirlere rastlamak mümkündür.¹⁰⁰

Şehrin çevresi, kale hisarlarıyla çevrilidir. Erdebil şehri, farklı dönemlerde, Azerbaycan'ın inzibati yönetiminin de merkezi olmuştur.¹⁰¹ Safeviler döneminde bu şehrin önemi daha da artmıştır ve bu şehir, Şii Müslümanlarının merkezi haline gelmiştir. Bundan dolayı kaynaklarda bu şehirden, 'dar'ül-irşat' olarak da bahsedilmiştir. Bu şehrin Şii Müslüman dünyası içerisindeki önemini artıran diğer bir özellik de, Şeyh Safi'nin makbere ve mescidinin burada bulunmasıdır. Erdebil şehri ile ilgili bilgiler veren Berezi'nin ifade etmiştiğine göre; Safeviler döneminin sonlarında Erdebil'de kıtlık ve bulaşıcı hastalıkların yayılması sonucu, 1.400 kişiden fazla insan hayatını kaybetmiştir.¹⁰² Ogranoviç'in eserinde ise; hanlıklar döneminde Erdebil'de

⁹⁷ Petruşevski, , a.g.e., s. 181.

⁹⁸ S. Korsun, *Voennyi Obzor Peredovogo Teatra*, Tiflis, 1909, s. 112, Alıntı H. Delili, a.g.e., s. 54.

⁹⁹ Delili, a.g.e., s. 54.

¹⁰⁰ İ. Organoviç, *Opisanie Ardabilskiy Provinsii Prostranstv, Zapiski Kavkazskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva*, Tiflis, 1874, s. 162.

¹⁰¹ İ. Berezin, *Puteşestviye Po Severnoy Persii*, Kazan, 1852, s. 20.

¹⁰² İ. Berezin, *Puteşestvie Po Severnoy Persii*, s. 8.

10'dan fazla sayıda ve farklı kişilerin ismini alan kervansaraylar, mescitler, ziyaretgâhlar hakkında bilgiler yer almaktadır.¹⁰³

Erdebil Hanlığı, inzibati olarak; Erdebil, Meşkin, Erşe, Hemin, Vilkaç, Ucarut ve Astara mahallerinden oluşmuştur. Bu mahaller arasında, Astara, özellikle sahip olduğu stratejik önem ve liman şehri olması dolayısıyla öne çıkmaktadır.

Erdebil Hanlığı'nı, Azerbaycan'da "Şahsevenler" adıyla ün kazanan grup yönetmektedir. Bu hanlığın merkezi, en eski şehirlerden biri olan Erdebil şehridir. Bu hanlığın banisi ise, 'Şahsevenler' grubunun başında bulunan Nazarali Han'dır. Nazarali Han; Erdebil, Halhal ve Mugan'da yaşayan 'Şahsevenler' grubunu, tek bir çatı altında birleştirmiştir.¹⁰⁴ Erdebil Hanlığı'na ait olan Meşkin, Mugan ve Hemin vilayetleri, geniş otlak sahaları ve ekonomik imkânlarıyla önem arz etmektedir. Bu vilayetlerin yönetiminde yer alan insanların her biri, Nezereli Han'ın ya akrabası ya da onun çok güvendiği insanlardır. Bu vilayetlere, başka bölgelerle mukayese edildiğinde, oldukça geniş yetkiler verilmiştir. Bunun içindir ki S. D. Burnaşev, bu vilayetlerde yaşayan Şahseven'leri ayrı hanlıklar olarak ele almıştır.¹⁰⁵ Nazarali Han'ın ölümünden sonra, Nasırali Han, Erdebil hanı olur. Onun döneminde de bu hanlık, merkezi idare yapısını korumuştur. Nasırali Han'ın da vefat etmesinden sonra, Erdebil Hanlığı 4'e bölünür. Erdebil, Meşgin, Talış dağları ve Mugan'a çekilen Şahsevenler, buralarda meskûn olurlar. Kuzey Azerbaycan'da meskûnlaşan Şahsevenler, daha sonraki dönemlerde meydana gelecek Rus işgaline karşı, en büyük direnişi gösteren gruplardan biri olmuşlardır.

1.3.2. Makı Hanlığı

Bu hanlık, Safeviler ve Şah I. Abbas döneminde, Kürt grupların yöneticileri tarafından idare edilmektedir. Makı kalesini istihkâmları yapan Kürt gruplar, merkezi devlet otoritesine karşı gelmek suretiyle, istedikleri gibi eşkıyalık yapmaktadırlar.¹⁰⁶ Şah Abbas, bu gruplara karşı savaş kararı alınca, Makı'nın Bayat topluluğu da bu savaşa katılır ve Bayatlıların da yer aldığı bu savaşta Mahmudi Kürtleri yenilgiye uğrar. Şah Abbas da, Bayatlıların gösterdiği bu kahramanlığa karşılık, Ali Sultanı Makı'ya idareci olarak tayin etmiş ve Makı kalesini de Bayat savaşçılarına vermiştir. Bu hanlığın ilk hanı Ahmet Sultan olmuştur.

¹⁰³ Organoviç, *Opisanie Ardabilskiy Provinsii*, s. 164-165.

¹⁰⁴ Delili, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁰⁵ *Opisani Oblastey Azerbaydjanskiy V Persiii*, s. 21.

Mahmudi Kürtlerinin saldırılarına karşı, daha da güçlü hale gelmek için, İrevan yakınlarında yaşayan 300'e yakın Bayat ailesi, Makı Hanlığı topraklarına getirilir.¹⁰⁷ Bundan sonra Bayatlılar, giderek Makı vilayetinin iktisadi ve siyasi yönetimini kendi ellerinde toplamaya ve uygun ortam oluştuğunda da bağımsız tavırlar sergilemeye başlarlar.¹⁰⁸

Safevi Devleti'nin zayıflamasından sonra İran'a olan bağılıklarına son vererek kendi bağımsızlığını ilan eden Makı Hanlığı, daha sonra Nadir Şah yönetime gelince, yeniden bu devlete tabi olur. Nadir Şah'ın ordusunda bulunan Ahmet Sultan, onun vefatından sonra askerleriyle birlikte yeniden Makı'ya döndü ve Makı Hanlığı'nın banisi olmuştur.¹⁰⁹

1.3.3. Karadağ Hanlığı

İsminden de anlaşılacağı üzere bu hanlığın arazisi, dağlık bölgeler ve dağlar arasında bulunan düzlüklerden oluşmaktadır. Karadağ vilayetinde; Kaşka, Şiver, Müşki Enber, Samran, Dizmar gibi büyük dağlar mevcuttur.¹¹⁰ Karabağ dağlarını, Karadağ dağlarından Araz nehri ayırmaktadır. Karadağ toprakları çeşitli yer altı zenginliklerine sahip olmasına rağmen, Hanlıklar döneminde burada sadece, az miktarda gümüş, demir ve tuz çıkarılmıştır.¹¹¹

Bu hanlıkta yaşayan insanlar, sahip oldukları ekinlerini ve tarlalarını; Araz, Eher, Karasu, Peykan ve Acı nehirleri vasıtasıyla sulamaktadır.¹¹² Karadağ'ın yüksek dağlık alanlarında yaşayan ahali, yarı göçebe bir hayat tarzı sürdürmektedir.¹¹³ Bu yarı göçebe Türklerin arasında özellikle; Şahsevenler, Terekemeler, Karaçorlular, Bayburdular ve Karadağ göçerleri bulunmaktadır. Dağlarda yaşayan bu insanlar, ovalarda yaşayanlara kıyasla, çok daha mert, kahraman ve savaşa yatkın insanlardır.¹¹⁴

¹⁰⁶ Delili, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁰⁷ *a.g.e.*, s. 24.

¹⁰⁸ H. İ İshaki, *İstoriçeskie Oçerk Makinskogo Hanstvo*. Avtofef. Diss. Na Soisk Uçenoy Stepenii Kand. İst. Nauk. Baku, 1966, s. 10.

¹⁰⁹ İsaki, *a.g.e.*, s. 116.

¹¹⁰ Bayburdi, *Tarih-E Eresbaran*, Tehran, 1341, s 24.

¹¹¹ S. Korsun, *Voenny Obzor Peredovogo Teatra*, Tbilisi, 1909, s. 125.

¹¹² Bayburdi, *a.g.e.*, s. 24.

¹¹³ Korsun, *a.g.e.*, s. 126.

¹¹⁴ *A.g.e.*, s. 126.

Karadağ'da geniş otlaklar bulunduğundan, bu bölgede hayvancılık oldukça gelişmiştir ve çok sayıda küçük ve büyükbaş hayvan sürüleri mevcuttur. Aynı zamanda, buralarda dut bağları da olduğu için, ipekçilikle uğraşanların sayısı da bir hayli yüksektir.¹¹⁵

Bu hanlık inzibati yönetim açısından, 18 bölgeye ayrılmıştır. En önemli şehri, aynı zamanda bir ticaret ve sanat merkezi de olan Eher'dir. Eher şehri; Bagbanlı, Sadatlı ve Nahçıvanlı adlı üç mahalleden oluşmaktadır. Şehrin merkezinde, kapalı bir pazar mevcuttur.¹¹⁶ Bu pazar, Azerbaycan'ın en güzel pazarlarından biridir. Pazarın içinde çok sayıda dükkân bulunmaktadır. Hanlıklar döneminde, Karadağ vilayetini ihtişamını ortaya koyan pek çok kale de mevcuttur. Bu kalelere, Cumhuriyet ve Kahkaha kalelerini örnek verebiliriz. Kahkaha kalesinin inşa edildiği tarihe dair, kaynaklarda bilgiye rastlanmamaktadır. Dağın aşağı kısımlarından kaleye doğru uzanan ve yaklaşık 4 kilometrelik uzunluğa sahip bir yol uzanmaktadır. Kaleyi ele geçirmek çok zor ve tehlikeli olduğundan, Osmanlılar hiçbir zaman burayı ele geçirmek için bir mücadeleye girişmemiştir. Safevi padişahları da, kendi hazinelerini, güvenli olduğunu düşündükleri bu kalede tutmuştur.¹¹⁷

Safeviler döneminde, şehzadeler de dâhil olmak üzere, saray için tehlike arz eden çok sayıda insan, bu kaleye hapsedilmiştir. Kaynaklarda ayrıca, Eher'de eski bir caminin de bulunduğu bahsedilmektedir. Cuma Camisi olarak adlandırılan bu cami, Bayburdi'ye göre, Zerdüştler döneminden kalma bir yapı olup, bu dine mensup olanların mabedidir. Ancak daha sonra, mescide dönüştürülmüştür.

Karadağ hanlığı da şu mahallerden oluşmaktadır: Ungut, Kermedüz, Çelebiyan, Keyvan, Arazbar, Dizmar, Üzümdil, Hesenov, Keleyber, Hüseyeyli, Yaft, Kara Çurru, Do-dange, Cardange, Dikle, Eher, Bedbostan ve Horat. Güney Azerbaycan hanlıkları içerisinde, bu hanlığın tarihi çok eskidir. Karadağlılar, Safevilerin iktidara gelmesi amacıyla mücadele veren topluluklardan biridir. Şah İsmail döneminde bu topluluğun başında bulunanlar özel muamele görmüş ve vilayetin de yönetimi onlara bırakılmıştır. Karadağ Hanı, Safevilerin çöküşünden sonra, İran yönetimine tabi olmaktan imtina etmiş, hatta Şah, Han Kazım Bey Sultan Hüseyin'in özel misafiri olarak İran'a gelen Rus elçisi A. P. Volnskin'in, Hanlığın başkenti Ahara'ya girmesine engel olmuştur.¹¹⁸

Nadir Şah'ın döneminde ise, Kazım Bey'in gözleri çıkarılmıştır. Nadir Şah'ın ölümünden sonra ise, yeniden Karadağ Hanlığı'nın başına geçmiştir.

¹¹⁵ A.g.e., s. 126.

¹¹⁶ Korsun a.g.e. s. 127.

¹¹⁷ Delili, a.g.e., s. 46.

1.3.4. Tebriz ve Hoy Hanlığı

Tebriz Hanlığı, Urmiye gölünün kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Hanlık; Güney, Merend ve Tebriz mahallerine ayrılmıştır.¹¹⁹ Bu hanlığın merkezi ise, Azerbaycan'ın en eski şehirlerinden birisi olan Tebriz'dir.¹²⁰

Tebriz şehri, batı kısmı istisna olmakla birlikte, dağlarla kuşatılmıştır. Bölgenin dağlık olması nedeniyle uygun yolların olmayışı, Sehent dağının Tebriz'le Meraga arasında aşılmaz bir set oluşturması gibi nedenlerle, Karadağ bölgesinin tek ulaşım yolu, Hazar denizini Karadeniz'le ve Kafkasya'yı İran ve Irak'la bağlayan Tebriz'den geçmektedir. Hanlıklar döneminde Tebriz'in su ihtiyacı, iki nehir ve birkaç su kuyusundan temin edilmektedir. Şehrin tam merkezinden akan nehrin ismi, Meydan'dır. Şehre akan bu Meydan nehrinden ve çeşmelerden, bölgede bulunan evlere, özel seramik borulardan su hatları çekilmiştir.¹²¹ Hanlıklar döneminde bu şehrin nüfus miktarına dair, araştırmacılar tarafından farklı sayılar ortaya atılmıştır. Bunlardan İran tarihçisi Ferhat Mirze 250 bin¹²², V. Korf 300 bin¹²³, İ. N. Berezin ise 120 bin gibi sayılar belirtmişlerdir.¹²⁴ Bütün bu verilen bilgilerden yola çıkarak Tebriz'de yaklaşık 25 binin üzerinde insanın yaşadığı söylenebilir.

1787 senesinde Tebriz'de çok şiddetli bir depremin de yaşandığı dikkate alınırsa, nüfus oranının bu yıllarda ciddi değişikliklere uğradığı sonucu çıkar. Deprem, savaşlar ve yaşanan yağmalama olaylarına rağmen Tebriz yine de, hanlıklar dönemi Azerbaycan'ındaki en güzel şehirlerin başında gelmiştir. O dönemde Tebriz'i ziyaret eden yabancı ve yerli seyyahlar, bu şehrin sokakları, pazarları, bahçeleri, kervansarayları ve sanatkârları hakkında övgü dolusu sözler sarf etmişlerdir.¹²⁵

¹¹⁸ Jurnal *Russkogo Poslannika A. P. Volinskogo 1715-1718 Gg.* SGADA, F. SRP, Op77, D.2, *Alıntı Delili, a.g.e., s. 21.*

¹¹⁹ Korsun, *a.g.e., s. 166.*

¹²⁰ S. M. Onullahi, *13- 17 Esrlerde Tebriz Şehrinin Tarihi*, Bakı, Yazıcı, 1982, s. 162.

¹²¹ Delili, *a.g.e., s. 51.*

¹²² Delili, *a.g.e., s. 54.*

¹²³ *Podrobnoe Opisanie Persii*, Moskva, 1820, s. 38.

¹²⁴ Berezin, *a.g.e., s. 77.*

¹²⁵ Berezin, *a.g.e., s. 108-109.*

Tebriz'deki meyve bahçeleri bütün Azerbaycan'da ünlüdür ve burada çok sayıda sanat atölyesi, ticaretin gerçekleştirildiği mekânlar vardır. Şehirde yaklaşık 250 cami, kervansaray, hamam ve sosyal mekânlar mevcuttur.¹²⁶

Kerpiçten inşa edilen bir veya iki katlı evler, yüksek hisarların içinde yapılmıştır. En güzel ve ihtişamlı bina ise, Han sarayıdır. Saray üç bölümden oluşmaktadır: Kabul odası, Halvethane (hanın haremhanesi) ve Tesbihhane (yani ibadet odası).

Bu dönemde şehir etrafına çok sağlam kale duvarları yapılmıştır. Tebriz Hanlığı da üç mahalden oluşmaktadır. Bunlar; Tebriz, Güney ve Merend mahalidir. Tebriz ve Hoy hanlıklarının asıl nüfusunu, Güney Azerbaycan'ın en etkili topluluklarından 'Dünbüllü' oluşturmaktadır.

Hanlık, Güney Azerbaycan topraklarıyla Kuzey Azerbaycan'ı ikiye ayıran Araz nehrinden başlayarak Türkiye sınırlarına uzanan Urmiye ve Merend mahalleri arasında bulunmaktadır. Hoy Hanlığı'nın merkezi Azerbaycan'ın en eski şehirlerinden biri olan Hoy'dur. Daha çok dağlık yerlerden ibaret olan bu hanlık arazilerinde, zorlu geçitler vardır. Kışın karla örtülü olan bu geçitler, neredeyse geçilmesi imkânsız hale gelir.¹²⁷

Hanlık sınırları içerisinde bulunan nehirlerin sayısının az olmasına rağmen, bölgenin su ihtiyacı, inşa edilen kanallar vasıtasıyla temin edilmiştir.

Safeviler döneminde Hoy Hanlığı'nın arazisinde, Osmanlılarla savaşlar ve kanlı çarpışmalar meydana gelmiştir.¹²⁸ Hoy şehri, Tebriz'in yaklaşık 150 kilometre uzağında bulunmaktadır. Bu şehrin çevresi, derin hendekler ve hisarlarla çevrelenmiştir.¹²⁹ Kale duvarlarına ise, savunma maksatlı yaklaşık 40 kadar burç inşa edilmiştir. Hoy kalesinin üç ana kapısı mevcuttur. Bunlar; Hezir, Urmiye ve Erdebil kapılarıdır.¹³⁰

Arşiv vesikalarından ve muhtelif seyyahların eserlerinden, Hoy şehrinde, haftada bir kurulan büyük bir pazarın mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu pazarın uzunluğu 750 metreye ulaşmaktadır.¹³¹ Bu şehirde dini muhitin kuvvetli olduğundan dolayıdır ki bir sıra menbalarda 'Dar-ül-muminun' olarak da adlandırılmaktadır. Hoy, aynı zamanda bulunduğu coğrafi mekân bakımından stratejik bir önem arz etmektedir. Osmanlı sınırlarına yakındır ve Culfa yolu vasıtasıyla da kuzeye, Azerbaycan ve Rusya'nın bir sıra vilayetlerine mal akışında, kervan yolu, transit geçiş yolu görevi görmektedir.¹³² Hoy Hanlığı, inzibati-yönetim açısından, on bir bölgeye ayrılmıştır. Suyun bolluğu ve

¹²⁶ Delili, *a.g.e.*, s. 51.

¹²⁷ Korsun, *Voennyi Obzor...* s. 134.

¹²⁸ S. Çernozubov, *Azerbaydjan*, S. Petersburg, 1909, s. 177.

¹²⁹ Evliye Çelebi, *Seyahatname*, Cilt: 2, s. 310.

¹³⁰ *a.g.e.*, s. 311-313.

¹³¹ S. Cernozubov, *a.g.e.*, s. 177.

aynı zamanda da toprağının verimliliği nedeniyle, ekinciliğin gelişimi için uygun ortam oluşturmaktadır. Güney batıdaki dağlık kesimlerde yaşayan Kürt nüfus, ticaretle uğraşmaktadır. Hoy bölgesinde ayrıca çok miktarda tuz yatakları da vardır. Bu yatakların en zengin olanları; Şabanlı, Evoğlu, Veldiyen köylerindedir.¹³³ Hoy Hanlığı'nın bölgeleri ise şunlardır: Selmas, Hoy, Avacık, kotur, Elend, Çaldıran, Cors, Karakoyunlu, Sökmenabad ve Dergâh.

1.3.5. Maraga Hanlığı

Bu hanlığın, doğuda Miyan'a, kuzeyde Tebriz Hanlığı ve batıda ise Urmiye gölü ve Sulduz ile sınırı bulunmaktadır. Maraga Hanlığı'nın ahalisi de genellikle, ekincilik, bahçıvanlık ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. Burada üzüm yetiştiriciliği, başka hanlıklara kıyasla daha bir gelişmiştir.¹³⁴ Maraga Hanlığı'nda ayrıca demir, taş kömürü, mis ve mermer madenleri vardır. Maraga'nın 50 kilometre ötesindeki Daşkesen bölgesinden çıkarılan granit taşlar kalitesiyle ünlüdür. Daşkesen, aynı zamanda, maden suları bakımından da zengindir. Hanlığın merkezi ise, Azerbaycan'ın en eski şehirlerinden biri olan Maraga'dır. Maraga şehri, İlhanlılar döneminde Azerbaycan'ın başkenti konumundadır. Yine bu dönemde Maraga'da, birkaç cami ve rasathane inşa edilmiştir.

Şehrin su ihtiyacı; Sofi, Mordi, Lilan nehirleri ve bu nehrin kollarından sağlanan su ile karşılanmaktadır. Maraga şehrinin çevresi, sağlam kale duvarları ve istihkâmlar ile çevrilidir. Bu şehirde yüksek ticari önemi olan zengin üzeri örtülü Pazar salınmıştır.¹³⁵

Maraga Hanlığı, şu mahallerden oluşmaktadır: Tekab, Sayingala, Ecebşir, Karağac, Bineb, Miyandab ve Maraga. Maraga vilayeti, Safeviler'e büyük hizmetleri bulunan Mir Aga Han Sultan tarafından yönetilmektedir.¹³⁶ O, Azerbaycan'ın Cavanşirler grubunun Mukaddemler koluna mensuptur. Nadir Şah'ın ölümünden sonra, Alikulu Han Mukaddem, İran'a bağlılıklarına son vererek Maraga Hanlığı'nın bağımsızlığını ilan etmiştir.

¹³² Delili, *a.g.e.*, s. 36.

¹³³ *Opisanie Hoyskoy Magalov V 1827 G*, L.6, Almtı H. Delili *a.g.e.*, s. 37.

¹³⁴ Korsun, *a.g.e.*, s. 177.

¹³⁵ *Podrobnoe Opisanie Persii*, C.1, Moskva, 182, s. 180.

¹³⁶ Delili, *a.g.e.*, s. 21.

1.3.6. Urmiye Hanlığı

Bu hanlık, Azerbaycan'ın en büyük hanlıklardan biridir. Hanlık; kuzeyde Hoy Hanlığı, batıda ise Osmanlı ve Irak'la sınırdır. Hanlık toprakları, yüksek dağ silsileleriyle kuşatılmıştır. Urmiye Hanlığı'nın da bazı bölgelerinde; taş, kömür, gümüş, tuz ve maden suları vardır.

Buranın insanları da genellikle tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. Urmiye Hanlığı'nda bulunan nehirler ise şunlardır: Baranduz, Şehir, Nazlı, Tatau, Zerine, Simine, Kadir ve Gidar.¹³⁷ Şehirde, su kaynakları boldu ve bereketli toprak ile güzel bir iklime sahiptir.¹³⁸ Hanlıklar döneminde bu şehir, her taraftan sağlam, taştan hisarlarla çevrelenmiş, kale duvarlarının çevresine derin hendekler kazılmıştır.¹³⁹ Şehirde ayrıca, kapalı pazar ve kervansaraylar da vardır. Urmiye'de camilerin ve hamamların yanı sıra, Hıristiyanlar ve Ermeniler için 7 de kilise mevcuttur.¹⁴⁰

Urmiye Hanlığı'na bağlı olan mahaller şunlardır: Mergever, Berdesur, Sumay, Enzel, Deşt, Üşnü, Sulduz, Döl, Nazlı, Bey Kişili, Roze ve Urmiye.¹⁴¹ Urmiye Hanlığı'nın banisi ise, Afşarlardan Fethali Han'dır. Nadir Şah'ın ölümünü müteakip, Fethali Han, Urmiye'ye geri dönerek burayı kendi hâkimiyeti altına alır ve daha sonra, Azerbaycan topraklarının tek bir çatı altında birleştirilmesi için mücadeleye başlar.¹⁴²

1.3.7. Serab Hanlığı

Bu hanlığın banisi, Şegagilerden Ali Han'dır. Serab Hanlığı'nın; Karadağ, Tebriz ve Erdebil Hanlıkları ile, güney kısmında da İran topraklarıyla sınırı mevcuttur. Nüfusun çoğunluğu genellikle tarım ve ticaret ile uğraşmıştır. Hanlıkta üretilen peynir ve süt ürünleri, lezzeti ve kalitesiyle ünlüdür.

Karlı dağlarla kuşatılan bu şehir, yeşillikler bakımından zengindir.¹⁴³ Serap şehri, altı mahalleden oluşmaktadır. Bunlar; Kelle, Halfe, Eherre, Mevalı, Arahil ve Hacı Miraga'dır. Serab'da bir kaç cami, dört hamam, iki bezerek yağı üreten değirmen, birkaç adet boyahane ve sanat atölyelerine sahiptir.¹⁴⁴ Hanlıklar döneminde Serab

¹³⁷ Delili, *a.g.e.*, s. 67.

¹³⁸ *a.g.e.*, s. 68.

¹³⁹ A.Z., *Podrobnoe Opisanie Persii*, t.1 , Moskva, 1828, s. 78.

¹⁴⁰ *a.g.e.*, s. 87.

¹⁴¹ Delili, *a.g.e* s. 67.

¹⁴² İ. P. Petruşevski. *Oçerki Po İstorii Foedalnih Otnoşeniiv Azerbaydjane İ Armenii. V 15- Naçale 19 Vv*, Leningrad Gos. Univers., 1949, s. 128.

¹⁴³ Berezin, *a.g.e.*, s. 30.

¹⁴⁴ Berezin, *a.g.e.*, s. 31.

şehrinde bulunan en büyük abidelerden biri, Halife Ömer zamanında inşa edilen Cuma Camisi'dir.¹⁴⁵ Bu cami ve İmamzade makberesi, güzellikleri ve mimari üslubuyla, burayı ziyaret eden seyyahların da ilgisini çekmiştir.¹⁴⁶

Serab şehri hakkında en kapsamlı bilgiler, Fransız seyyah P. A. Joberi'nin eserinde yer almaktadır. Onun yazdıklarına göre; bu şehirde evler genellikle tek katlı inşa edilmiştir ve Serab'da yalnızca hanın sarayı iki katlıdır. Serab tüccarları, tahıl üretimi, küçük ve büyük baş hayvan ticareti ile uğraşmaktadır. Diğer hanlıklardan Tebriz'e doğru yola çıkan kervanlar Serab'dan geçtikleri için, burada daima tahıl stoku yapılmaktadır.¹⁴⁷ Serab Hanlığı, üç mahalden oluşur, bunlar; Heşteri, Germeli ve Serab mahalleridir. Germeli'ye bağlı olan köylerden biri de, Azerbaycan'ın ikiye bölündüğü Türkmençay Antlaşması'nın imzalandığı Türkmençay köyüdür.

1.3.8. Güney Azerbaycan Hanlıklarında Sosyo- Ekonomik Durum

1.3.8.1. Ticaret

Azerbaycan'ın coğrafi konum itibariyle, Avrupa'dan Asya'ya uzanan transit geçiş güzergâhının üzerinde bulunması nedeniyle bu bölgeye, çok eski dönemlerden itibaren, büyük ticari öneme sahip olan kervan yollarının inşa edilmiştir.¹⁴⁸ Savaşlar ve yaşanan karışıklara rağmen, sahip olduğu bu konum, ticaretin devamlı olarak gelişmesini sağlamaktadır.

Şehirlerde kurulmuş olan pazarlar, ticari hayatın esas merkezleridir. Tacirler, ticari işleri için, en kötü şartlar hâsıl olduğu zamanlarda bile, kendi yurtlarını terk ederek başka ülkelere gidebilmektedirler.¹⁴⁹ Azerbaycan'ın güney hanlıklarından Tebriz'deki pazar, özellikle büyüklüğü ve sahip olduğu canlılık ile, önemli bir ticaret merkezi konumundadır.¹⁵⁰ Tebriz şehri, çok uzun bir dönem, sadece Azerbaycan'ın değil; bütün yakın doğunun önemli iktisadi ve kültürel merkezlerinden birisi olmuştur. Tebriz şehri, Azerbaycan Atabeyleri'nden Hülakiler, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve daha sonra da Safeviler döneminde bu devletlerin merkezi olmuş ve bu sebeple epey gelişme kaydetmiştir. 18. asrın ortalarında Tebriz, 300-400 bin kadar insanın yaşadığı

¹⁴⁵ Delili, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁴⁶ Organoviç, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁴⁷ Korsun, *a.g.e.*, s. 164.

¹⁴⁸ Korsun, *a.g.e.*, s. 250.

¹⁴⁹ Eliyev, *a.g.e.*, s. 104.

¹⁵⁰ H. E. Delili, *18 Esrin 2vVe 19 Esrin 1 Yarısında Tebriz Şehrinin Ticaret Merkezi*, Azerb. SSR. EA Heberleri, N 1 1977, s. 55-56.

büyük bir şehirdir.¹⁵¹ Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinden öğrenildiği kadarıyla Tebriz'de; 300 kervansaray, 7000 dükkân, sanat atölyesi ve çok sayıda pazar mevcuttur.¹⁵² 18. ve 19. asırlarda Tebriz, savaşlar ve depremlerden çok büyük zararlar görmüş ve bütün bunların sonucu olarak da şehir nüfusu, 100-150 bine inmiştir.¹⁵³ Bütün bu depremler, savaşlar ve iktisadi çöküşe rağmen Tebriz, yine de, hanlıklar dönemi Azerbaycan'ının en güzel ve en canlı şehirlerinden birisidir. Bu dönemde Azerbaycan'a gelmiş olan seyyahlar, Tebriz'in abad ve temiz sokaklarından ötürü, bu şehirden övgüyle söz etmektedir.¹⁵⁴

L. F. Bogdanov, ticari gelişimi ve büyüklüğü nedeniyle Tebriz şehrini, İran'ın birinci şehri olarak adlandırmaktadır.¹⁵⁵ Diğer bir Rus yazarı da, Tebriz'in bu dönemde; Rusya, Osmanlı, Tataristan, Hindistan ve Karadeniz kıyısında bulunan şehirlerle ticari ilişkilerinin bulunduğunu yazmaktadır.¹⁵⁶ Tebriz'de üretilen ipek kumaşlar, pamuk ve yün kumaşlar, kıymetli taşlar, farklı bölgelerden gelen tacirler tarafından alınarak, Rusya ve İran'daki şehirlerde satılmaktadır. Tebriz'deki sanatkârlardan bahseden Evliya Çelebi, buradaki nakkaşlar, ressamlar, zergerler ve terzilerin bir benzerinin hiçbir ülkede bulunmadığından bahsetmektedir.¹⁵⁷ Hanlıklar döneminde burada üretilen renkli deriler, dünyada kalitesiyle ün salan Türk deri mamullerinden de kalitelidir.¹⁵⁸ Yine, Tebriz'de dokunan halılar da, dış ülkelere ihraç edilmektedir. Diğer hanlıkların başkentleri olan Erdebil, Urmiye, Maraga, Eher, Serab, Maku gibi şehirlerde de kapalı pazarlar mevcuttur.¹⁵⁹

Pazarlar ile ilgili İ. P. Berezin'in çok ilginç izlenimleri bulunmaktadır. Berezin'in aktardıklarına bakılırsa; pek çok insan, sabahtan akşama kadar pazarlarda dolaşır. Zengin bay ve bayanlar, kendi hizmetçileriyle pazarlara gelir, önlerinden ve arkalarından kendilerine eşlik eden hizmetçiler, karşılıklarına çıkan engelleri itmek suretiyle yolu açmaya çalışır. Pazarlarda yüklü veya yüksüz hayvanlar da dolaşır, bu durum, pazarda hareketi daha da zorlaştırır. Pazarda koşuşturup duran hamalların gürültüsü, at ve eşek sesleri, demirci, marangoz ve misger dükkânlarından yükselen

¹⁵¹ S.M., Onulahi, *13- 17 Esrlerde Tebriz Şeheri*, Bakı, Elm, 1982, s. 161.

¹⁵² Evliya Çelebi, *Kniga Puteşestviy Vip*. 3. Moskva, Nauka, 1983, s. 126.

¹⁵³ T. T. Mustafazade, *Azerbaydjan İ Russko-Turetskie Otnoşenie V Pervoy Treti 18 V*. Baku, Elm, 1993, s. 93.

¹⁵⁴ N. Mustafayeva, *Cenubi Azerbaycan Hanlıkları*, Bakı, Azərneşr, 1995. s. 20.

¹⁵⁵ *Persiya V Geografiçeskim, Religioznom Bitovom, Torgovo-Promışlennim İ Administrativnim Otnoşenii*, s. Peterburg, 1909, s. 18.

¹⁵⁶ M.D. Çulkov, *İstoriçeskie Opisaniye Rossiyskoy Kommertsii Pri Vseh Portah İ Granitsiah Ot Drevnih Vremyan Do Nine Nastoyaşego İ Vseh Preimuşestvennih Uzokonenniy Po Onoy Gosudarya İmp. Petra Velikogo İ Nine Balagopoluçno Çarstvuyuşey Gosudarini İmp. Ekaterina Velikiya*, T. 2, Kn.2 Moskva, 1785, s. 600.

¹⁵⁷ E. Çelebi, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁵⁸ Bogdanov, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁵⁹ Berezin, *a.g.e.*, s. 19.

çekiç sesleri, köşelere yığılmış yoksulların iniltisi, dilencilerin ‘Ya Ali, Ya Hüseyin’ feryatları, piştahta arkasında duran satıcıların parasız mal almak isteyen memurlarla sövüşmesi, kaside okuyan dervişlerin sesleri, ilk defa pazarı ziyaret eden Avrupalılar için farklı bir deneyimdir.

Erdebil’de pazarda meydana gelen ufak-tefek olayları dargalar çözerek karar vermekte, büyük olaylarla ise, dini mahkemeler tarafından ilgilenilmektedir.¹⁶⁰ Dargalar büyük hukuki yetkilere sahiptirler ve bunu kullanarak, bazen tüccarlardan rüşvet almaktadırlar. Zaten kendileri de, bu göreve gelebilmek için Han’a ciddi miktarda para öderler.¹⁶¹ Dargalar pazarlarda emniyetin ve tacirlerin mal güvenliğinin sağlanması yanında, aynı zamanda, malların fiyatlarının belirlenmesi ile de ilgilidirler.¹⁶² Belirlenen fiyatlara ve genel hükümlere uymayan tacirler, her kesin gözü önünde cezalandırılmaktadırlar.¹⁶³ Ekmeği, tuzu, eti eksik tartan ve belirlenmiş fiyatlardan pahalı satan tacirlerin de kafası kesilmektedir. Bu pazarlar hakkında bilgi veren bir diğer isim Druvin, Urmiye pazarını gezerken, bizzat kendisi böyle bir olayla karşılaşmış, onun anlattığına göre, bir ekmeğe pahalı fiyatla ekmeğe sattığından dolayı burun ve kulağı kesilmiştir.¹⁶⁴ Alışveriş, tüccarlar arasında, ya peşin para ya da nisye yoluyla yapılmaktadır. Tüccarlar arasında yapılan anlaşmaların bozulması veya ortaya çıkan bir anlaşmazlık halinde, bu işleri mahkemeler, üç şahit getirerek halletmektedir.

Güney Azerbaycan hanlıkları, transit ticaret yollarının üzerinde bulunduğundan, buradaki tüccarların; Rusya, Osmanlı, İran, Ermenistan, Gürcistan ve Irak’la ticari ilişkileri mevcuttur. Aynı zamanda Rusya ve Osmanlı gibi ülkelerin transit yollarını kullanan yerli tüccarlar, Azerbaycan’la Avrupa ülkeleri arasındaki ticari ilişkileri de geliştirmektedirler.¹⁶⁵ Dış ticaret konusunda bütün hanlıklar aynı seviyede gelişmiş değildir. Ticaretin en geliştiği şehirlerden biri olan Tebriz, yalnız Azerbaycan’ın değil; bütün doğunun esas ticaret noktalarından biridir. Çünkü Tebriz, doğudan batıya uzanan ticaret yollarının en güvenilir güzergâhlarından biri üzerine yerleşmiştir.

Erdebil de, Azerbaycan’ın dış ticaretinde önemli bir rol üstlenen hanlıklardan biridir. Bu hanlık, Astara vasıtasıyla, Hazar ticaretine iştirak etmek imkânına sahiptir. 18. asrın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı ve Rusya, Azerbaycan’ın ticaret hayatında önemli yer işgal etmeye başlar. Bunun nedeni, Rusya’nın Hazar yürüyüşü ve ülkenin bu

¹⁶⁰ N. A. Kuznetsova, *Politiçeskoe İ Sotsalno- Ekonomičeskie Polojenie İrana V Kontse 18-Pervoy Polovine 19 V, Moskva, Nauka, 198.*

¹⁶¹ G. Druvil, *Sefername 1812-1813*, Tehran, 1337. s. 78.

¹⁶² F. M. Eliyev, *Şimali Azerbaycan Şehirleri*, Bakı, 1960, s. 58.

¹⁶³ G. Druvil, *a.g.e.*, s. 79, F. M. Eliyev *18 Esrin Birinci Yarısında Azerbaycanda Ticaret*, Bakı, 1964, s. 42.

¹⁶⁴ Druvil, *a.g.e.*, s. 80.

bölgeye olan ilgisidir. Bunun dışında diğer nedenler; Rus pazarının Azerbaycan ürünlerine olan ihtiyacı, Rusya'dan getirilen malların kaliteli ve ucuz olması, Rusya'nın tüccarlara sağlamış olduğu kolaylıklar gibi faktörlerdir.¹⁶⁶ Nitekim Maraga Hanlığı'nda bağıcılıktan elde edilen ürünlerin üçte biri, Rusya'ya ihraç edilmektedir.¹⁶⁷ Yine, Tebriz'de de üretilen kumaşın önemli bölümü Rusya'ya ihraç edilmektedir.

Rusya'dan Azerbaycan'ın güneyine; kâğıt, demir, mis, yün kumaşlar, kibrit, şeker gibi mallar ithal edilmektedir. Genelde bu malların çoğu, Tebriz'de depolanır ve daha sonra da buradan diğer ülkelere taşınır. Azerbaycan'ın güneyinden Osmanlı'nın farklı bölgelerine de, önemli miktarda Azerbaycan malları ihraç edilmektedir. Aynı zamanda, Osmanlı topraklarından da Azerbaycan'ın güney hanlıklarına hayli miktarda mal getirilmektedir. Güney hanlıklarının, İran'daki bazı şehirler ve Arap ülkeleriyle de ticareti söz konusudur. Güney Azerbaycan şehirlerinden Erdebil şehri ise, bazı özelliklerinden dolayı diğer şehirlerden farklıdır. Bu şehrin ticaret için uygun coğrafi konumda bulunması, bazı ticaret yollarının buradan geçmesi, şehrin ekonomik hayatına canlılık getirmektedir.

Hanlıkların ekonomisinde, pamuk ve üzüm yetiştiriciliği de belirli bir yer tutmaktadır. Yine, Urmiye, Tebriz ve Maraga hanlıklarında, geniş dut bahçeleri mevcuttur. Önceleri pamukçulukla uğraşanların sayısı azdı ve daha çok, iç pazardan gelen talebe göre ekim yapılmaktadır. 17. asrın sonlarından itibaren, yabancı tüccarların Azerbaycan'a gelmesi sonucunda, pamuğa olan talep artmış ve bu artışa bağlı olarak, pamuk üretimi de gelişmeye başlamıştır.

1.3.8.2. Sanat

Sanatkârlar genellikle Tebriz, Erdebil, Urmiye, Hoy ve Maraga gibi büyük şehirlerde toplanmışlardır.

Azerbaycan'ın en eski ve milli el sanatlarından biri olan halıcılık, bütün şehirlerde ve köylerde hatta yarı göçebe hayat tarzına sahip olan topluluklar arasında da oldukça yaygın bir sanat dalıdır.¹⁶⁸ Özellikle Tebriz ve Urmiye şehirlerinde dokunan halılar, kalitesiyle dikkat çekmektedir.¹⁶⁹ Tebriz'e bağlı olan Heris bölgesi ve Gören

¹⁶⁵ Delili, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁶⁶ P. G. Butkov, *Materiali Dlya Novoy İstorii Kavkaza*, s. 1722 Po 1803, Cilt: 2, S.Petersburg 1869, s. 87.

¹⁶⁷ S. Çernozubov, *a.g.e.*, s. 178.

¹⁶⁸ F.M. Eliyev, *Şimali Azerbaycan Şehirleri*, s. 32.

¹⁶⁹ L. Kerimov, *Azerbaycan Halçaları*, Bakı 1961.

köyünde üretilen halılar, çok uzak ülkelere ihraç edilmektedir.¹⁷⁰ Urmiye’de Efşar ve yahut Efşari ismiyle dokunan halılar da yine kalitesiyle seçilen halılardandır. Halıcılık sanatının gelişmesi ile bağlantılı olarak aynı zamanda, yün boyama ve yün temizleme işi ile meşgul olan Hallaç dükkânları da gelişme göstermektedir.

Diğer bir sanat dalı da, dokumacılıktır. Tebriz, Meraga ve Erdebil gibi şehirlerde ipek kumaş dokumacılığı yaygındır. Bir diğer sanat dalı olarak, metal işlemeciliği sayılabilir. Hanlıkların daima bir dış tehdit altında bulunması, ara vermeden devam eden feodal çatışmalar, hanlıklar arasındaki gergin ilişkiler, silahlanmaya ve silaha olan ihtiyacı artırmakta ve bu da, metal işlemeciliğini geliştirmektedir.¹⁷¹ Üretilen silahlar arasında genelde; top, tüfek, barut, kılıç, hançer gibi silahlar bulunmaktadır. Bunların dışında, inşaatlarda kullanılmak amacıyla; pişmiş tuğla, çeşitli seramik ürünleri ve süs eşyaları üretimi de yapılmaktadır.

Şehrin sanatkârları birleşerek bir örgüt kurmuştur.¹⁷² Bu örgütlere; esnaflar tarafından seçilen, kendi dallarında söz sahibi olan ve en çok saygı duyulan insanlar başkanlık etmektedir.

Azerbaycan’ın bu dönemde, İran esaretinden kurtulmuş olmasına rağmen, hanlıklardaki ticaretin gelişimi ve ekonomik alt yapının kurulmasını engelleyen birtakım faktörler mevcuttur. Bunların başında ise, Azerbaycan’da tek bir para sisteminin oluşturulamamış olması gelmektedir. Hanlıkların her birinin, kendi paraları mevcuttur. Ticari mallara konulan çeşitli vergiler de, ticaretin gelişmesine engel olan bir diğer sebeptir.¹⁷³ Ayrıca, tüccarların can güvenliğini temin edecek herhangi bir kurum da yoktur.¹⁷⁴

1.3.8.3. Toprak Mülkiyeti ve Vergiler

Hanlıklar dönemi Azerbaycan’ında; divan, halise, mülk, vakıf ve cemaat toprak mülkiyet usulleri mevcuttur.¹⁷⁵ Mülk topraklar, sahibine miras yolu ile kalan ve hiçbir şart olmaksızın sahibine ait olan topraklardır. Bunlara bazı su kanalları ile ormanlar da dâhildir. Bu toprak sahipleri, “mülkedar” adlandırılmaktadır. Divan toprakları ise, devletin, yani hanlığın hazinesine ait olan topraklardır. Halise topraklarına gelince bunlar, şah ve onun ailesine ait olan, hiçbir vergiye tabi tutulmayan topraklardır.

¹⁷⁰ Delili, *a.g.e.*, s. 101.

¹⁷¹ V. S. Legkobitov, *Obozrenii Rossiyskiy Vladenii Za Kavkazom*, S. Peterburg, 1836, s. 122.

¹⁷² F. M. Eliyev, *Şimali Azerbaycan Şehirleri..*, s. 66-76.

¹⁷³ S. Bronevski, *Noveyişeye Geografiçeskie İ İstoriçeskie İzvestie O Kavkaze*, Ç.2, Moskova, 1823. s. 180.

¹⁷⁴ İ. Organoviç, *Opisanie Ardabilskiy..* s. 179.

Şahların politikalarına göre, bazen bu topraklar çoğalmakta, bazen ise azalmaktadır. Bazı durumlarda da, bu toprakların işletilmesi amacıyla, ayrı bir kurul oluşturulmakta ve bu topraklar, o kurul tarafından işletilmektedir.¹⁷⁶ Nadir Şah döneminde olduğu gibi, bazı zamanlarda, şahıslara ve vakıflara ait olan topraklar zapt edilmek yolu ile, halise topraklar arasına katılmaktadır. Merkezi yönetime tabi olmak istemeyen, askerlik görevinden kaçan ve yahut vergilerini düzenli olarak ödemeyen şahısların toprakları da müsadere edilerek halise topraklar arasına katılır ve ‘haliseyi mezbute’ olarak adlandırılır.¹⁷⁷ Bu topraklar bazen, Şah’a hizmetlerinden dolayı bir şahsa bağışlanabilir. Ancak, kendisine toprağın bahşedildiği şahıs vefat ettikten sonra, bu toprakların, onların evlatları tarafından kullanılmasına izin verilmemektedir. Vakıf toprakları denilen topraklar ise; tarikatlara, mescitlere, dini şahsiyetlere vakfedilen topraklardır ve bunlar içerisinde; köyler, kervansaraylar, hamamlar, evler, dükkânlar bulunabilmektedir. Hanlıklar döneminde bu topraklar, vakf-ı has ve vakf-ı am olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.¹⁷⁸

Cemaat toprakları ise, bazı hanlıklarda bir topluluk halinde yaşayan köylere verilmektedir. Bu toprak meselesi, hanlıklarda farklı şekilde bir gelişim arz eder. Mesela, Safevi şeyhlerinin Erdebil şehrine defnedilmesi dolayısıyla, bu hanlıkta vakıf mülkleri çoğunluktadır.

Hanlıklar döneminde ahalinin sosyal terkihi ise şu şekildedir: Toprakları kendi elinde bulunduran feodallar, yoksulluk ve sefalet sınırında yaşayan köylüler ve şehirlerde yaşayan tacirler - sanatkârlar. Tacirler ve sanatkârlar, ekonomik hayatta etkin bir rol üstlenmişlerdir. Bir de ruhaniler vardır ki, onlar da toplumsal hayatta oldukça ciddi rol oynamaktadır. Bu grup, belli ölçüde mülke de sahiptir. Hanlıklar döneminde topraklar genellikle; hanların, beylerin, ruhanilerin, sultan ve meliklerin elinde toplanmıştır. Köylülerin durumu ise, çok acınacak bir haldedir.¹⁷⁹ Onlar da, sahip oldukları imtiyaz ve imkânlar açısından iki kısma ayrılmıştır: Raiyyetler ve rencberler. Biraz daha iyi durumda olan köylüler; köy icmalarından toprak alan, kendi öküzü ve toprağı sürmekte kullanılan hışı ve kotanı olan köylülerdir. Bu gruptaki köylüler, reiyyet olarak adlandırılmaktadır. Raiyyet grubundaki köylüler, tamamıyla mülkedarlara bağlı durumdadırlar. Raiyyetler, ettikleri topraklardan elde ettikleri ürünün neredeyse beşte

¹⁷⁵ İ.P. Petruşevski, *Oçerki Po İstorii Feodalnıh Otnoşenii...* s. 89-220.

¹⁷⁶ Daha geniş bilgi için bkz. M. Abdullayev, *Hanlıklar ve Rus müstemlekeçiliyi dövründe Şimali Azerbaycanda Agrar münasibetler*, Adiloğlu, Bakı 2005, s. 46-54.

¹⁷⁷ Daha geniş bilgi için bkz. H. Delili, *Urmiye Hanlığının Tarihi Oçerki*, Bakü 1968.

¹⁷⁸ R. Huseyinli, *Azerbaycan Ruhaniyyi 18 Yüziilin Sonu- 19 Yüziilin Ortalarında*, Bakı, 1996, s. 40.

¹⁷⁹ M. Abdullayev, *a.g.e.*, s. 83-84.

birini feodallere vermek zorundadırlar.¹⁸⁰ Karadağ Hanlığı'nda durum, çok daha acınacak bir haldedir. Elde edilen mahsulün beşte biri han divanhanesine, beşte ikisi mülkedara ve beşte ikisi de köylüye aittir. Hanlıklar döneminde her yerde aynı standartta bir vergi sistemi yoktur. Vergiler, toprakların verimlilik durumuna göre değişmektedir. Tüm bu vergilerden başka, yine oldukça ağır vergiler de vardır ve bunlar, köylüler tarafından ödenmektedir. Bütün bu vergi yükümlülüklerine ek olarak, köylüler, ailelerinden bir kişiyi, askere göndermek zorundadır.¹⁸¹

Köylü gruplar arasında en çok haksızlığa maruz kalanlar ise, rençperlerdir. Bu köylü grup, en ağır işlerde kullanılmakta ve neredeyse bir köle gibi mülk sahiplerinin tabiliğinde çalıştırılmaktadır. Böyle ağır şartlar altında yaşayan rençperler, bazen, aileleriyle beraber köylerinden kaçmak zorunda kalmıştır. Rençperlere ödenen para, oldukça cüzi olduğundan, şehirlerdeki tüccarlar ve başka kimseler için de iş görürler.

Yerleşik halkla birlikte, yarı göçebe gruplar da belirli vergilere tabi tutulmaktadır. Güney Azerbaycan hanlıklarında yaşayan topluluklardan; Şahsevenler, Afşarlar, Bayatlar, Karadağlı ve Dünbüllüler yarı göçebe hayat tarzı sürdürmektedir. Bu insanlar, sahip oldukları hayvanların sayısına göre belirlenen vergileri ödemektedirler.

1.3.9. Güney Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki İlişkiler

18. asrın ikinci yarısından itibaren güçlenmeye başlayan Urmiye Hanlığı, diğer hanlıklardan bazısını kendine bağlamayı başarmıştır. Nadir Şah'ın ölümünden sonra, onun ordusunda gören yapan Fethali Han Afşar'ın Urmiye'ye dönmesi ve buranın yönetimini ele geçirmesiyle birlikte, hanlıkların birleştirilmesi yoluna gidilir. İlk olarak, Tebriz ele geçirilir. Hanlıklar arasında yaşanan iç çekişmeleri bahane eden Fethali Han Afşar, Nağı Han'la birlikte Tebriz'e hücum ederek burayı ele geçirir ve başkenti Urmiye'den Tebriz'e taşır.¹⁸² Fethali Han, Azerbaycan topraklarını kendi hâkimiyeti altında birleştirmek maksadıyla, ilk önce ordusunun sayısını arttırmaya ve savaşa hazır bir hale getirilmesi işine başlar. Tebriz ve Urmiye'nin tek çatı altında birleştirilmesinin ardından sıra, Hoy Hanlığı'ndadır. Burayı yönetmekte olan Dünbüllü hükümdarları, Tebriz'in ele geçirilmesinin ardından, kendilerinin de Fethali Han'ın kuşatması altında kalacaklarının farkındadır. Nitekim onunla ittifak yapmaktan başka çarelerinin olmadığını anlarlar ve Fethali Han'ın liderliğini kabul ederler. Bundan sonra; Karadağ,

¹⁸⁰ İ. P. Petruşevski , *Oçerki Po İstorii...*, s. 316-319.

¹⁸¹ Abdullayev, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁸² Delili, *a.g.e.*, s. 108.

Maraga ve Serab Hanlığı üzerine de ordu gönderen Fethali Han, bu hanlıkları da kendine bağlamayı başarır. Fethali Han, bu olayın ardından, diğer hanlıklara da mektuplar göndererek onları da kendisine tabi olmaya davet eder. Karabağlı Penahali Han, onun göndermiş olduğu elçilere karşı kötü muamele ettiği gibi, teklifi de kabul etmez.¹⁸³ Aynı şekilde, İrevan Hanı da, onun teklifini kabul etmeyince, Fethali Han, 1751'de, hanlığa hücum ederek burayı kuşatma altına alır. Zor durumda kalan İrevan Hanı Gürcü kralı II. İrakli'den yardım ister.¹⁸⁴ Bu yardım çağrısına karşılık, II. İrakli de, geneli Kazak ve Borçalı'lı Azerbaycan Türklerinden oluşan bir orduyu, oğlunun komutasında olarak, İrevan Hanı'nın yardımına gönderir.¹⁸⁵ Gönderilen bu ordu karşısında Fethali Han'ın kumandanı Azad Han yenilgiye uğramak üzereyken, destek kuvvetleri gönderilir. Ardından, Fethali Han'ın askerleri Gürcistan'a saldırır.¹⁸⁶ II. İrakli yenilir ve Fethali Han'la anlaşma imzalamak zorunda kalır.

Fethali Han, Azerbaycan hanlıklarını kendi devleti etrafında birleştirmek uğrunda mücadelesine devam ederken, bu kez, İran tahtı uğruna mücadele veren Kerim Han Zend'in saldırısıyla karşılaşır. Fethali Han Afşar'ın ordusu, Kerim Han orduları ile Miyana'da karşılaşır ve onları bozguna uğratar. Kerim Han, kaçmak suretiyle canını kurtardıysa da, ailesi esir alınmıştır ve hazinesi yağmalanır. Kerim Han'ı takip ederek onu öldürmek niyetinde olan Fethali Han, bu kez, Mazandaran ve Astarabat şehirlerini ele geçirerek, Azerbaycan'a doğru ilerlemekte olan Muhammed Hasan han Kaçar'ın saldırılarıyla karşılaşır. Fethali Han'ın Azerbaycan'da olmamasından faydalanan Kaçar, Erdebil Hanlığı'dan geçerek Karabağ'a gelir. Muhammed Hasan, Şuşa'yı bir aya yakın kuşatma altında tuttuysa da, şehri ele geçirmeye muvaffak olamaz. Mazandaran'daki isyanlar nedeniyle de geri dönmek zorunda kalır. Geri dönerken, savunması zaten zayıf olan Tebriz'i ele geçirir ve Urmiye'yi kuşatır.

Kumandanı Azat Han, Fethali Han'a hıyanet ederek cepheyi terk edince Urmiye, Kaçar'ın eline geçer ve hazine yağmalanır. Kerim Han Zend'i yenmek arzusuyla yanıp tutuşan Muhammed Hasan Han Kaçar, Urmiye'den topladığı destek kuvvetler ile -yani Azerbaycan hanlarının ordusuyla- Kerim Han'ı kuşatma altına alır. Kerim Han, Şiraz'a çekilir ve şehrin darvazalarını kapatarak savunma harekâtı için hazırlanmaya başlar.¹⁸⁷ Ancak bu sırada, Kaçar ile Azerbaycan hanları arasında anlaşmazlık çıkınca, Fethali

¹⁸³ *a.g.e.*, s. 119.

¹⁸⁴ Butkov, *a.g.e.*, C:1, s.238.

¹⁸⁵ T.M.Musevi, *Orta Esr Azerbaycan Tarihine Dair Fars Dilli Senedler.Baki.*, Elm, 1977, s. 200.

¹⁸⁶ Butkov, *a.g.e.*, s. 238.

Han Afşar Azerbaycan'a geri döner. Fethali Han, kendisine ihanet eden Azat Han'ın saldırılarını bertaraf ettikten sonra, Karabağ'a yönelik hücumlara yeniden başlar.

1.4. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları

19. asır tarihçilerinden Abbaskulu Ağa Bakıhanov, "Gülistan-ı İrem" adlı eserinde, Nadir Şah sonrası Kuzey Azerbaycan hanlıklarının durumuyla ilgili şöyle yazar:

'Şimdi de Nadir Şah'ın ölümünden sonra Dağıstan ve Şirvan'ın ne halde olduğuna dikkat edelim. Nadir Şah'ın vefatından sonra, İran ordusu bu ülkeyi terk etti. Her bir vilayette, bir saltanat sahibi başkaldırarak, bağımsızlık edebiyatı yaparak başkasına tabi olmaktan imtina etti. Kuba ve Salyan hâkimi Hüseyin Ali Han Sultan Ahmet oğlu, şimdiki Kuba şehrinin Gudyal adlı bölgesine, Hudat kalesini inşa etmeye başladı. Karışıklıklar devam ederken, ülkede kendi başına hareket eden birçok bölgeyi kendisine itaat etmeye zorladı. Derbentliler, İmamkulu Han'ın oğlu Muhammed Hasan Bey Gorçun'u han seçtiler.

Nadir Şah'a yakın olan emirlerden Bakü'lü Mirza Muhammed Han Dergâh oğlu, Bakü'yü bağımsız olarak yönetmeye başladı. Şamahı halkı da, sursat tehvildarı olan Hacı Muhammedeli Sufi Nebi oğlu Zernevain'i başa geçirdi. Hançobanlılardan olan Asger Bey Serkar'ın oğulları, Şirvan'da hâkimiyet bayrağını kaldırdı. Nuhulu Hacı Çelebi Gurban oğlu da özgürlük bayrağını kaldırarak; Şeki, Ereş ve Kabala mahalini kendisine bağlamayı başardı.

Kuzey Azerbaycan'ın güneyinde, Hazar denizi ile Mugan arasında bulunan Taliş Hanlığı'nı, hanlığın kurucusu olan Seyyid Abbas'ın ölümünden sonra, Kara Han yönetmekteydi. Bu hanlığın başlıca şehirleri, Astara ve Lenkeran'dı. Eski Karabağ beylerbeyine ait olan topraklarda ise, Karabağ ve Gence Hanlıkları teşekkül etti. Karabağ Hanı Penahali Bey Cevanşir'di. Gence Hanlığı'nın banisi ise, II. Şahverdi Han Ziyadoğlu'ydu. Onun ölümünden sonra, bu hanlığı, oğulları yönetmeye başladı. Nahçıvan Hanlığı da, Nadir Şah'ın ölümünden sonra bağımsızlığını ilan etti. Kengerli boyundan olan Haydarkulu Han, bu hanlığın bağımsız olduğunu ilan etti. İrevan Hanlığı ise; Ağrı, Göyce gölü ve kısmen de Dereleyiz topraklarını kapsamaktaydı. Bu hanlığın kurucusu, Mir Muhammed Han Kaçar'dı."¹⁸⁸

Bu alıntıdan da rahatlıkla anlaşıldığı üzere, Azerbaycan topraklarında farklı hanlık sülalelerine mensup olan, birbiriyle anlaşmazlık içerisinde bulunan çok sayıda hanlık ortaya çıkmıştır. Merkezi bir yapının teşekkülünün gecikmesi ise, Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgalini hızlandırmıştır. Bu bölümde bu hanlıklar ayrıntılı bir biçimde ele alınacaktır.

¹⁸⁷ Abdullah Razi, *Tarih-E İnan*, Tehran, 1317, s. 591, Alıntı H. Delili, *a.g.e.*, s. 115.

1.4.1. İrevan Hanlığı

Ermenilerin, “Büyük Ermenistan” olarak adlandırılan aşırı milliyetçi bir ideolojiye hizmet eden Ermeni tarihçileri; Rus, İran ve diğer kaynakları ciddi şekilde tahrif ederek, İrevan Hanlığı’nın bir Azerbaycan hanlığı değil; Ermeni hanlığı olduğunu iddia etmektedir. Bu hanlığın Azerbaycan hanlığı olduğunu ortaya koyan inkâr edilmez deliller ortaya konulduğunda ise, bu defa, hanlığın bir İran Hanlığı olduğunu savunmaktadırlar. Yine, Ermeni tarih kitaplarında da, İrevan Hanlığı’nın etnik yapısının genelini Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu gerçeği de inkâr edilmektedir. Hâlbuki Azerbaycan Türklerine karşı düşmanca duygular içerisinde olan ve 1827 senesinde İrevan kalesini işgal eden Rus ordusunun generali Paskeviç bile, bu gerçeği kabul etmekte ve İrevan Hanlığı’nda 10 bin Azerbaycan Türkünün ve 3 bin Ermeni’nin yaşadığını belirtmektedir.¹⁸⁹

İrevan Hanlığı’nda bulunan İrevan kalesinin, dış düşmanlarla gerçekleştirilen mücadelelerdeki rolü, daima, oldukça büyük olmuştur. Bu kale, 16. asrın ilk dönemlerinde inşa edilmiştir.¹⁹⁰ İrevan kalesi ile ilgili olarak, Evliya Çelebi’nin ‘Seyahatname’sinde de bazı bilgiler yer almaktadır. Burdan edinilen bilgilere göre; kalenin inşasına karar veren kişi, Safevilerin ünlü hükümdarı Şah İsmail’dir. Evliya Çelebi’nin yazdıklarına göre; Şah İsmail, İrevan Hanlığı’nı kendisine tabi hale getirdikten sonra, Revankulu Han adlı vezirine, orada bir kale inşası emrini vermiştir. İnşa edilen bu kale, daha sonraki dönemlerde, Revankulu Han’ın adına binaen, Revan Kalesi olarak anılmıştır. Revan kelimesi de zamanla değişime uğrayarak İrevan olur.

İrevan Hanlığı, bağımsız bir hanlık olarak ise, Nadir Şah’ın ölümünden sonra güçlenmeye başlar. Nadir Şah, savaşlarda kahramanlı görülen Kaçarlardan Hasanali Han’ı, İrevan hanı olarak atar.¹⁹¹ İrevan Hanlığı’nın bağımsızlığını kazanmasında, ekonomik ve siyasi inkişafa başlamasında ise, hiç şüphesiz Hüseyinali Han’ın büyük hizmetleri vardır.

¹⁸⁸ *Gülistan-ı İrem*, Bakı, 2001, 5 Fesil, s. 181.

¹⁸⁹ Moskova Merkezi Devlet Asgeri Tarih Arşivi, Asgeri İlmi Arşiv Fondu, İş 4326,B 129 Alıntı. Mehman Süleymanov, *İrevan Hanlığının Rusyaya Birleştirilmesi Tarihinden*, Bakı, 1997, s. 7.

¹⁹⁰ *a.g.e.*, s. 9.

¹⁹¹ F. Eliyev- Urfan Hesenov, *İrevan Hanlığı*, Şerg-Gerb Neşriyyatı, Bakı, 2007, s. 78.

Nadir Şah döneminin ardından bağımsız olan İrevan Hanlığı, 18. asrın ikinci yarısında devam eden feodal çatışmalarından ve dış tehlikelerden korunmak için, Gürcü kralı II. İrakli'yle ittifak yapar. İrevan Hanı, Gürcülere haraç vermekte, Gürcüler ise bunun karşılığında hanlığın sınırlarını muhafaza etmektedir. Hasanali Han'dan sonra İrevan Hanı olan kardeşi Hüseyinali Han, bu haracı vermemek için birkaç kez başkaldırmışsa da, buna muvaffak olamamıştır. İran'da Kaçarların iktidara gelmesiyle birlikte ise, bu defa hem Gürcistan ve hem de İrevan Hanlığı'nın başında kara bulutlar dolanmaya başlamıştır. Bunun üzerine, İrevan Hanı ile Karabağ Hanı, Ağa Muhammed Şah Kaçar'a karşı yardım için, Osmanlı'ya müracaat etmiştir.¹⁹² Ancak, Osmanlı, İran ile aralarında bir anlaşma olduğunu bildirince, bu defa, üç Azerbaycan Hanlığı ile Gürcü kralı arasında, Kaçar'a karşı bir ittifak oluşturulmuştur. Bahsi geçen bu üç hanlık; Karabağ, Talış ve İrevan Hanlıkları'dır.

1795 senesinde Tiflis'i ele geçiren Kaçar, Gence ve İrevan Hanlıklarını, Gürcistan'a tabi olmaktan kurtarır.¹⁹³ Hatta Gürcü kralına tabi olan Pembek, Borçalı ve Kazak bölgesini de, İrevan Hanlığı'na verir. Bunun üzerine, Gürcü kralı II. İrakli de, Rusya'ya müracaat ederek, adı geçen yerlerin yeniden, Gürcistan'a verilmesini ve Gürcistan'ın güçlendirilmesi için kendilerine yardım edilmesini talep eder. Rusya, Gürcistan'ın bu isteklerine olumlu yanıt verir ve General Gudoviç'in komutasındaki bir Rus ordusunu bölgeye göndermeyi kararlaştırır.¹⁹⁴ Rusya, yardımda bulunmakla, durumdan faydalanarak hem Gürcistan'ı, hem de Azerbaycan hanlıklarını ve tabi ki İrevan Hanlığı'nı işgal etmeyi düşünmektedir.¹⁹⁵ Bu dönemden itibaren, İrevan Hanlığı da dâhil Azerbaycan coğrafyasının tümü, büyük devletlerin çatışma alanına dönüşmeye başlamıştır.

1.4.2. Karabağ Hanlığı

Karabağ, Azerbaycan'ın en eski ve önemli hanlıklarından biridir. Karabağ Hanlığı'nın banisi ise Penahhan'dır. Penahhan, Karabağ'dan İran'a, Kerimhan Zend'in yanına giderken, Karabağ'ın yönetimini küçük oğlu Mehrelibe'ye bırakır. Büyük oğlu İbrahim Hanı ise kendisiyle birlikte Şiraz'a götürür.¹⁹⁶ Merkezi bir Karabağ Hanlığı kuran Penahali Han, ölümünden sonra hanlığının parçalanmasından büyük bir endişe

¹⁹² Paşayeva, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁹³ *a.g.e.*, s. 38.

¹⁹⁴ O.P Markova, *Rossiya, Zakavkazie İ Mejdunarodnie Otnoşenie V 18 Veke*. Moskva, Nauka, 1966, s. 288.

¹⁹⁵ *a.g.e.*, s. 291.

¹⁹⁶ M. İ Emrahov, E. Çingizoğlu, H. İ Hesenov. *Karabağ Hanlığı*, Bakı, 2008, s. 76.

duymaktadır. Bu nedenle, Kerim Han Zend'in adına, formalite icabı hazırlanan bir fermanı alarak Karabağ'a geri döner. Ancak, kardeşi Mehreli Han tarafından hoş karşılanmaz.

1759 yılında Karabağ Hanı Penahali Han vefat eder. Onun vefatının ardından, oğlu İbrahim Han, hâkimiyetin kanuni varisinin kendisi olduğunu iddia eder. Bunun üzerine, hâkimiyet uğruna kardeşi Mehreli Bey ile mücadeleye girişir. İbrahim Han, Dağıstan hâkimi Ümmehan'ın kızıyla evlenmek suretiyle onun desteğini elde ederek, nihayet 1760'da, kendisini han ilan eder.¹⁹⁷ Bunun üzerine, Karabağ'dan kaçan Mehrelibey de, Azerbaycan topraklarını birleştirmeye çalışan Fethali Han'dan yardım ister.

Fethali Han, Azerbaycan topraklarını tek bir çatı altında toplamak çabasıdadır ve bu yolda, Karabağlı İbrahim Han'ı kendisinin en tehlikeli düşmanı olarak görür. Bu arada, Mehreli Bey de, Fethali Han'ın bütün askeri harekâtlarına katılmak suretiyle, ona yakın olmaya çalışmaktadır. 1767'de Fethali Han'ın Şamahı'yı ele geçirmesinin ardından, Şamahı'dan kovulan Muhammed Sait ve Ağasıhan kardeşler ise, İbrahim Han'ın himayesini kabul ederek Fethali Han'a karşı savaşmak düşüncesindedir. Bütün bu karmaşık ve antogonist ilişkiler ağı, hanlıklar arasında, bir iç savaş tetiklemektedir. Bu arada, 1779'da Çelebi Han'ın oğlu Abdulkadir Han, Nuha'yı işgal ederek Muhammed Hüseyin Han'ı öldürünce, onun oğlu Muhammed Hasan Han da, İbrahim Han'ın yanında sığınmak zorunda kalır.¹⁹⁸ 1784 senesinde ise, Fethali Han'la Abdulkadir Han, Karabağ Hanlığı üzerine hücumla geçer. Böylece, savaş yeniden alevlenmeye başlar. İbrahim Han'ın desteklediği Muhammed Hasan Han, Nuha'yı işgal ederek, Abdulkadir Hanı ve onun oğullarını öldürür. Muhammed Hasan Han, Ağası Han ve Muhammed Sait Han, Fethali Han'a karşı kendi aralarında bir ittifak yaparlar. İbrahim Han'la taht kavgasını sürdüren Mehreli Bey de, Fethali Han'ın verdiği özel görevi icra etmek için, Bakü'den dönerken yolda, Ağası Han'ın oğlu Ahmet Bey tarafından öldürülmüştür. Mehreli Bey'in ölümünden sonra İbrahim Han'ın düşmanları, onun oğlu Muhammed Bey'i desteklemeye başlarlar. İbrahim Hanı tahtan uzaklaştırmak çok zor bir iş olduğundan, uygun bir zaman kollanmaktadır. 1797 yılında Aga Muhammed Şah Kaçar'ın ordusu Karabağ'a girdikten sonra, İbrahim Han yakın akrabalarıyla Car-Balaken'e kaçmak zorunda kalır; fakat Kaçar, Şuşa'ya girdikten 8 gün

¹⁹⁷ N. Ahundov, *Garabağ Salnameleri*, Bakı, 1989.

¹⁹⁸ *Azerbaycan Tarihi*, C. I, Bakı, Elm, 1964.

sonra burada öldürülür. P. G. Butkov, Kaçar'ın Azerbaycan hanlarının gizli kararıyla öldürülmüş olabileceği fikrini ileri sürmüştür.

Kaçar'ın öldürülmesinden sonra, amcası İbrahim Han'ın yokluğunu da fırsat bilen Muhammed Bey, Karabağ'da tahtı ele geçirir ve İbrahim Han'ın yakınlarını katletmeye başlar. Bunlar arasında Azerbaycan'ın ünlü şairi Molla Penah Vakıf da vardır. Molla Penah, aynı zamanda İbrahim Han'ın veziridir. Ancak, Muhammed Bey, hâkimiyette çok fazla tutunamaz. İbrahim Han'ın geri dönüşünden sonra, Şeki Hanı'na sığınır. Daha sonra ise, Şirvan Hanı Mustafa Han tarafından öldürülmüştür.

1.4.2.1. Karabağ Hanlığı'nın Diğer Hanlıklarla İlişkileri

Karabağ Hanlığı'ndan sonra en büyük hanlıklarından biri, Şeki Hanlığı'dır. Bu dönemde, hanlıklar arasında herhangi bir anlaşmazlık olduğunda, hakem rolünü daha çok Şeki Hanı Hacı Çelebi Han yürütmektedir. Bayat kalesinin inşa edilmesinden sonra, Şeki ve Şirvan hâkimleri, Penah Han'ın Karabağ'daki ününü duyduktan sonra onu kendilerine rakip olarak görmeye başlamışlardır.¹⁹⁹ Bundan dolayı, her iki hanlık birleşerek, Karabağ Hanlığı'nın üzerine hücum etmişler, ancak, Penah Han'ın kuvvetleri, onlar üzerinde zafer elde etmiş ve Hacı Çelebi'nin askerlerini de, Kür nehrinin diğer tarafına kadar kovmuştur.²⁰⁰ 1758 senesinde ise, Penahali Han, Şeki'ye hücum ederek, Hacı Çelebi Han'ın oğlu Ağakişi Bey'in bütün varidatını yağmalayarak geri dönmüştür. Daha sonraki dönemlerde de, Şeki Hanlığı'nda meydana gelen taht kavgalarında, Karabağ hanları, iki taraftan birini desteklemek suretiyle, Şeki Hanlığı üzerindeki etkisini korumaya çalışmıştır.

Karabağ Hanlığı'nın ezeli rakibi olan diğer bir hanlık da, Gence Hanlığı'dır. Bu hanlığın başında bulunan Kaçar Ziyadoğulları, Karabağ'ı kendi mülkleri olarak görmekte ve Penahali Han'la barışmak istememektedir. 1749, 1758, 1780 senelerinde Karabağ ordusu, Gence üzerine yürüyüşler düzenlemiştir.²⁰¹

1749'daki hücumda, Gencililer kale kapısını kapatarak savunmaya geçtiklerinden, Penahali Han, kalenin dışında kalan şehirlerden ganimet toplayarak, Şahverdi Han'dan ise, kızı Tuti Beyimi ve 450 kadar tümeni haraç alarak geri dönmüştür. 1754 senesinde, bu defa, Şahverdi Han, Car-Balaken topluluğundan ve

¹⁹⁹ M. İ. Emrahov, E. Çingizoğlu, H.İ. Hesenov, *Garabağ Hanlığı*, Bakı, 2008, s. 87.

²⁰⁰ *a.g.e.*, s. 88.

²⁰¹ *a.g.e.*, s. 90-91.

Dağıstan'dan, askeri yardım alarak Karabağ'a saldırmış, ancak bir sonuca ulaşmadan geri dönmek zorunda kalmıştır. 1780'deki hücum sonucunda ise, Gence, Karabağ Hanlığı'nın tabiliğine geçmiştir. Bu durum, 1786 yılına kadar devam etmiştir. 1795 senesinde, Ağa Muhamed Şah Kaçar'ın ordusu Karabağ'a hücum ederken, Gence hâkimi Cevat Han da ona büyük destek vermiştir.²⁰²

1758'de, Kuba Hanı Hüseyin Han'ın vefatından sonra onun yerine geçen oğlu Fethali Han, Azerbaycan hanlıklarını birleştirmek için çalışırken, bu işte ona mukavemet gösteren hanlıklardan biri de, Karabağ Hanlığı olmuştur.²⁰³ Nitekim 1760, 1780, 1781, 1783, 1787 senelerinde Kuba Hanı Fethali Han, Karabağ Hanlığı'nı ele geçirmeye çalışmıştır. Yine, 1789 senesinde, Şemşir nehrinin kıyısında yapılan görüşmede, Kuba Hanı Fethali Han, Şeki Hanı Muhammedhasan Han ve Gürcü kralı İrakli arasında, Karabağ'a karşı birlikte hücum etmek konusunda anlaşmaya varılmışsa da, aynı yıl, Karabağ Hanlığı'nın düşmanı Fethali Han'ın vefatıyla bu hücum gerçekleşmemiştir.²⁰⁴

1780'de Kuba Hanı'nın Karabağ'a saldırısı olmuş ve bu saldırıya Şamahı Hanı da katılmıştır. 1786'da ise, Karabağ Hanı İbrahim Han, Lenkeran Hanı'yla birleşerek Şirvan'a sefer düzenlerler. Onların amacı; Muhammed Said Hanı iktidardan uzaklaştırarak, yerine kardeşi Ağası Hanı getirmektir.

Karabağ Hanlığı'nın iyi ilişkiler içinde olduğu hanlıklardan biri de, Lenkeran Hanlığı'dır. 1783 senesinde, Fethali Han'ın Karabağ üzerine gerçekleştirdiği yürüyüşü bu hanlık da destek vermiş, ancak daha sonra İbrahim Halil Han'ın Şirvan'a yürüyüşünde Karabağ Hanı'nın safında yer almıştır.

Karabağ Hanlığı'nın, Car-Balaken halkıyla da inişli çıkışlı ilişkileri olmuştur. 1754'te Gence hâkimi Karabağ'a saldırırken, bu topluluktan da askeri destek almıştır. 1797'de ise, İbrahim Halil Han Kaçar'ın Karabağ'ı zapt etmesinden sonra Car-Balaken'e sığınmıştır.²⁰⁵

Karabağ Hanlığı ile Nahçıvan Hanlığı arasındaki ilişkilere gelince, Kengerliler tarafından yönetilen bu hanlığın ilk hâkimi olan Haydarkulu Han'la, Penahali Han'ın dostluk derecesine varan iyi bir ilişkileri vardır.²⁰⁶ Güney Azerbaycan hanlıklarından Erdebil hanı Nezereli Han ile Penahali Han arasındaki ilişki bozulunca, Penahali Han Erdebil'e hücum eder ve bu hanlık üzerinde zafer kazanır. Bunun üzerine, Nezereli Han

²⁰² Ehmet Bey Cavanşir, *Garabağ Hanlığının Siyasi Veziyyetine Dair*, Bakı, 1961, s. 24-26.

²⁰³ E. Cavanşir, *a.g.e.*, s. 7.

²⁰⁴ M.İ.Emrahaov..., *Garabağ Hanlığı*, s. 97.

²⁰⁵ *A.g.e.*, s. 118.

kız kardeşi Şahnise hanımı Karabağ Hanı ile evlendirerek ve bu hanlığın tabiliğini kabul ederek ilişkileri düzeltmeyi başarır.²⁰⁷ Karabağ'ın dostça ilişkiler sürdürdüğü diğer Güney Azerbaycan hanlıklarından biri de, Karadağ Hanlığı'dır.²⁰⁸

1.4.3. Kuba Hanlığı

Kuba Hanlığı; kuzeyde Samur nehri, batıda Şeki Hanlığı, güneyde Bakü ve Şirvan Hanlıkları, doğuda ise Hazar deniziyle çevrelenmiştir. 1 şehir ve 245 köyün bulunduğu bu hanlık, 8 bölgeden oluşmaktadır. Bunlar; Kuba, Rostov, Budug, Hınalık, Şabran, Barmak, Müskür ve Saadan'dır. Bu bölgelerin toplam nüfusu ise 76 bin 878'dir.²⁰⁹

18. asrın sonunda, Rus ordusunun Hazar yürüyüşü sırasında işgal edilen Kuba Hanlığı, inzibati-yönetim açısından iki kısma bölünür. Böylece, Kuba Hanlığı'nın bünyesinde iki hanlık, Kuba ve Derbent Hanlıkları, ortaya çıkar.²¹⁰ Ancak, Yekaterina'nın ölümünden sonra, 1797 yılının Mayıs ayında, Rus birlikleri Derbent'i terk edince, Fethali Han'ın oğlu Şeyhali Han'ın faaliyetleri sonucunda bu iki hanlık yeniden birleştirilir.²¹¹ Rusların bölgeyi yeniden işgaline kadar, bu hanlık içerisindeki iç çekişmeler ve hanlar arasındaki hâkimiyet mücadeleleri devam eder. Kuba Hanlığı'nda Hasan Han ile Şeyhali Han arasında devam eden taht kavgasında, hanlık hem ekonomik hem de siyasi olarak hayli zayıflamıştır.

Kuba Hanlığı'ndan bahsederken, Azerbaycan'ın kuzey-doğu bölümünü bu hanlık altında birleştirmeyi başarmış olan Fethali Han'ın adını özellikle zikretmek gerekmektedir. Onun 1789'daki ölümünden sonra bile Kuba Hanlığı, askeri ve siyasi açıdan Azerbaycan'ın en kudretli hanlıklarından biri olmayı sürdürmüştür.

1.4.4. Gence Hanlığı

Bu hanlık, İrevan ve Karabağ Hanlıkları ile komşudur. Kazak sultanlığından Kür nehrine dek uzanan bu hanlık; Samuh, Kürekbasan, Gence, Şamhor, Ayrım vilayetlerinden oluşmaktadır. Hanlığın kuzey-batısında ise, Şemşeddil Sultanlığı bulunmaktadır. Bir Rus tarihçisinin eserinde belirtildiğine göre; hanlık; Gence şehrinin

²⁰⁶ A.g.e., s. 99.

²⁰⁷ A.g.e., s. 102.

²⁰⁸ A.g.e., s. 106.

²⁰⁹ Abdulayev, G. *Azerbaycan V...*, s. 110-111.

²¹⁰ S. Bronevski, *Noveyşiya Geografiçeskaya İ İstoriçeskaya İzvestiya O Kavkaze, T.2*, Moskva, 1823, s. 380.

²¹¹ E.İ. Kozubski, *İstoriya Goroda Derbenta*, Temir-Han Şura, 1906, s. 120.

yanı sıra, 78 köy ve bir de elat yurtlarından oluşmaktadır ve sahip olduğu nüfus miktarı 18.500'dür.²¹² Rus işgali öncesinde hanlıkta yaşayan nüfusun miktarı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Burada yaşayan halkın dörtte üçü, Azerbaycan Türklerinden oluşmaktadır.²¹³

Gence Hanlığı'nın, komşusu olan Kartı- Kaheti krallığı ile ilişkileri her zaman inişli çıkışlı olmuştur. Gence Hanlığı'nın başında bulunan ve Kaçarlardan olan Cevat Han, Rus işgaline karşı, güçlü bir direniş göstermiş ancak, bu direniş sonucunda askerleriyle birlikte şehit olmuştur.

1.4.5. Şeki Hanlığı

Şeki Hanlığı; doğuda Kuba ve Şirvan, batıda ise Gence ve Karabağ Hanlıkları ile komşudur. Hanlığın arazisi ise, toplam 9 bin km.dir.²¹⁴ Hanlığın başlıca bölgeleri ise; Şeki, Haçmaz, Kutkaşen, Ereş, Padar, Ağdaş ve Köynük bölgeleridir. Başkenti Nuha şehri olan bu hanlıkta yaşayan nüfusun miktarı ise 98 bin 500'dür.²¹⁵

Şeki Hanlığı, Azerbaycan hanlıkları içerisinde, ipek kumaş üretiminin en çok gelişme kaydettiği hanlıklardan biridir. Bu hanlıktan elde edilen ipek, farklı ülkelere de ihraç edilmektedir. Şeki Hanlığı'nın yıllık geliri ise, 80 bin ruble kadardır.²¹⁶

Pek çok hanlıkta olduğu gibi, Şeki Hanlığı'nda da taht kavgaları mevcuttur. Nitekim hanlık içerisinde, Muhammed Hasan Han'la kardeşi Selim Han arasında taht kavgaları meydana gelmiş ve sonuçta, Muhammed Hasan Han Ağa Muhammed Şah tarafından cezalandırılarak gözleri çıkarılmıştır.

1.4.6. Şirvan Hanlığı

Hanlık; kuzeyde Samur nehri, güneyde ise Kür nehrine kadar uzanan geniş bir arazi üzerinde kurulmuştur. Bu hanlığın; Şeki, Karabağ, Bakü ve Talış Hanlıkları ile sınırları mevcuttur. Şirvan Hanlığı 17 bölgeden oluşmaktadır. Bunlar; Salyan, Gouz, Sederi, Hınçoban, Elat, Goşun, Karasubasar, Kasan, Ekeret, Kabristan, Lahıc, Pudbar, Mugan Navahi, Karabağlar, Bülken, Hazaryurt bölgeleridir.²¹⁷ Bu hanlık, diğer hanlıklarla kıyaslandığında, en büyük nüfusa sahip hanlıklardandır. Şirvan Hanlığı'nda;

²¹² *Obozreniye Rossiyskih Vladenii Za Kavkazom V Statiçeskom, Etnografiçeskomu Finansovum Otnoşeniyah* Ç. 1, S.Petersburg, 1836, s. 362.

²¹³ *a.g.e.*, s. 256-257.

²¹⁴ *Obozreniye Rossiyskih Vladenii...* 1 Bölüm, s. 21.

²¹⁵ Rümün. V. A. *Kratkie İstoriçeskie İ Etnografiçeskie Oçerki Azerbaydjana*, Baku, 1924, s. 381.

²¹⁶ Bronevski, *a.g.e.*, s. 441.

329 köy ve 44 elat yurtları, Eski Şamahı ve Salyan gibi ticaret merkezlerinde yaşayan nüfusun toplam sayısı 235 bindir.²¹⁸ Eski Şamahı, yabancı tüccarların uğrak yerlerindedir.²¹⁹ Burada ayrıca, çok sayıda Rus tüccarın dükkânı da vardır. Bu dönemde Şirvan Hanlığı'nı Mustafa Han yönetmektedir. Bu hanlıkta sanat da oldukça gelişmiştir. Şirvan Hanlığı'nın, sadece Salyan'dan elde ettiği balık vetegelerinden yıllık geliri 60 rubledir.

1.4.7. Bakü Hanlığı

Abşeron yarımadasında konuşlanmış olan Bakü Hanlığı, sahip olduğu askeri güç bakımından, en zayıf hanlıklardan biridir.²²⁰ Bu hanlık içerisinde, 40 kadar köyün bulunduğu ve hanlıktaki nüfus miktarının da, 9 bin 144 olduğu belirtilmektedir.²²¹ Bakü Hanlığı'nın, Kuba Hanlığı ve Şirvan Hanlığı ile sınırları vardır. Bakü şehri, Azerbaycan'ın en stratejik mevkiinde bulunan bir liman şehridir. Burada, gümrük hizmetlerinden oldukça yüklü miktarda gelir elde edilmektedir. Ayrıca; petrol, tuz ve zaferan ticaretinden elde edilen gelirler de yıldan yıla çoğalmaktadır.²²² Bu dönemde hanlığı yöneten isim ise, Hüseyinkulu Han'dır.

1.4.8. Talış (Lenkeran) Hanlığı

Talış Hanlığı; Hazar denizi ile Talış dağları arasında konuşlanmıştır ve bir sınırı Mugan'a diğer sınırı da İran vilayetlerine dayanmaktadır.²²³ Hanlık, 6 bölgeden oluşmaktadır. Bunlar; Erkivan, Derin, Alar, Meringül, Züvent, Sepidac bölgeleri idi. Başkenti Lenkeran şehri olan bu hanlıkta, 40 bin'e yakın insan yaşamaktadır.²²⁴

Lenkeran Hanı olan Mir Mustafa Han'ın Rusya yanlısı politikalar yürüttüğüne dair fikirler ortaya atılmıştır. Ancak, bunu, Mustafa Han'ın kendi hanlığını dış müdahalelerden korumak amacıyla, denge siyaseti yürüttüğü şeklinde yorumlamak daha doğru olur. Bunun kanıtı olarak ise, onun bir taraftan Rusya'ya, Çar Aleksandr'a elçiler göndererek Rusya'yla yakın ilişki kurmak istediğini belirtirken, bir taraftan da, Rusların

²¹⁷ *Opisaniye Şirvanskoy Provintsii, Sostavlennoe V 1820 Godu*, Tiflis, 1867.

²¹⁸ V. A. Rumin, *a.g.e.*, s. 381.

²¹⁹ *Viderjki İz Zapisey Fransuzskiy Missionerov Maz, Başı, Fleriu*. NAİİ NAN Azerbaydjana, İnv.471, s. 27.

²²⁰ Abdullayev G, *Azerbaydjan V. 18 V. I Vzaimotnoşeniya S Rossiey*, Baku, 1965, s. 239.

²²¹ G. Abdullayev, *a.g.e.*, s. 239.

²²² *Obozreniye Rossiyskih Vladenii...* 4. Bölüm, s. 65.

²²³ *Obozreniye Rossiyskih Vladenii...* 4. Bölüm, s. 175.

isteğinin aksine olarak Cevat Han'ın oğlu Alikulu Han'a kendi hanlığında sığınma imkânı sağlamış olması gösterilebilir. Nitekim Mustafa Han, Rusya- İran savaşı devam ederken, Bakü Hanı Hüseyinkulu Hanı kendi hanlığında himaye altına almak ve hatta kızını Abbas Mirza ile nişanlamak suretiyle, İran devleti ile bir ittifak kurmak istemiştir.²²⁵

1.4.9. Nahçıvan Hanlığı

Nahçıvan Hanlığı; Nahçıvan, Mehri, Gapan ve Ordubad vilayetlerinden oluşmaktadır. Hanlığı, Kengerli aşiretinden olan Kelbeli Han yönetmektedir. Nahçıvan ve Ordubad şehirleri de dâhil, bu hanlığın arazisinde 30 binden çok nüfus barınmaktadır.²²⁶

Hakkında bilgiler verdiğimiz bu hanlıklar dışında, Azerbaycan'ın kuzey batısında Car-Balaken topluluğu da bulunmaktadır. Burası Car-Balaken, Kateh, Tala, Muhak ve Cımk gibi idari bölgelerden oluşmaktadır.²²⁷ Bu 6 bölgede yaklaşık 40 bin kişi yaşamaktadır. Bu topluluklar, halkın biat ettiği din adamları tarafından yönetilmektedir.

Kuzey Azerbaycan coğrafyasında ayrıca; Borçalı, Kazak ve İlisu adlı üç sultanlık da bulunmaktadır. Gürcistan ve İrevan Hanlığı'nın arasında bulunan Borçalı Sultanlığı, Türkiye ile de sınıra sahiptir. Kazak Sultanlığı, Gürcistan ve Gence Hanlıkları ile komşu iken, İlisu Sultanlığı ise Şeki Hanlığı'nın batısında bulunmaktadır.

1.4.10. Kuzey Azerbaycan Hanlıklarında Sosyo-Ekonomik Durum

Hanlıklar dönemi Azerbaycan'ında feodal bölünmüşlük ve devam etmekte olan iç savaşlar, ülkenin ekonomik gelişiminin önündeki en büyük engellerdendir. Hanlar ve aşiret yöneticileri, kendi mülklerini ve topraklarını arttırmak, bağımsızlıklarını korumak amacıyla, sürekli olarak komşularıyla mücadele halindedirler. Bu çekişmeler ve iç savaşlar sonucunda, yıllarca süren uğraşlar sonucunda elde edilen gelirler talan edilmekte, bazen bir şehrin, kasabanın, köyün tamamı yağmalanmakta ve yahut yakılıp yıkılmaktadır. Bu iç savaşlar ülke ekonomisine çok ağır darbeler vurmakta, kendi siyasi ve ekonomik çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen bu hanlıklar, büyük zahmet ve

²²⁴ Rümün, *a.g.e.*, s. 381235. İrade Memmedova, *Lenkeran Hanlığı Birinci Rusya- İran Muharibesi Dövründe*, Azerbaycan Tarih Gurumu, Bakı,Elm, 2007, s. 1.

²²⁵ İrade Memmedova , *a.g.e.*,s. 124.

²²⁶ İ.İ. Şopen, *İstoriçeskie Pamyatnik Sostayanie Armyanskoy Oblasti V Epohu Prisoedineniya Eyo K Rossiyskiy İmperii*. SPB, İzd. İmparatorskoy AN, 1852, s. 509-510.

²²⁷ İ.P. Petruşevski, *Djar- Belokanskie Volnie Obşestva V Pervoy Treti 19 Stoletie*. Tiflis, 1934, s. 21.

çalışmalar sonucu elde edilen gelirleri, birbirleri ile yaptıkları mücadeleler sonucunda yok etmektedir.

Bu dönemde, sadece hanlıklar arasında savaşlar yaşanmamaktadır. Aynı zamanda, hanlıklar dâhilinde de kardeşler arasında taht uğrunda mücadeleler, baba-oğul arasında savaşlar ve çekişmeler bulunmaktadır. Örneğin, Şamahı Hanlığı'nda Ağası Han ile Muhammed Sait Han'ın oğulları arasında taht uğrunda çatışmalar yaşanmıştır. Yine, Şeki Hanlığı'nda da, iki kardeş Selim Han ve Muhammet Hasan Han arasında hanlık uğrunda mücadeleler meydana gelmiştir. Benzer olaylar, diğer hanlıklarda da yaşanmaktadır. İşte, feodal geleneklerin bir neticesi olarak hanlıklarda meydana gelen tüm bu mücadeleler, ekonomik gelişim önündeki en büyük engellerden biridir. Ülke ekonomisinin esasını oluşturan köy ekonomisi ve sanatsal üretim, genellikle yerli halkın ihtiyaçlarına uygun olarak yapmaktadır. Bu işte kullanılan araç ve gereçler çok ilkeldir, buna karşın yenileşme istikametinde yol kaydedilmektedir.²²⁸ Devam eden savaşlar nedeniyle hanlıklar arasında normal ekonomik ilişkilerin kurulamaması ve Azerbaycan'da vahit bir pazarın oluşturulamaması, bu gelişimin yavaş ilerlemesinde etkilidir. Yine, sulama sistemlerinin arzu edilen seviyede olmaması kuraklık sorununu da beraberinde getirmekte ve bu da, köy ekonomisine ağır darbe vurmaktadır. Devamlı olarak gerçekleşen saldırılar nedeniyle; sulama kanallarını harap olmakta, meyve bahçeleri talan edilmekte, ekinler de önemli ölçüde bu savaşlardan zarar görmektedir.²²⁹ Bununla birlikte, bazı tarihi kaynaklarda; hanlıklar döneminin başlamasıyla Azerbaycan'da ekonomik canlanmanın gözlemlendiği kaydedilmekte, bunun nedeni olarak ise, geçici olsa da bu dönemde Osmanlı, İran ve Rus müdahalelerinin sona ermesi ve Fethali Han'ın Azerbaycan hanlıklarını birleştirme girişimleri sonucunda vahit bir pazarın oluşturulmaya başlanması gösterilmektedir.²³⁰

Lakin bu ekonomik canlanmanın, Nadir Şah dönemine kıyasla bir gelişme olarak nitelendirilebileceği, bunun da nispi bir özellik taşıdığı unutulmamalıdır. İ. P. Petruşevski'nin düşüncesine göre ise; 18. asrın ikinci yarısında mevcut olan iktisadi durum, 17. asrın ekonomisiyle değil, bir savaşlar ve çekişmeler dönemi olan 1711-1741 yıllarının iktisadi durumuyla kıyaslanmalıdır. Bu sonuncu dönem, hakikaten de, tam bir ekonomik çöküş, yoksulluk ve sıkıntılar dönemidir ve bu dönemdeki tenezzülle kıyaslandığında, elbette ki, 18. asrın ikinci yarısında var olan ekonominin, bir canlanma

²²⁸ M. Abdullayev, *Hanlıklar Ve Rus Müstemlekeçiliyi Dövrü...* s. 44-48.

²²⁹ C. M. Mustafayev, *Severnaya Hanstva Azerbaydjan İ Rossiya*, Bakü, Elm,1989, s. 14.

²³⁰ G. B. Abdullayev, *Azerbaydjan V 18 V. İ Vzaimotnoşeniya S Rossiey*, Baku, 1965, s. 117.

süreci yaşadığı iddia edilebilir.²³¹ Ancak, bu canlanma da çok kısa sürmüş ve Fethali Han'ın ölümüyle birlikte, onun yaratmış olduğu kuzey-doğu Azerbaycan devletinin dağılması, ülke ekonomisine darbe vuran iç savaşların yeniden başlamasına neden olmuştur. Hanlıklar dönemi ekonomisi ile ilgili olarak bilgi vererek bir diğer isim olan ve Rus ordusunun, 1796 yılında Azerbaycan'a yapmış olduğu saldırıya iştirak etmiş olan A. Serebrov ise, genellikle yaz aylarına, yani tarımsal faaliyetlerin başladığı döneme denk gelen askeri operasyonların, köylü ekonomisine çok ciddi zararlar verdiğini belirtmiştir.²³²

Tarım ve hayvancılık, Azerbaycan'ın köy ekonomisinde önemli bir yer işgal etse de; bağcılık, bahçecilik, bostancılık da bazı hanlıkların ekonomisinde çok ciddi bir yer tutmaktadır. Mesela, Kuba Hanlığı'nda yetiştirilen ürünler arasında; nar, badem, elma, üzüm, karpuz, kavun bulunmaktadır.²³³ Şamahı'da ise üzüm yetiştiriciliği oldukça gelişmiştir. Hatta bu konuda, İ. Şopen kaleme aldığı eserinde, Ordubad bağlarından ve burada yetişen üzüm, erik, nar ve başka meyvelerden bahsetmektedir.²³⁴ Yine; Nahçıvan, Karabağ ve İrevan Hanlıklarında ise, tütün üretimi yaygındır.

Azerbaycan'da suni sulama kanalları olmadan tarımsal gelişimi sağlamak mümkün olmadığından, Karabağ ve Kuba Hanlığı'nda bu tür kanallar kullanılmaktadır. Gence Hanlığı'nda da yalnız Cevat Han'a ait olan 10 sulama kanalı vardır.²³⁵ Azerbaycan hanlıklarında köy ekonomisi, her hanlıkta farklı sahalarda gelişme göstermiştir. Bu durumda, iklim şartlarının da etkisi vardır. Örneğin; Karabağ, Gence, Kazak, Şeki, Şamahı, Kuba'da tahıl-buğday ekimi, Nahçıvan ve İrevan Hanlıklarında pamuk, Talış Hanlığı'nda da çeltik çok yaygın bir şekilde yetiştirilmektedir. Hanlıkların ekonomilerinde bu yönde bir farklı gelişim temayüllerinin ortaya çıkması ise aslında, bölgeler arasındaki ticaretin gelişmesine olumlu bir katkı sağlamıştır.

Azerbaycan hanlıklarında köylülerin durumuna gelince, köylü nüfus, şer'i hükümler gereği azattır ve aynı zamanda mülkiyet edinme hakkına da sahiptir. Ancak bu olumlu özelliklere rağmen, hanlıklar dönemi köylülerinin durumu oldukça ağırdır. G.Druvil'in belirttiğine göre; hanlıklarda bir köye sahip olmak demek, aynı zamanda o köyde yaşayan nüfusa da sahip olunduğu anlamına gelmemektedir.²³⁶ Ancak, toprak sahipleriyle köylüler arasında kanunların düzenlediği bir ilişkiler sisteminin olmaması,

²³¹ İ.P. Petruşevski, *Oçerki Po İstorii...*,s. 86.

²³² A.G. Serebrov, *İstorika-Etnografıçeskie Opisanie Dagestana*, Moskva, 1958, s. 179.

²³³ Simonoviç F. F. *Opisanie Yujnogo Dagestana*, Moskva,195.,s. 143.

²³⁴ *İstorıçeskie Pamyatnik Sostayaniya Armyanskoy Oblasti V Epohu Ee Prisoedineniya K Rossiyskoy İmperii*, S.Peterburg, 1852,s. 483.

²³⁵ AKAK, T. 2, Dok.1192

feodal toprak sahiplerinin, köylüleri bir köle gibi istismar etmelerine sebep olmaktadır. Nitekim köylülerden kanun dışı vergiler toplanmakta, bazı hallerde onların mülkleri ellerinden alınarak adeta bir köle gibi hizmet veren rençperlere çevirmektedirler.²³⁷ Bu köylülerin, istenildiği gibi, bir yerden başka bir yere nakledilmesi ve yahut bağışlanması da, yaygın görülen bir durumdur. Hatta Kuba ve Karabağ hanlarının, kendilerine bağlı olan rençperleri başka şahıslara bağışladıklarına dair belgeler bulunmaktadır. Azerbaycan köylülerinin durumunu araştıran İ. P. Petruşevski de, köylülerin çoğunluğunun bir köle durumuna yakın olduğunu yazar.²³⁸

Hanlıklara bağımlı durumda olan köylülerin alınıp satılması şeriat tarafından yasaklansa da, böyle durumlara nadir de olsa rastlanır. Örneğin; Derbent'te Nuri Bey adlı bir şahıs, kendine bağlı durumdaki bir köylüyü, hanımı ve çocuklarıyla birlikte, Muhammed Bey adlı birine satmıştır.²³⁹

Hanlıklar döneminde, birkaç çeşit toprak mülkiyeti bulunmaktadır. Topraklar, hukuki açıdan, mülk ve mülk-i halise olarak iki ayrı kısma ayrılmıştır. Mülk üzerinde toprak sahibinin tam yetkisi vardır. Mülk sahipleri, kendi topraklarını istedikleri gibi alıp satabilmektedir. Mülk sahipleri vergilerini ödemelerine rağmen, mülk-i halise sahipleri ise, bu vergilerden muaf tutulmaktadır.²⁴⁰ Diğer bir toprak mülkiyeti türü de 'tiyul' olarak adlandırılmaktadır. Bu topraklar, hanların serencamlarıyla, kişilere hizmetlerinden ötürü verilmektedir. Ancak, bu toprakların babadan oğla geçişinin gerçekleşebilmesi için bunun, hanlık yönetimi tarafından ayrıca onaylanması gerekmektedir. Bu topraklar, belirli bir hizmet karşılığında verilmektedir.²⁴¹ Tiyul toprakları da mülke çevrilebilir. Tiyul topraklarından elde edilen gelirlerin bir kısmı tiyul sahibine verilmekte, diğer kısmı da hanın hazinesine bırakılmaktadır.²⁴² Bunun dışında bir de, mescit ve dini cemaatlere mahsus olan vakıf toprak mülkiyeti de vardır. Vakıflar da han hazinesine vergi ödemekten muaf tutulmuştur.²⁴³ Azerbaycan hanlıklarında en fazla vakıf mülküne, Erdebil'de Şeyh Sefi ve Bakü'de ise Bibiheybet mescitleri sahiptir. Bibiheybet'in vakfına; geniş ekin alanları, otlaklar, Şih'daki 3 petrol

²³⁶ Druvil G. *Puteşestvie V Persiyu V 1812 İ 1813 G.*, Ç.1 Moskva, 1826.. s. 163.

²³⁷ G. B. Abdullayev, *a.g.e.*, s. 163.

²³⁸ *Oçerki Po İstorii...* s. 321.

²³⁹ Guseynzade H. *O Perejtkah Rabstva V Azerbaydjane V 18 Veke, İzvestiya AN Azerbaydjana*, 1994 N 1, s. 108-113.

²⁴⁰ M. Abdullayev, *Hanıglar Ve Rus Müstemlekeçiliyi..* s. 28.

²⁴¹ M. M. Gülmaliyev, *18 Esrin Son Rübü- 19 Esrin Birinci Yarısında Azerbaycan Kendinin Sosial- İktisadi Strukturu*, Bakı, Elm, 1989, s. 61.

²⁴² *Ukazı Kubinskiy Hanov*. Tbilisi, Gruz. Filliala AN SSSR, 1937, s. 60.

²⁴³ R. Huseyinli, *Azerbaycan Ruhaniyyi 18 Yüzlün Sonu-19 Yüzlün Ortalarında*, Bakı, 1996, s. 40.

kuyusu ve Zığ köyünde birkaç meyve bahçesi de dâhildir.²⁴⁴ Köy icma toprakları da çoğu hanlıkta vardır. Petruşevski, han ve aile üyelerinin topraklarının, divan yani hazine toprakları hesabına genişletilmesi durumunun, hemen hemen bütün hanlıklarda var olduğunu kaydetmiştir. Dönemin sosyo-ekonomik durumunu araştıran tarihçilerin eserlerinden yola çıkarak, halkın sosyal dokusunun nasıl şekillendiği hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Bunlar; feodal ayanlar, köylüler, şehirlerde ise tacirler ve sanatkârlardır. Köylü ekonomisi hâkim olduğundan şehirlerdeki tacirler ve sanatkârların toplumsal hayattaki etkisi, o kadar da hissedilmemektedir. Feodaller ise, genel olarak, dünyevi ve dini feodaller olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu hiyerarşinin en tepesinde ise; hanlar, sultanlar, ağalar, melikler, beyler ve din adamları bulunmaktadır. Sultan titulu pek az bölgede vardır. Bunlar; Kazak, Şemşedil, İlisu, Kabele ve Ereş sultanlıklarıdır. Melik titulumu da Karabağ'daki Hıristiyan melikleri almaktadır. Bu imtiyazlı grupların içinde beyler sayıca en çoktur. Beyler ise; hanlıklarda belirli görevde bulunanlardan, hanların fermanlarıyla bu unvana hak kazananlardan, hâkim sülalelerin varislerinden ve aşiret reislerinden oluşur.²⁴⁵ Ağalar da, beylerle aynı imtiyaz ve haklara sahiptir. Bazı hanlıklarda büyük toprak sahipleri, bazılarında ise han ailesinin üyeleri, ağa olarak adlandırılmaktadır. Ruhaniler ise, genellikle, Han'a bağlı olan din görevlilerinden oluşmaktadır. Diğer bir grup da, hiyerarşik sırada beylerden sonra gelen maaflardır. Bu sınıf hakkında, çeşitli görüşler mevcuttur. Nitekim İ. P. Petruşevski onları, beylerin bir altında bulunan bir sınıf olarak²⁴⁶, M. M. Gülmalyev ise, vergilerden muaf tutulan küçük toprak sahibi köylüler olarak tanımlar.²⁴⁷ Maaflar, aynı zamanda, halk ordusuna mensup askerlerdir ve herhangi bir dış tehlike anında, hanın serencamıyla hareket eden silahlı birliklerdir. Hanlıklar döneminde, halkın büyük çoğunluğunu köylü grup oluşturmaktadır. Köylüler, araştırmacılar tarafından; reyyet, rençper ve elat köylüleri olarak sınıflandırılmıştır. 'Reyyet' adı verilen grup; genellikle köy icmaları tarafından ayrılan toprakları kendi vasıtalarıyla işleten, elde edilen gelirin beşte bir ve yahut onda birini toprak sahibine vergi olarak veren ve bunun yanı sıra, bir dizi vergiyi de ödemekle mükellef olan köylü gruptur.²⁴⁸ Bu köylüler, rençperlerle kıyaslandığında, daha serbest hareket imkânına sahiptir. Köylü gruplar arasında, en ağır şartlar altında bulunanlar ise, rençperlerdir. Onların kendilerine ait üretim araçları,

²⁴⁴ M.M. Gülmalyev, *a.g.e.*, s. 95.

²⁴⁵ *Kolonialnaya Politika Rossiyskogo Çarizma V Azerbaydjana V 20-60 Gg. 19 V.* (Pod Red. İ.P. Petruşevskogo), 1936.

²⁴⁶ *Oçerki Po İstorii..*, s. 122.

²⁴⁷ *18 Esrin Son Rübü- 19 Esrin Birinci Yarısında Azerbaycan Kendinin Sosial-İktisadi Strukturu*, Bakı, Elm, 1989, s. 55.

hayvanları ve araç-gereçleri yoktur. Geçimlerini ise, genellikle, feodallere ait olan topraklarda, çeltik ve pamuk tarlalarında çalışarak sağlamaya çalışmaktadırlar.²⁴⁹ Rençperler, hanlara ve beylere ait olan tarlalarda çalışarak elde ettikleri ürünlerden, kendi paylarını almaktadırlar. Köylüler içinde en iyi yaşam koşullarına sahip olan grup, Elat köylüleridir. Bu grup, Han ordusunun esas çekirdeğini oluşturmakta ve bu nedenle, vergilerden muaf tutulmaktadır. Onlar aynı zamanda, hanlara ve ağalara ait olan sürüleri otlatmakla da görevlidir. Bu dönemde her bir hanlıkta, 20'ye yakın vergi toplanmaktadır. Bu vergilerden bazıları şunlardır; malcihet, behre, salyana, çöpbaşı, çobanbeyi, atarpası. Bu vergilerden malcihet vergisi, Azerbaycan'daki hanlıklarında yaşayan her insandan alınmakta olan bir vergidir ve genellikle; arpa, buğday olarak ödenmektedir.²⁵⁰ Hanlıklar döneminde alınan vergilerden para karşılığı ödenenler ise; baş parası, ev parası, bayramlık, darğalık, düğün parası, çuval parası gibi vergilerdir.²⁵¹ Köylüler aynı zamanda, hanların ve ağaların hizmetinde, senede 3 gün biyar ve 2 gün de evrez çalışmalarına katılmak zorundadırlar. Bu çalışmalar ise genellikle, savunma amaçlı istihkâmların inşası ve su kanallarının temizlenmesi gibi toplumsal önem arz eden işlerdir. Hanlıklar dönemindeki vergi sistemi incelendiğinde, bu vergilerin bölgeden bölgeye değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Mal ve para karşılığı olarak toplanan bu vergilerin toplanması amacıyla hanlar tarafından tayin edilen bölgelerdeki naipler ve beyler, bu vergileri çoğu zaman kişi başına değil, köyler ve mahaller üzerinden toplamaktadır.²⁵² Hanlıkların hazinesine mahsus olan topraklardan alınan vergiler ise, genellikle, 'Dargalar' olarak adlandırılan vergi memurları toplamaktadır. Dargalar, kimi zaman, köylüleri; ağırlıkta, ölçüde ve fiyatta kandırabilmektedir. Bu memurların yapmış oldukları haksızlıklara, çoğu zaman hanlar da göz yummaktadır.²⁵³ Hanlıklara ait olan topraklardan vergilerin toplanmasında uygulanan usul, iltizam usulüdür. Örneğin; Şeki, Şirvan, Karabağ ve Kuba Hanlıklarında, hazineye ait olan otlak alanlarını kullanan ve hayvancılıkla uğraşan köylülerden, çoban başı ve diğer vergilerin toplanması işi, bazı beyler ve tacirlere iltizam olarak verilerek gerçekleştirilmiştir.²⁵⁴

Tahta sahip olmak uğrunda yaşanan iç savaşlar ve hanlıklar arasında devam eden savaşlar, hanları, köylerden toplanan vergilerin çoğunu, ordu için harcamak zorunda

²⁴⁸ Petruşevski . İ. P. *Azerbaydjanskie Hanstva Vo Vtoroy Polovine 18 Veke NAİİ NAN Azerbaydjana*, İnv.779.,s. 10.

²⁴⁹ G. B. Abdullayev, *a.g.e.*,s. 162.

²⁵⁰ *a.g.e.*, s. 170.

²⁵¹ H. A. Delili, *Urmiye Hanlığının Tarihi Oçerki*, Bakı, 1967, Azerb. MEA TİEA, İnv. 6371, s. 134.

²⁵² AKAK.T.7,D 373,s. 435,T.8 D.354,s. 477.

²⁵³ AKAK,T.7,D.454,s. 501.

bırakmıştır. Nitekim Han ordusunu oluşturan maafklar, han hizmetçileri ve Elat köylülerine, hazineden büyük miktarlarda paralar harcanmaktadır. Yine, Karabağ Hanlığı'nda da, nöker ve ordu mensuplarının bütün harcamaları hazineden karşılanmaktadır.²⁵⁵ Hanlıklar döneminde, Azerbaycan halkının bir kısmı da, şehirler ve kasabalarda ticaret ve sanatkârlık ile uğraşmaktadırlar. Azerbaycan hanlıklarındaki şehirlerde, serbest bir yönetim anlayışı bulunmamaktadır. Yani, yerel bir yönetim mevcut değildir. Şehirler, hanlar tarafından görevlendirilen memurlar tarafından ve baskıcı bir anlayış ile yönetilmektedir.²⁵⁶ Bu memurlar; naipler, kelenterler, dargalar, kalebeyler'den oluşmaktadır.

Sanat ve ticaret, Azerbaycan'ın siyasi açıdan önemli olan şehirlerinde daha da gelişmiş durumdadır. Bu şehirlerin, iç ve dış ticaretteki yeri de, ekonomilerinin gelişmesine etki eden önemli faktörlerden biridir. Ancak, 17. asırdan itibaren, doğudaki şehirlerin tümünde olduğu gibi Azerbaycan'daki şehirlerde de sanayi ve ticaret yavaş yavaş gerilemeye başlamış, Azerbaycan şehirlerinde yaşanan bu olumsuz durum üzerinde, Hindistan'la yapılan ticarete, İpek yolu yerine deniz yolunun tercih edilmesi etkili olmuştur. Doğu'da geleneksel yöntemlerle iş gören imalathanelerde yapılan üretimi yapılan mallar, Batı'daki fabrikalarda üretilen ve daha ucuz ve kaliteli olan ürünlerle rekabet edememektedir. Bu durum ise, Azerbaycan'daki hanlıkların, kendi pazarlarını kaybetmelerine neden olmaktadır. Daha önceleri, doğudaki şehirlerde üretilerek Batı'ya ihraç edilen geleneksel doğu ürünleri dahi, bu dönemde Batı'da üretilerek doğuya ithal edilmeye başlanmıştır.²⁵⁷ Örneğin; 1790-1791 senesinde Almanya'dan Azerbaycan'a, 7 bin metre kadar atlas ve mehmeri kumaşlar getirilmiştir²⁵⁸, yine aynı sene, Rusya'dan ve Rusya aracılığıyla Avrupa ülkelerinden, Azerbaycan'a, 38.657 adet farklı mal getirilmiştir.²⁵⁹ Hanlıklar döneminde Azerbaycan'daki şehirlere Batı'dan gelen sanayi ürünlerini, bu bölgeye taşıyan ülkeler arasında İran ve Osmanlı da bulunmaktadır. Kerim Han Zend'in iktidarda olduğu yıllarda, İngiliz Ost-Hind şirketi, Azerbaycan'ın güneyindeki hanlıkları, Batı'dan getirdiği ürünler ile doldurmuştur.²⁶⁰

²⁵⁴ AKAK, T.6, D.1129, s. 760.

²⁵⁵ Mirze Camal, *Karabağ Tarihi*. Bakı, 1959, s. 49-51.

²⁵⁶ Eliyev F. M. *Şimali Azerbaycan Şehirleri*, Bakı, 1960, s. 55-56.

²⁵⁷ Aliev. F. M. *Mesto Azerbaydjana V Mejdunarodnih Targovlya.. Materialı Po Ekonomiçeskie İstorii Azerbaydjana*. Baku. Elm, 1970, s. 57.

²⁵⁸ PGADA, V.F.1261 Op.6, D.948,140ar.141 Alıntı: 18 Esrin İkinci Yarısı- 19 Esrin Birinci Gerinesinde Azerbaycanın Sosial- İgtisadi Veziyeti Ve Başlıca Senetkarlıg Merkezleri s. 55.

²⁵⁹ F. M. Aliev, *Mesto Azerbaydjana v mejdunarodnih targovlya.. Materialı po ekonomiçeskie istorii Azerbaydjana*. Baku. Elm, 1970, s. 57272.

²⁶⁰ V. A. Ulyanitski, *İstoriceskiy Oçerk Russkih Konsulstv Za Granitsey* 18 V Ç.1-2, S.Peterburg, 1899, s. 116.

Batı'da üretilen ürünlerin Azerbaycan pazarını işgal etmesinin yanı sıra, yaşanan dış müdahaleler ve iç çekişmeler de, şehirlerdeki üretim üzerine olumsuz etki etmektedir. Bununla birlikte, hanlıkların bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından, hanların ikametgâhlarının da bulunduğu bazı şehirlere verilen önemin artırılması, şehirlerden alınan vergilerin nispeten azaltılması ve daha tehlikesiz bir ortamın oluşturulması gibi gelişmeler, şehirlerde ticaretin ve üretimin az da olsa canlanmasını sağlar. Çevre köy ve kasabalarda yaşayan insanlar, sanayi ürünlerine olan ihtiyaçlarını şehirlerden karşıladıklarından, tacirler de bu şehirlerdeki yatırımlarını artırmaya devam ederler. Özellikle, Volga-Hazar ticaret yolu üzerinde bulunan şehirlerde, nispi bir iktisadi canlanmanın yaşandığı araştırmacılar tarafından kaydedilmektedir. Hanlıklar döneminde Azerbaycan'daki şehirler, Han'lar tarafından tayin edilen naibler, dargalar, kelenteriler, kalebeyiler, esasbaşılar olarak adlandırılan memurlar tarafından yönetilmektedir.²⁶¹ Bu memurların görevi; şehirlerde emniyetin sağlanması, vergilerin toplanması gibi işlerdir. Özellikle dargalar, büyük yetkilere sahiptir. Pazarlar tamamen dargaların kontrolü altındadır, onlar bu pazarlardan, meşru ve gayri meşru yollardan büyük gelirler elde etmektedirler.²⁶² Bazı hanlıklarda bu görevde bulunan insanlara, çok büyük miktarda rüşvet verilmektedir.²⁶³ Şehirlerin ticari hayatında pazarların büyük yeri vardır. Sanat atölyeleri de, ya bu pazarların içinde bulunmakta ya da pazarlara bitişik olan sokaklarda yer almaktadır. Bu, aynı zamanda, vergi toplayan memurlar için de belirli kolaylıklar yaratmaktadır. 18. asırda Azerbaycan'da bulunmuş olan Alman seyyah M. Biberşteyn şöyle yazar: "Sanatkârlar mesleklerini, doğuda geleneksel olduğu üzere; aşpazların, tacirlerin ve başka meslekten olan grupların dükkânlarının bir arada bulunduğu mekânlarda icra etmektedirler."²⁶⁴ Tabakhaneler, boyahaneler, sabuncular ise genellikle, şehrin dış mahallelerinde ve varsa nehirlerin, su kanallarının kıyısında bulunmaktadır.²⁶⁵

Sanat ve ticaretle birlikte, şehirlerin iktisadi hayatında meyve bahçelerinin de önemi büyüktür. Şehirlerde bu işlerle tacirler uğraşmaktadır. Hanlık merkezlerinde, imtiyazlı grupların sayısı da bir hayli fazladır. Nitekim 1810 senesi istatistik rakamları, Bakü'de yaşayan han, bey ve diğer imtiyazlı kesimin, nüfusun yüzde on beşe yakını oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Şehirlerde ticaret ve sanatla uğraşan kesim de,

²⁶¹ F.M. Eliyev, *a.g.e.*, s. 55-56.

²⁶² G. Druvil, *Puteşestvie...*, s. 97.

²⁶³ *a.g.e.*, s. 97.

²⁶⁴ Biberşteyn M. F., *Opisanie Provintsii, Raspolojennih Ne Levom Beregu Kaspiyskogo Morya, Lejaeşyogo Mejdu Rekami Tereki Kuri. Perevod S. Salamova- NAİİ NAN Azerbaydjana İnv466*, s. 32.

²⁶⁵ S. A. Egiazarov, *İssledovanie Po İstorii Uçrejdenii Vzakavkazie*. Ç.2, Kazan, 1891, s. 14-15.

belirli bir ölçüde bu imtiyazlı kesim tarafından desteklenmektedir. Tacirlerin toplumsal hayatta önemli bir yeri vardır. Bütün ülkenin iç ve dış ticareti onların elinde toplanmıştır. Tacirler de, hanlar ve yönetici kesimle sıkı bir ilişki içindedir. Hatta tacirler bazen, imtiyazlı kesimin ticari işleri ile de özel olarak ilgilenebilmektedir.²⁶⁶ Hanlıklar dönemi Azerbaycan ahalisinin, sosyal bakımdan tam bir tasnifini yapmak zordur. Ancak, tüm hanlıklarda hâkim olan grup, genellikle, feodal sahipleri ve bürokrat sınıfıdır. Şehirlerdeki ekonomik hayata da onlar hâkimdirler. Pazarlar, kervansaraylar, imalathaneler, dükkânlar genellikle onlara aittir. Bu bakımdan, hanlık içerisinde yaşayan halkları, vergi ödeyenler ve her türlü vergilerden muaf olanlar şeklinde ikiye ayırmak mümkündür.²⁶⁷ *Hanlar, beyler, melikler, ağalar, ahundlar, mollalar, seyidler, dervişler, mirzalar*, vergiden muaf olanlardır. Vergi ödemekle yükümlü olanlar ise; tacirler, köylüler, sanatkârlar, şehirde yaşayan yoksullardır. Arşivlerde, şehirlerde yaşayan halkın sosyal terkihi hakkında bazı kayıtlara rastlamak mümkündür. Buna göre; Rusya işgaline kadar Ordubad şehrinde yaşayan üç bin beş yüz insanın, sadece yüzde 8'i, bu vergilerden muaf olan imtiyaz sahibi gruba mensuptur.²⁶⁸ Ordubad'la kıyaslandığında daha fazla nüfusa sahip olan (11 bin 500 kişi) İrevan'da, imtiyaz sahibi kesim; 188 aile ve 4'ü Han, 51'i bey, 19' mirza, 50'i molla, 39'u seyid, 3'ü derviş, 8'i Ermeni melikleri, 14'ü ise Hıristiyan aileden oluşmaktadır. Sanat ve ticaretle uğraşanların sayısı ise, toplamda 4.301'dir. Bu rakam, şehir nüfusunun yüzde 40'ına tekabül etmektedir. Şehirlerde yaşayan insanların geriye kalanı ise, köy işleri ile meşgul olanlardan, işsiz ve yoksullardan ibarettir.²⁶⁹

Rus tarihçisi Leviatov, Bakü'de 1810 yılında Hanlardan, bey ve din adamlarından oluşan ailede, yaklaşık olarak 343 kişinin yaşadığını kaydetmiştir. Bu rakam da, nüfusun yüzde 15,5'ine tekabül etmektedir.²⁷⁰ Leviatov'un vermiş olduğu diğer bir bilgiye göre ise, Bakü'de nüfusun %34'ünü tacirler, %23,8'ini sanatkârlar, %12,3'ünü köylüler ve %14,5'ini de işçiler oluşturmaktadır.²⁷¹ Tacirler de konumlarına ve malik oldukları servetlere göre sınıflara ayrılmaktadır. Çok büyük bir sermayeye sahip olan tacirler; İran'la, Rusya'yla ve Türkiye'yle ticari ilişkileri bulunan tacirlerdir. Bu gruptaki tacirler daha çok; Bakü, Şamahı, Salyan ve Kuba'lı tacirlerdir. Bu büyük sermaye sahibi tüccarlar genellikle, ipek kumaş ticaretiyle uğraşmaktadırlar. Onların bu

²⁶⁶ İ. P. Berezin, *a.g.e.*, s. 70.

²⁶⁷ Grigoryev V. N. *Statistiçeskie Opisanie Nahiçivanskiy Provincesii*, S. Peterburg, 1833, s. 192.

²⁶⁸ İ. Şopen, *İstoriçeskie Pamyatnik Sostayaniya Armyanskoy Oblasti Ve Epohu Ee Prisoedinenie K Rossiyskoy İmperii*, S. Petersburg, 1852, s. 484.

²⁶⁹ N.A. Kuznetsova, *İran V Pervom Polovine 19 Veke*. Moskva, Nauka, 1983, s. 127.

²⁷⁰ V.N. Leviatov, *Oçerki İz İstorii Azerbaydjana...*, s. 61.

alandanda en büyük rakipleri ise, Rus tüccarlardır. Bu nedenle, Azerbaycan tüccarları kendi çıkarlarını korumak için, kimi zaman, kendi aralarında bir birlik kurmak yoluna giderek, Rus tüccarlarını ipek üreticilerinden uzak tutmaya çalışmakta ve böylece, fiyatları kendileri belirlemektedir. Hanlar da, ipek üreticilerine para ödemek ve daha sonra, tacirlerin ürünlerini uygun fiyatlara satın almak suretiyle, Azerbaycanlı tacirlere yardım etmektedir.²⁷²

Kuzey Azerbaycan'ın en eski ve önemli şehirlerinden biri olan Şamahı, aynı zamanda çok büyük bir ticaret ve sanat merkezidir. Şamahı'nın uluslararası ticaretteki yerinden bahseden Fransız misyonerler, bu şehirde; Moskova, İsveç, Hollanda ve diğer ülkelerle ticaret yapan iş adamlarının bulunduğunu ve şehrin her zaman tacirlerle dolu olduğunu belirtmektedir.²⁷³

Bu durumun bir diğer sebebi de, şehrin, Volga–Hazar ticaret yolu üzerinde bulunmasıdır. Bu dönemde, burada bulunan seyyahlar, burada 20'den fazla kervansarayın, pazarın ve sanat atölyelerinin bulunduğundan bahsetmektedir.²⁷⁴ Şamahı, burada bulunan Osmanlı askeri güçlerinin ve yerli halkın Nadir Şah'a karşı direniş gösterdiği dönemde büyük bir tahribata uğramış, şehrin ele geçirilmesinden sonra ise, burada büyük bir vahşet uygulanmıştır. Bu hadisenin ardından, burada yaşayan insanlar, günümüzde Aksu olarak adlandırılan ve kaynaklarda Yeni Şamahı olarak geçen yere göç ettirilmiştir.²⁷⁵ Hanlıkların bağımsızlıklarını kazanmasının ardından sonraki dönemde ise, bu şehirde hayat, yeniden canlanmaya başlar. Bir dönem burada, Yeni Şamahı ve Eski Şamahı diye iki ayrı hanlık ortaya çıktıysa da, buradaki iki başlılığa, Eski Şamahı Hanı Muhammed Sait son vermiştir.²⁷⁶ Bu dönemde, iktisadi hayat da canlanmaya başlar. Muhammed Sait Han, tüccarlar ve sanatkârları himaye ederek, bu canlanmaya katkıda bulunmuştur. Onun hanlığı döneminde, Tebriz'den Şamahı'ya, 100 ipek kumaş dokuma ustasının davet edildiği bilinmektedir.²⁷⁷

Çeşitli dönemlerde yaşanan sıkıntılar, savaşlar ve baskılara rağmen, Şamahı yine de, Kuzey Azerbaycan şehirleri içinde sanatın merkezi olarak bilinmektedir. Bu şehirde yaşayan insanların çoğu, sanat ile uğraşmaktadırlar. Nitekim 19. asrın ilk çeyreğinde, Şamahı'daki dükkân ve pazarlara yerleşen sanat atölyelerinin sayısı 500'e ulaşmıştır.²⁷⁸

²⁷¹A.g.e., s. 61.

²⁷²Abdullayev G. B., *Azerbaydjan V 18 V...*, s. 461.

²⁷³*Vıderjki İz Zapisey Fransuzskiy Missionerov Maz, Başufleriu NAIİ NAN Azerbaydjana*, İnv. 471, s. 27.

²⁷⁴*İzvleçenie İz Puteşestvie Korneliya Le – Bryuin.*, NAIİ NAN Azerbaydjana, İnv. 480, s. 19.

²⁷⁵F. M Eliyev, *Şimali Azerbaycan Şehirleri*, s. 37.

²⁷⁶G.B. Abdullayev, *a.g.e.*, s. 102.

²⁷⁷A. Novoseltsev, *Goroda Azerbaydjana İ Vostoçnoy Armenii V 17-18 Vv İstorii SSSR*. 1959, N 1, s. 107.

²⁷⁸A. N. Mustafayev, *Şirvanın Maddi Medeniyeti*, Bakı, Elm,1977, s. 158.

Şamahı'da özellikle, ipek dokuma tezgâhlarının çokluğu dikkat çekmektedir. Ünlü Azerbaycan coğrafyacısı Hacı Zeynelabidin Şirvani'nin verdiği bilgilere göre, 18. asrın sonunda Şirvan bölgesinde, 1500 dokuma tezgâhı vardır. Yine, bir Rus subayının vermiş olduğu bilgilere göre, 1809 senesinde Şamahı'da yaklaşık 1000 dokuma tezgâhı bulunmaktadır.²⁷⁹ Rus işgalinin ve 1820'den sonra Şamahı Hanlığı'nın ortadan kaldırılmasından sonraki dönemde, Rus memurlarının düzenlemiş olduğu belgelerde, Şamahı'daki imalathaneler ve sanatkârların sayısı hakkında sahih bilgiler yer almaktadır.

Azerbaycan'ın diğer ticaret ve sanat merkezlerinden birisi de, Derbent şehridir. Derbent'in, özellikle deniz taşımacılığı vasıtasıyla, Rusya'daki şehirlerle ticari ilişkileri oldukça yoğundur. Aynı zamanda, Rusya'dan getirilen mallar da, Derbent'ten Azerbaycan'ın diğer bölgelerine dağıtılmaktadır. Rus konsulu M. Skinibinevski şöyle yazmaktadır: "Rusya'dan Derbent'e getirilen ürünler arasında; mahut, boyalar, parfümler, ipek ve pamuk kumaşlar, ev eşyaları bulunmaktadır."²⁸⁰

Diğer hanlık merkezleri gibi Derbent de, zaman zaman dış saldırılara maruz kalsa veya iç çekişmeler sonucunda zayıflasa da, daha sonra kendisini toparlayabilmiştir. Nadir Şah'ın ölümünden sonra burası, Derbent Hanlığı'nın merkezi olmuş, daha sonraları ise, Kuba Hanı Fethali Han'ın burayı ele geçirmesinden sonra, hanın ikinci ikametgâhı haline gelmiştir. Arşivlerde Derbent şehrinin dış görünüşü, şehirdeki kaleler ve kale kapıları hakkında epey bilgiye rastlamak mümkündür. Buna göre; Derbent şehri, dağlardan deniz kıyılarına dek, oldukça geniş bir alanda bulunmaktadır.²⁸¹ Gmelin, çok sağlam kaleleri olan bu şehrin, saldırıyla ele geçirilmesinin zor olduğunu yazmaktadır.²⁸² Derbent'in ayrıca, kale kapıları da çok ünlüdür. Bu kapıların sayısı hakkında, farklı rakamlardan bahsedilmektedir. V. Minorski'ye göre bu rakam 9 iken, İ. Berezin'e göre ise, 8'dir. Bu kapılardan bazıları şunlardır: Türkmen kapısı, Orta kapı, Kırklar kapısı, Yeni kapı, Carçı kapısı.

Çeşitli seyyahların vermiş olduğu bilgilere göre; şehir nüfusu, yaklaşık iki yüz yıl içinde çok fazla bir değişikliğe uğramamıştır. 17. asırda Azerbaycan'da bulunmuş olan Evliya Çelebi, Derbent'te 2 bin kadar evin mevcut olduğu hakkında bilgi vermektedir.²⁸³

²⁷⁹ AKAK, T. 4 Dok. 97.

²⁸⁰ *Arhiv Gosudarstvennogo Soveta, T.2 S-Peterburg, 1888, s. 691-692.*

²⁸¹ Gmelin S. G. *Puteşestvie Po Rossii. Dlya Issledovaniya Vseh Treh Çarstv Prirodi, . 3,S.. Peterburg, 1785,s. 86.*

²⁸² *a.g.e., s. 105.*

²⁸³ Evliya Çelebi, *Kniga Puteşestvie,s. 174-175.*

18. asrın sonunda, Derbent'te bulunan S. Gmelin ise, şehirde 4 bin evin olduğunu bildirmektedir.²⁸⁴ 1796 senesinde, Rus ordusunun Azerbaycan'a gerçekleştirdiği yürüyüş sırasında bu şehirde olan P.G Butkov da, bu şehirde 2 bin 180 ev olduğunu yazmaktadır.²⁸⁵ Oldukça stratejik bir yerde bulunan Derbent şehri, aynı zamanda, ülkenin iktisadi hayatında da önemli rol oynamaktadır. Bu şehrin halkı da, hem ticaret hem de sanat ile uğraşmaktadır. Şehirdeki sanatkârlar, ipek ve pamuk kumaşlar ile mis kablur ve metal eşyalar üretmektedirler. Evlerde kadınlar tarafından dokunan Derbent halıları da, kalitesi ve güzelliğiyle ünlüdür.²⁸⁶

Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi, Derbent'te de, sanat atölyelerinin çoğunu, ipek kumaş ve halı dokuma tezgâhları oluşturmaktadır. Butkov'un verdiği bilgilerden, 18. asrın sonunda Derbent'te, evlerde yapılan dokuma faaliyetlerine ek olarak, 30 adet kumaş ve 115 adet pamuk kumaş üreten küçük fabrikaların olduğu anlaşılmaktadır.²⁸⁷

Kuzey Azerbaycan'ın diğer bir önemli şehri de, Karabağ'ın önemli bir iktisadi merkezi olan Şuşa şehridir. Şuşa'nın, mevcut olduğu konum itibarı ile başlıca ticaret yollarının dışında bulunması, şehrin iktisadi gelişimine olumsuz etki etmektedir. Şuşa'nın diğer şehirlerle ticari ilişkilerinin zayıf olması, buradaki yerli halkın ihtiyaç duyduğu ürünlerin temin edilmesinde sıkıntılar yaşanmasına neden olmaktadır. Buradaki terziler, dokumacılar, demirciler, halıçacılar, zergerler, dabbaklar, şehir halkının bu ürünlere olan talebini karşılamaktadır. Hanlıklar döneminde, özellikle Karabağ'da, halı üretimi gelişmiştir.

1.5. Hanlıklar Döneminde Azerbaycan'da Kültürel ve Edebi Hayat

Nadir Şah'ın ölümü sonrasında, hanlıkların bağımsızlıklarını kazanması ile birlikte meydana gelen otorite boşluğu ve yaşanan feodal çekişmeler, ekonomik ve kültürel hayata olumsuz etki etmektedir. Yaşanan savaşlar nedeniyle, birçok tarihi kültürel yapı zarar görmekte, şairler ve bilim adamları ise, hükümdarın zulmünden kurtulmak için kendi yurtlarını terk etmek zorunda bırakılmaktadır. Aynı zamanda hanlıklar dönemindeki otoriter ve baskıcı yapı da, düşüncelerin özgür bir şekilde ifade edildiği edebi eserlerin yazılmasına engel teşkil etmektedir. Ancak, bütün bu olumsuz

²⁸⁴ S.G. Gmelin, *a.g.e.*, s. 15.

²⁸⁵ P.G. Butkov, *Vıderjki İz 'Proyektı Otçeta O Persidskoy Eskspeditsii V Vide Pisem'*, 1796 G. İ G İ ED. Moskva, 1958, s. 202.

²⁸⁶ A.G. Serebrov, *a.g.e.*, s. 177.

²⁸⁷ P. G. Butkov, *Vıderjki...* s. 202.

koşullara rağmen, Azerbaycan'ın kültürel ve edebi hayatının tümüyle bir durgunluk içerisinde olduğu söylenemez.²⁸⁸ Şamahı, Şuşa, Şeki gibi şehirler, hanlıklar döneminde aynı zamanda, birer kültür merkezleridir.

Hanlıklar dönemi Azerbaycan edebiyatı, iki özelliğiyle dikkat çekmektedir. Birinci özellik, edebi dilin giderek daha saf ve halkın anlayacağı bir hale gelmesidir. İkinciyse, Fuzuli okuluna mahsus olan ve Arapça, Farsça ve Türkçe gibi dillerde kaleme klasik divan edebiyatının bir ürünü olan eserlerin sayısının azalması ve milli bir edebi dil üslubunun yaygınlaşmasıdır. Mechur Şirvani, Şakir, Nişat gibi şairler, bu klasik edebi üslubu devam ettirenler arasındadır. Bu şairlerin eserlerinde, klasik konularla beraber, dönemin siyasi ve toplumsal durumunu yansıtan konular da işlenmektedir.

Halk diline dayalı olan yeni edebi ekolün en parlak temsilcilerinden biri, Karabağ Hanı'nın veziri olan Molla Penah Vakıf'tır. Molla Penah, 1759 senesinde, Kazak bölgesinden Karabağ'a döndükten sonra, yeteneğinden ötürü saraya celp edilmiş ve daha sonra ise, vezirlik görevine kadar yükselmiştir. Molla Penah Vakıf'ın Türkçe kaleme aldığı aşk şiirleri, günümüzde de, bütün Azerbaycan'da meşhurdur. Onun Karabağ'da büyük bir saygınlığa sahip olduğu, şu darbi misalden anlaşılmaktadır: *Her okuyan, Molla Penah Olamaz* Molla Penah'ın kaleme aldığı eserlerden, hanlıklar dönemindeki düşünce sistemi, kültürel ve edebi zevklerle ilgili de, oldukça önemli bilgiler edinilebilmektedir. Molla Penah Vakıf, yaşadığı dönemde, bir devlet adamı olarak, hanlıklar arasında olumlu ilişkilerin kurulmasına da katkıda bulunmuştur.²⁸⁹ Hanlıklar döneminin diğer bir mühim şairi de, Molla Veli Vidadi'dir. Vidadi'nin Molla Penah Vakıf'la deyişmeleri ve yine onun, Azerbaycan edebiyatında çok özel yeri olan Durnalar, Çoktandır adlı şiirleri, günümüzde de okuyucuyu kendisine hayran bırakmaktadır. Vidadi, aynı zamanda, Azerbaycan edebiyatında koşma ve geraylı olarak adlandırılan yeni realist tarzın da ustası olarak görülmektedir. Vidadi kimi zaman, hanlıklar döneminde yaşanan savaşların yarattığı olumsuz durumdan etkilenerek, umutsuz bir ruh halini yansıtan şiirler kaleme almıştır. Yenilikçi ekolde eserler veren şairler arasında; Arif Tebrizi, Arif Şirvani, Aga Mesih Şirvani gibi isimler de bulunmaktadır. Hanlıklar döneminde, Azerbaycan'da eğitim sistemi, İslami bir anlayış üzerine kurulmuştur. Mektep ve medreseler, din adamlarının kontrolindedir. Bu mektep ve medreselerde genellikle; Kur'an ve Hadis gibi derslerin dışında, klasik Fars ve Azerbaycan edebi eserleri de okutulmaktadır. Modern tarzda eğitim kurumları ise,

²⁸⁸ *Azerbaycan Tarihi Uzak Keçmişden...*, s. 565.

²⁸⁹ *Azerbaycan Tarihi Uzak Keçmişden...*, s. 566.

genellikle şehirlerde bulunmaktadır. Şehirlerin de kimi zaman, yaşanan savaşlar sonucunda tahrip edilmesi, mektep ve medreselere de olumsuz yansımakta, buralardaki eğitim kesintiye uğramaktadır. Hanlıklar döneminin başlaması ve yönetimde eğitimli kadrolara olan ihtiyacın artmasıyla, bu eğitim kurumlarına verilen önem de artmıştır. Bu nedenle, bu eğitim kurumlarının canlandırılması amacıyla, hanlık hazinesinden bütçe ayrılmakta ve köylerde de, bu tür modern eğitim kurumları açılmaya başlanmaktadır. Tüm bunlar sonucunda ise; tarih, felsefe riyaziyyat alanlarında yeni eserler ortaya çıkmaya başlar. 18. asırda kaleme alınan ve yazarı belli olmayan *Tevarih-i zamane-i Şah Abbas ibn Hudabende*, *Hanedane Safevin* gibi eserler, işte bu türden eserlere bir örnektir.

Hanlıklar döneminde yaşamış olan tarihçilerden biri de, Abdurrezzak Dunbuli'dir. Onun eserleri arasında; Tebriz ve Hoy'daki yöneticilerin mensup olduğu Dunbuliler aşiretinin tarihine dair yazmış olduğu *Riyazü'l-cennet*, Fethali Han'ı ve onun faaliyetlerini anlatan *Measir-i Sultaniye* adlı eserleri bulunmaktadır. Hanlıklar dönemi coğrafyacılardan Zeynelabidin Şirvani'nin ise, iki önemli coğrafya eserinin olduğu bilinmektedir. Bunlardan birisi *Bustan-us-siyahe*, diğeri ise *Riyaz-üs-siyahe*'dir. Azerbaycan'da, klasik mugam sanatının da önemli ifaçılarının bulunduğu bilinmektedir.

Bu dönemde yaşanan sıkıntıların, bu müzik sanatını da etkilemiş olduğu anlaşılır. Nitekim bazı mugamlarda, sıkıntı ve ıstırapların etkisi hissedilmekte ve bunun yanında, özgürlük mücadelesi çağrıları da yapılmaktadır. Yine bu dönemde halk ozanları da, toplum tarafından büyük beğeni ile karşılanmaktadır. Ozanlar, kimi zaman, meclislerde yeni destanlar ve halk şarkıları okumakta, kimi zaman da, dönemin ağır sosyal ve ekonomik şartlarını kendi şiirlerinde eleştirmektedirler. Azerbaycan'da bunların dışında, bu döneme ait olan, mimarlık ve süsleme sanatının örneklerine de rast gelinmektedir. Nitekim Kuba'da, Şamahı'da, Bakü'de ve Şuşa'da, gösterişli saraylar ve binalar inşa edilmiştir.

Bu dönemde, sadece Karabağ Hanlığı'nda inşa edilmiş olan çok sayıda mimari yapı mevcuttur. Birinci Bayat Kalesi, Cuma mescidi, Asgeran Kalesi, Han Bağı gibi eserler, bunlardan sadece birkaçıdır. Süsleme sanatına örnek olarak ise, saraylar ve bazı zenginlerin yaşadığı evlerin duvarlarına yapılan resimleri ve yazılar gösterilebilir. Bunlarda; savaş ve av gibi farklı sahneler resmedilmiştir. Şeki'deki Han sarayında ve Şuşa'da Mehmandarovlar ile Sefibeyov'lara ait olan evlerde, bu tür resimler yer almaktadır. Azerbaycan, bütün bu sanat dallarına ek olarak, halıcılık sanatında da ün kazanmıştır. Özellikle; Şeki, Karabağ, Gence ve Şirvan halıları oldukça meşhurdur.

II. BÖLÜM

1801- 1813 YILLARINDA OSMANLI, İRAN VE RUSYA ARASINDA MÜCADELENİN DERİNLEŞMESİ VE RUSYA’NIN AZERBAYCANI ELE GEÇİRMESİ.

18. asrın sonu ve 19. asrın ilk çeyreğinde, ister kuzey ve güney Azerbaycan toprakları, hanlıklara bölünmüştür ve bu hanlıklardan her biri, kendi topraklarını diğerlerinin saldırılarından korumak için, müttefik arayışı içindedir. Kendi aralarındaki çekişmelerin devam etmesi ve milli birliğin inşa edilememesi, hanlıkları hem ekonomik hem de siyasi olarak zayıflatmaktadır. Bu durumun devam etmesi ise, Azerbaycan’ın jeopolitik ve jeo-ekonomik açıdan sahip olduğu önemin farkında olan güçlerin ilgisini bu bölgeye çekmektedir. Özellikle Rusya, bu süreci dikkatle takip etmekte ve işgal planlarını gerçekleştirmek için, gerekli istihbarat çalışmalarını da yürütmektedir.

Hanlıklar arasında yaşanan çekişmelere rağmen, 18. asrın sonunda, Azerbaycan’da ticaret giderek gelişmekte ve ekonomik göstergeler de olumlu yönde seyretmektedir. Bu dönemde, hanlıkların yönetim anlayışı ise, Safeviler dönemindeki gibi aynen devam etmektedir. Hanlıklar döneminde Hanlıkların bütün işlerini, divanlar yürütmektedir. Hanlıkların yönetiminden sorumlu olan en üst düzey kurumu İran devlet geleneğinden gelen divanhanelerdir. Divanhanelerde; vezir, mustavfi, kalebeyi, divanbeyi, gazi, hazinedar görev almaktadır.²⁹⁰

Bu dönemde, Azerbaycan’da tüm siyasi kararlar, hanların çıkarlarına uygun olarak alınmakta ve onların hükümlerini kayıtsız şartsız devam ettirmektedir. Hanların temel görevleri; kendi topraklarını muhafaza etmek, feodal çatışmalar ile yeni topraklar elde etmek ve halk arasındaki itibarını korumak ile vergilerin toplanmasından oluşur. Hanlar, kendi hanlıkları içerisinde yaşayan insanların evlerini, çalışarak elde ettikleri ürünleri, hülasa bütün malları kendi malları olarak görürler. Nitekim onlar, hanlık topraklarını kendi akrabalarına, beylere, din adamlarına ve divanhane görev yapanlara rahatça bahşedebilmektedir. Halkın, kendisini yönetenlerden son derece hoşnutsuz olduğu böyle bir dönemde, hanlıklar arasında bir milli birlik bilincinin de olmayışı, Rusya’nın bu bölgeye olan ilgisini gittikçe daha da arttırmaktadır.

²⁹⁰ H. E. Delili, *Azerbaycanın Cenub Hanlıkları*, s. 30.

Rus tarih anlayışında, Çarlık Rusya'sının Azerbaycan'ı işgal etmesi, 'İran ve Osmanlı Türkiye'sinin işgal tehlikesine karşı, Azerbaycan halkını kurtarma' olarak gösterilmektedir.²⁹¹ Ancak, daha tarafsız olan araştırmacılar, bunu bir işgal olarak tanımlamakta ve bunu, Rusya'nın Kafkaslardaki yayılcılık politikasıyla izah etmektedirler. Gerçekten de, Rusya'nın, Kafkasya'da ekonomik, ticari ve stratejik çıkarları vardır. Rusya, daha Petro döneminde, Hazar denizine hâkim olmayı, Osmanlı'nın Kafkasya ve Orta Asya'daki etki alanını daraltmayı ve tarihi ipek yolu güzergâhını, Rusya'nın ekonomik çıkarlarına daha uygun olan Baltık-Volga-Hazar Denizi yoluna çevirmeyi amaçlamaktadır.²⁹²

Zengin petrol, tuz ve pamuk bölgesi olan Bakü, stratejik konumuyla da, Çar Rusya'sı için vazgeçilmezdir. Rusların bir diğer amacı da, Asya ve Avrupa arasındaki ticaret yollarını kontrol altına alarak, İran ve Osmanlı'yı buradan saf dışı etmektir.²⁹³

Rusya'nın Kafkasya'ya hâkim olmak yolundaki ilk hamleleri, I. Petro zamanında başlar. I. Petro, Güney Kafkasya'ya konuşlanıp, buradaki Hıristiyan unsurları da örgütleyerek, Osmanlı devletine darbe indirmek, Osmanlı'nın sınırlarına dayanmak suretiyle bu devleti kontrol altına almak, aynı zamanda Hindistan'a giden yollara hâkim olmak niyetindedir. Bu amaçla, 1721'de İsveç'le yapılan savaş sona erdiğinde, büyük bir orduyla Azerbaycan'a hücum eder. Ancak, Osmanlı'nın sert itirazlarından sonra geri dönmek ve uygun bir zaman kollamak zorunda kalır. Bu harekât sırasında zapt edilmiş olan Gilan'ın daha sonra Nadir Şah'a geri verilmesinin tek nedeni de, Rusya'nın, Osmanlı ve İran'ın bir ittifak kurmasından endişe etmesidir.²⁹⁴

Osmanlı ve İran'a karşı temkinli tavrını sürdüren Rusya'nın takınmış olduğu bu tavra karşılık, Kafkasya'da bulunan Hıristiyanlar, özellikle de Ermeniler, Müslümanlara karşı Rusya'nın bölgeye gelmesi tarafarıdır. Çünkü Ermeniler, tarihi Türk topraklarında kurmayı planladıkları Ermeni devletini, yalnız büyük bir devletin himayesinde gerçekleştirebileceklerini çok iyi bilmektedirler. Bu devlet ise, Rusya'dan başkası olamazdı.

Çarlık Rusya'sının Azerbaycan'ı ele geçirmesi sürecini ayrıntılarıyla anlatan yazarların eserlerinde; Ermeniler, Rusların Azerbaycan'ı ele geçirmeye başladığı ilk günlerden başlayarak Ruslara hizmet etmekte ve Rus makamlarına, Azerbaycan

²⁹¹ E. Zevakin, *Azerbaydjan V Naçale 18 Veka*. Bakü, 1929, s. 17.

²⁹² Zevakin, *a.g.e.*, s. 17.

²⁹³ Zevakin, *a.g.e.*, s. 17.

²⁹⁴ T.T. Mustafazade, *Azerbaydjan İ Russko- Turetskie Otnoşeniya V Pervoy Treti 18 Veka*. Baku, 1993, s. 17.

Türklerini zor durumda bırakan raporlar ve isimsiz mektuplar yazmaktadırlar. Bu konuda, Kafkas Arkeoloji Komisyonu'nun kayıtlarında, N. Dubrovi'nin *Mavereün Kafkasya 1803-1806'cı Yıllar* ve P. G. Butkov'un *1722- 1803 Yıllarında Kafkasya'nın Yeni Tarihi Hakkında Bilgi* eserleri ile P. T. Arutyunyan'ın *18. Asrın Birinci Çeyreğinde Ermeni Halkının Azatlık Harekâtı* ve İ. V. Petruşevski'nin *Rus Çarizminin Azerbaycan'da Müstemlekecilik Politikası* ile M. Adıgözelov'un *Karabağname* adlı eserlerinden önemli bilgiler edinilebilmektedir.

Ermeni meselesini ilk defa Avrupa'nın gündemine taşıyan isim, Karabağ'ın Haçın meliklerinden olan İsrail Ori olmuştur. O, sürekli olarak Müslümanlara karşı mücadele yürütmüştür. Nitekim 1673'te Hıristiyan Patriarh Yakov'un başkanlığında, İran'a karşı Avrupa'dan yardım almak amacıyla Avrupa'ya gönderilen elçilik heyetinin içinde, İsrail Ori de bulunmaktadır. Ori, Ermeni tacirlerle Fransa'ya giderek, burada özel eğitim aldıktan sonra, Avrupa ülkelerinin yetkililerini "zavallı Ermeni halkını, Müslümanların zulmünden kurtarmak için" Kafkasya'ya ve İran'a müdahale etmeye teşvik etmektedir. Yine, Ori, 1703 senesinde, yapılması hedeflenen bu muhtemel yürüyüş sırasında, Avrupalı askerlerin Kafkasya'ya ilerlerken, Rus topraklarından geçebilmesini sağlamak için, Rusları ikna etmek amacıyla Moskova'ya gelir. I. Petro ona, Rusların bu bölgeye tek başına asker gönderebileceğini bildirir ve Ori'ye albaylık rütbesi vererek, gerekli istihbaratı sağlamak için Azerbaycan ve İran'a gönderir.²⁹⁵

I. Petro'nun yayılcı politikalarını devam ettiren II. Katerina döneminde, Ruslar Osmanlılarla yapılan savaşlarda üstünlük elde etmeye başlar ve böylece, Kafkaslarda Rusya'nın etkisi daha da artar. II. Katerina, Kafkas Ordu Komutanı P. S. Potyomkin'e 1783 senesinde yazmış olduğu mektupta, Rusya'nın hedefinin; Derbent, Kuba ve Gence'yle geçirmek, burada Gürcistan'ın temsil ettiği, ancak oldukça zayıflamış durumda bulunan Hıristiyanlığı kuvvetlendirmek ve Müslümanların üstünlüğüne son vermek olduğunu belirtmektedir. Bu bölgede ikinci bir Hıristiyan devletinin, bir Ermeni devletinin yaratılması konusunda Rusların gizlice yürüttükleri faaliyetler, arşiv belgelerinden de anlaşılmaktadır. Nitekim A. P. Hrapovitski'nin hatıralarında şunlar yazmaktadır:

"... Ben, knez Potyomkin- Tavriçeski'nin Konstantin Pavloviç'e ulaştırması amacıyla yazılan ve İran'daki başıbozukluk ve otorite boşluğunun

²⁹⁵ G. A. Ezov, *Snoşeniya Petra Velikogo S Armyanskim Narodom*, S.Peterburg, 1848, s. 64.

*kullanılarak Bakü ve Derbent'i ele geçirilmesiyle, Albaniya adlı bir devletin yaratılması konusunda, gizli ibaresi bulunan bir layihasını buldum*²⁹⁶.

Rusların bölgeyle ilgili bu yöndeki planları ve özellikle 1783 senesinde imzalanan Geyorgyevsk Anlaşması, Osmanlı'yı ciddi şekilde rahatsız etmeye başlamıştır. Nitekim Osmanlı elçilerinin, Dağıstan ve Azerbaycan hanlarına göndermiş olduğu ve Ruslara karşı savaşın 'kutsal savaş' olarak tanımlandığı fermanlar, bu rahatsızlığın bir göstergesi olarak görülebilir.²⁹⁷ Geogyevski Anlaşması gereği, 2 Rus askeri alayının Tiflis'e giriş yapması, yalnız Osmanlı tarafından değil; İran ve Azerbaycan hanlıkları tarafından da ciddi bir tehdit olarak algılanmaktadır. Osmanlı'nın Çıldır valisi Süleyman Paşa'nın, Karabağ Hanı İbrahim Han'a yazmış olduğu mektupta, 1783-1784 senesinde Rusların, Kafkasya'daki dağ geçidini geçerek, Rusya ve Gürcistan'ı birleştiren bir yolun inşa edilmesi konusundaki rahatsızlığını şu şekilde ifade etmektedir:

“Lanet olası Ruslar, Kafkasya'dan geçen bir yol yapmışlar... Şimdi, onların yapmış olduğu bu yol sayesinde, gerekli olan malzemeleri ve aynı zamanda askeri güçleri bölgeye ulaştırmaları kolaylaşacak ve sonuçta bu lanetli ordular, İran–Osmanlı sınırlarına girecek ve burayı bir yaz seli gibi saracaklar.”²⁹⁸

Osmanlı, 1783 senesinde, bu durumun engellenmesi ve Rusya yayılmacılığına karşı Güney Kafkasya halklarının örgütlenmesi amacıyla, bölgeye bir elçi heyeti gönderir. Halil Paşa'nın başkanlığındaki bu elçiler, Karabağ'a gelirler ve Şuşa'da kendi karargahlarını kurarak, Azerbaycan ve Dağıstan'ın hâkimlerini, Rusya ve Kartli- Kaheti Krallığı'na karşı ittifak yapmaya ikna etmeye çalışırlar.²⁹⁹ Sultanın hediyeleri ve fermanlarının ulaştırıldığı hâkimlerden bazıları, kendi elçilerini Şuşa'ya göndererek, Rusya'nın Kafkasya'daki hâkimiyet kurma çabalarına karşı durabileceklerini, buradaki Osmanlı elçilerine bildirirler.³⁰⁰ Nitekim 1785 senesinde, Şeyh Mansur'un önderliğinde, Rusya'ya karşı isyan başladığında, Avar Hanı Ümme Han da, Gürcistan'a tabi olan Borçalı'ya hücum ederek buraları ele geçirir. Aynı yıl, Osmanlı ve Kafkas birlikleri, Kartli yolu üzerinde bulunan Rus-Gürcü askerlerine baskın yapar.³⁰¹ Karabağ, Şamahı,

²⁹⁶ *Pamyatnie Zapiski A. B. Hrapovitiskogo "Çtenie V İmperatorskom Obşestve İstorii Drevnostey Rossiyskiy Pri Moskovskom Universitete". Op.2, Mockva,1872 S 37, Abdullayev G. B. İz İstorii Severo- Vostoçnogo Azerbaydjana V 60-80 –H Gg. 18 V, Baku, AN Azerb. SSR, 1958,211,s. 125*

²⁹⁷ O.P. Markova.,*Rossiya, Zakavkazie İ Mejdunarodnie Otnoşenie V 18 Veke.* Moskva, Nauka, 1966, s. 203.

²⁹⁸ Paşayeva, *a.g.e.*, s. 27.

²⁹⁹ *a.g.e.*, s. 26.

³⁰⁰ *a.g.e.*, s. 26.

³⁰¹ Markova, *a.g.e.*, s. 210.

Şeki Hanlığı ile Car-Balaken toplulukları ve Dağıstan hâkimleri de, bir anlaşma imzalayarak, Rus işgaline karşı birlikte hareket edeceklerini bildirdikten sonra, kendi elçilerini İbrahim Efendi'yle birlikte İstanbul'a gönderirler. Bu şekilde müşterek bir tutumun ortaya konulması, Rusya'yı, Güney Kafkasya'daki hedeflerini bir süre daha ertelemek zorunda bırakır. Bu arada, Ahıska Paşası Süleyman Bey'in yerel unsurlardan oluşan askeri güçlerinin de, Gürcistan'ı baskı ve korku altında tutmak amaçlı lokal saldırıları devam etmektedir.

Osmanlı'nın durumunun giderek kötüleşmesi, İran'ın sarsılan otoritesi ve Azerbaycan hanlıklarının tek bir devlet halinde birleştirmek çabalarının sonuç vermemesi, Rusya'nın elini giderek kuvvetlendirmektedir. Derbent'ten Hemedan'a kadar geniş bir coğrafyada birleşik bir Azerbaycan devletinin ortaya çıkması, ne Rusya'nın ne de İran'ın çıkarlarına uygundur. Ruslar, 18 asrın sonlarında, Kuba Hanı Fethali Han'ın, Azerbaycan hanlıklarını tek bir devlet çatısı altında birleştirmek çabalarına başlangıçta destek verse de, daha sonra bunun, kendilerinin Kafkaslarda egemenlik kurma çabalarını zora sokacağını düşünerek Fethali Han'a destek vermekten vazgeçmişlerdir. Nitekim Fethali Han, Dağıstan ve Gilan da dâhil, Hazar havzasını ele geçirerek Erdebil'e varınca, Çarlık Rusya'sının itirazları üzerine geri dönmek zorunda kalmıştır. Rusya'ya karşı direnebilecek güçte olmayan Azerbaycan hanlıkları, istemeseler de, hem kendi iktidarlarını hem de hanlıklarının bağımsızlıklarını korumak için, birbirlerine karşı Çarlık Rusya'sının himayesine sığınmak zorunda kalmışlardır. Hatta bazı Azerbaycan hanları, Gürcü kralına, Rus himayesini kabul etmek arzusunda olduklarını bildiren bir mektup da yazmışlardır. Bunlar arasında; Derbentli Fethali Han, Şekili Hacı Abdulkadir, Şamahılı Ağası Han, Urmiyeli İmamkulu Han, Tebrizli Necefkulu Han, Bakülü Melik Memmed Han, Karabağlı İbrahim Han, İrevanlı Hüseyin Han da bulunmaktadır.³⁰² Aslında, Azerbaycan hanları ve buradaki halk, din ve etnik açıdan kendilerine daha yakın gördükleri Osmanlı'dan yanadır. Ancak, Osmanlı'nın bölgedeki gücünün giderek zayıflaması, onları Rusya'yla ilişkileri normalleştirmeye mecbur kılmaktadır.

1787 Osmanlı- Rus savaşından sonra, bölgede yaşanan rekabet daha da artmıştır. Bu savaş sırasında, Osmanlı yönetimi, Kafkas halklarına mektuplar göndererek, onları 'kâfire' karşı cihada davet etmektedir. Seyyid Hüseyin Battal Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun, Kuba'da yenilgiye uğraması, bu mücadelenin kaderini belirleyen

³⁰² Markova, *a.g.e.*, s. 207.

gelişme olmuştur. Yapılan Yassı Anlaşması da, Osmanlı'nın bölgede aktif bir politika yürütmesini engelleyen diğer bir faktördür.

İran cephesinde de durum oldukça karışmıştır. Kendisini İran hükümdarı olarak ilan eden Alimurad Han, Rusya'nın da desteğini almak için, bu ülkeye elçi göndererek, ittifak yapmak arzusunu bildirmiştir. Yardıma ihtiyacı bulunan Alimurat Han, Rusya'nın ileri sürdüğü bütün şartları kabul etmeye razıdır. Ali Murat Han ile Rus elçileri arasında yapılan görüşmelere, Ermeni Yakob Antonov aracılık etmektedir.³⁰³ Ali Murat Han, Rusya'ya gönderdiği mektuplarda, Osmanlı ve onunla ittifak halinde bulunan Azerbaycan hanlıklarına karşı, Rusya ile ittifak yapmak arzusunu dile getirmektedir.

Rusya'nın amacı; bölgedeki unsurları kullanarak Azerbaycan hanlıklarının topraklarını işgal etmek, burada bir Ermeni devleti ve Alban Krallığı meydana getirmek ve böylece, Kafkasya'da kendi egemenliğini sağlamaktır. Bu sebeple, Karabağ Hanlığı'nda yaşayan Ermeni melikleri, Rusya'yla ittifakı istemektedirler. Çarlık Rusya'sı, Ermenilerle ilişkilerini, bazen gizli bazen de açık bir şekilde yürütmektedir. Bu bakımdan, P. S. Potyomkin'in, Ermeni Pariarhı Dolgorukov'a göndermiş olduğu yazı oldukça anlamlıdır. Bu yazıda, yakın zamanda Rus ordusunun Ermenileri, Tatarların zulmünden kurtarmak için harekete geçeceği ifade edilmekte, Ermenilerin de hazırlık yapmaları istenmektedir. Bu haber doğrultusunda harekete geçen Ermeni meliklerin bu hazırlığından, Karabağ Hanı haberdar olur ve onların birkaçını tutuklayarak kaleye hapseder. Ayrıca, mülklerini ve onlara verilmiş olan tüm imtiyazları geri alır. Gence katolikosu Ovanesi'yi ise zehirlettirir.³⁰⁴

1787'de Gürcü kralı Karabağ Hanlığı'na saldırıya geçerken, Knez Orbelianin'in komutası altındaki 5 bin Ermeni de, İbrahim Han'a karşı savaşa katılmıştır.³⁰⁵

Yassı Anlaşması sonrasında, Osmanlı'nın Kafkaslardaki etki alanı giderek daralmış ve burada, bölgesel bir güç olmak iddiasıyla yeni bir güç ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu, 1793'ten itibaren, muhalifi Lütfeli Hanı yenilgiye uğratarak bütün İran'ı kendi hâkimiyeti altında toplayan Ağa Muhammed Han Kaçar'dır. Bir Türk kökenli Kaçar sülalesinden olan Ağa Muhammed Şah Kaçar, Rusya'nın en büyük rakiplerinden biri olmuştur.

Kaçar'ın, şah tahtına oturabilmesi için, eski Safevi sınırlarına hâkim olması gerekmektedir. Bunun içindir ki, Kaçar, Azerbaycan hanlıkları ve Gürcistan'ı, kendisine

³⁰³ *Azerbaycan MEA Tarih Enstitüsünün Elimi Arşivi İnv.Nomer 1795,V.17.*

³⁰⁴ G.A. Ezov, *Snoşeniya Petra Velikogo S Armyanskim Narodom* Dokümenti, S. Peterburg. 1848. V.99-100.

tabi etmek arzusundadır. Şah Kaçar, Rusya'ya karşı tek başına zafer kazanmanın zor olduğunu bilir. O, Osmanlı sarayı ve Azerbaycan hanlarına elçiler göndererek, bu konuda kararlı olduğunu ve özellikle Osmanlı ile ittifak yapmak istediğini bildirmektedir.³⁰⁶ Onun bu duruşu, Osmanlı'yı oldukça memnun etmektedir. Ancak, Azerbaycan hanları da, Kaçar tehlikesine karşı Osmanlı'nın onları himaye etmesini istemektedir. Mesela, Karabağ Hanı İbrahim Han, 1794-1795 yıllarında, Osmanlı vezirine gönderdikleri mektuplarında, kendilerinin Osmanlı'ya hizmet ettiklerini, Şah Kaçar'ın ise, Araz'ı geçerek Karabağ ve Gürcistan'ı ele geçirmek niyetinde olduğunu vurgulayarak, saraydan yardım istemektedir.

Osmanlı yönetimi ise, Azerbaycan hanları ile Ağa Muhammet Şah Kaçar arasında bir seçim yapmakta zorlanmaktadır. Osmanlı, Kaçar'ın Rusya'ya karşı yapmış olduğu mücadelede, ona açık destek vermekten çekinmekte ve yaklaşan Rus tehlikesine karşı, hanları da küstürmekten imtina etmekte ve hanların, Rusya ile yakınlaşmasının önüne geçmeye çalışmaktadır. Osmanlı, Azerbaycan hanlarından İbrahim Han'a yazmış olduğu cevap mektubunda, İran'la aralarındaki barış anlaşmasını gerekçe göstererek, İran tarafından barışı bozacak bir hareketin gerçekleşmemesi durumunda, herhangi bir müdahalenin uygun olmayacağı görüşünü ifade etmektedir.³⁰⁷ Kuzey Azerbaycan hanlıklarından sadece, Gence hanı Cevad Han, Şah Kaçar'a tabi olduğunu bildirmiş ve sonuna kadar da, Rus işgaline karşı mücadele etmiştir.

1795 yılının Haziran ayında Araz nehrini geçen Şah Kaçar, 35 binlik bir ordu ile Şuşa kalesini kuşatma altına alır.³⁰⁸ O, Karabağ Hanlığı'nı itaate mecbur edemediyse de, Tiflis'e dönerek, bu şehri yakıp yıkar. Gürcü askerleri, silahlarını da bırakarak kaçmak zorunda kalır. Kaçar, Tiflis'ten 10 bin insanı esir aldı. Rus hükümeti, Kafkas ordularının başkumandanı olan İ. V. Gudoviç'e ek yardım gönderdiyse de, Tiflis'i geri almak mümkün olmaz. Ermeni arhipsipoku bu konu ile ilgili olarak, Petersburg'da bulunan Rus subayı Davidov'a şöyle yazmaktadır: 'Ben, Gudoviç'e, Gürcistan, sizin desteğiniz olmadan ayakta kalamaz dedim, ancak onun boş kafası bunu kavrayamadı...'»³⁰⁹

Horasan'da isyan çıkınca, Kuzey Azerbaycan'dan geçici olarak askerlerini çekmek zorunda kalan Ağa Muhammed Şah Kaçar, daha sonra, 1797 senesinin yaz

³⁰⁵ Ezov, *a.g.e.*, s. 34.

³⁰⁶ Paşayeva, *a.g.e.*, s. 36.

³⁰⁷ Cemal Gökçe, "1787-1806 Yılları Arasında Kafkasyada Cereyan Eden Siyasi Olaylar", *Edebiyyat Fakultesi Tarih Dergisi*, No: 26, İstanbul 1972, s. 47.

³⁰⁸ *Azerbaycan Tarihi, En Gedim Zamanlardan 20 Esredek*, C. I, Bakı, Azərneşr, 1994, s. 539.

³⁰⁹ *Kavkazskaya Starina*, 1860'dan alıntılan Paşayeva, *a.g.e.*, s. 38.

ayında, çok büyük bir orduyla Karabağ'a geri döner. İbrahim Han, bütün güçlerini seferber ederek Kaçar ordusuna karşı mukavemet göstermeye çalışırsa da, direnemeyeceğini anlayarak, Şuşa'yı terk eder ve Car-Balaken'e sığınmak zorunda kalır. Şehri ele geçiren askerler, acımasız ceza uygulamalarına ve yağmalamaya girişir. Muhammed Kaçar'ın, Seferali Bey ve Abbas Bey adlı hizmetçileri, onun odasına girerek uykudayken, Ağa Muhammed Şah Kaçar'ı katlederler. Bu suikastin gerçekleşme nedenleri ile ilgili olarak çeşitli görüşler bulunmaktadır. Karabağ tarihi hakkında yazan Mirza Cemal'in yazdıklarına göre; Kaçar, Şuşa'yı ele geçirdikten yaklaşık bir hafta sonra, yaşanan bir olay nedeni ile Seferali Bey ve Abbas Bey adlı iki hizmetçisini azarlamıştır. Sabah olunca cezalandıracağını anlayan ve ölüm korkusuyla bu cezadan kurtulmanın yollarını arayan hizmetçiler, Şah Kaçar'ı uykudayken öldürürler. 19. yüzyıl Rus tarihçisi P. Butkov'a göre ise; bu işin perde arkasında, Karabağ beyleri bulunmaktadır. Şuşa'yı Kaçar'a karşı savunmanın imkânsız olduğunu anlayan ve Kaçar'dan kurtulmak için suikasttan başka bir yol olmadığını anlayan İbrahim Han, onu öldürmüştü ve daha sonra da, kaleyi terk etmiştir. Buna delil olarak ise, Karabağ Hanının, daha önce Rus subayı Zubov'a karşı da böyle bir suikast girişiminde bulunması gösterilmektedir.

Şah Kaçar'ın Azerbaycan hanlıklarını ele geçirme faaliyetleri ve Tiflis'e hâkim olması, Rusların da işine yaramıştır. Böylece, Çarlık Rusya'sı, bu olayın ardından, Kafkasya'yla ilgili olarak, uzun zamandan beri planladığı hedeflerini gerçekleştirmek için faaliyetlere başlamıştır. Georgiyevsk Anlaşması'yla Gürcistan'ı himaye altına almış olan Rusya, Kaçar'ın askerlerinin Tiflis'i ele geçirmesini gerekçe göstererek, 1795'te bir ferman yayınladı. II. Yekaterina'nın imzaladığı bu fermanla, General Gudoviç, Tiflis'in yanı sıra, Şirvan bölgesi ve Bakü'nün de savunmasıyla görevlendirilmiştir. Kafkas harekâtının başkomutanı ise, aynı zamanda II. Yekaterina'nın da sevgilisi olan Zubov'un kardeşi Valerian Zubov'dur.³¹⁰ Yekaterina, Zubov'a yazmış olduğu mektuplarda, bu harekâtın amacının, Kafkas halklarını İran ve Rus zulmünden kurtarmak olarak göstermektedir.³¹¹ Zubov'un bu ordusunda, Ermeniler de yer almaktadır. Ermenilerin başlıca görevlerinden biri de, bölgede bulunan Ermenileri örgütlemektir. Bunlardan biri olan İosif Argutinski, Karabağ'daki Ermeni meliklerine bir mektup yazarak, onlardan, Hıristiyan devletinin kurulmasında, Çarlık Rusya'sına

³¹⁰ Markova , *a.g.e.*, s. 291.

³¹¹ Paşayeva, *a.g.e.*, s. 40.

yardım etmelerini istemektedir.³¹² Daha General Zubov'un harekâtından önce, arhiyepiskop Agustini, Rus subayı Davidov'a gönderdiği, 15 Aralık 1795 tarihli mektubunda, Rus ordusunun bölgeye nasıl intikal edebileceğini anlatmakta ve bunun yollarını göstermektedir. Agustini bu mektubunda, eğer Rus ordusu yine Tiflis'ten gelirse hiçbir yardımda bulunamayacaklarını, ancak; Derbent, Bakü ve Gence'den gelirlerse, Şeki ve Şirvan'ı kolaylıkla ele geçirerek Gence'yi de alabileceklerini belirtmektedir. Ruslara yol gösteren bu Ermeni arhiskopu aynı zamanda, Azerbaycan hanlarına da, Rus himayesini gönüllü olarak kabul etmelerini tavsiye etmektedir.

Rus tarihçileri, Ermenilerin, Rusya'nın yayılcılık politikasına vermiş oldukları destekten övgüyle bahsetmişlerdir. İ. P. Petruşevski bu konuda şöyle yazar: "Ermeniler, Büyük Hıristiyan'ın (Rusların) himayesinde, 'kaybedilmiş haklarının' geri alınmasını arzulamaktadırlar."³¹³

Zubov'un komutasındaki Rus ordusunun; Derbent, Kuba, Bakü, Şamahı ve Salyan'ı ele geçirmesi, Osmanlı tarafından endişeyle izlenmektedir. Bazı hanlar, Zubov'a elçiler ve hediyeler göndererek, Ruslara bağlılıklarını beyan etseler de, kendi geleceklerinden endişelidirler. Osmanlı sarayı da, Azerbaycan hanlarının, Rus işgaline karşı birbirleri ile ittifak yapması için çalışmaktadır.³¹⁴

Karabağ Hanı İbrahim Han'ın elçileri, Ruslar tarafından son derece iyi karşılanmışlardır. Bununla birlikte, İbrahim Han, Rusların bu bölgede kalıcı hale gelmeleri durumunda, Karabağ'daki Ermeni meliklerinin, kendilerine karşı kullanılacağına da farkındadır. Derbent hâkimi Şeyhali Han, Gazikumuk hâkimi Surhay Han'ın oğlu Hanbutay ve bazı Dağıstanlı beyler, kendi milis kuvvetleriyle, Ruslara karşı direnişlerini sürdürmektedirler. Ermenilerin bu sevinci, II. Katerina'nın vefatıyla birlikte, sona erer. Nitekim Rus tahtına geçen I. Pavel, 1797 senesinde Azerbaycan ve Dağıstan'dan Rus ordusunu geri çağırır.

2.1. İşgal Arifesinde Azerbaycan'da Siyasi Durum

Doğal zenginliklere ve jeostratejik bir öneme sahip olan Azerbaycan'ı işgal etmek için fırsat kollayan Rusya, tarihi 'böl ve yönet' politikası gereğince; hanlıklar arasındaki ilişkilerin düzelmesine engel olmakta, birleşik bir Azerbaycan devletinin meydana çıkmasını istememektedir. Bu bakımdan, hanlıkların ortadan kaldırılarak tek

³¹² Zubov.P. *Podvigi Russkih Voynov V Stranah Kavkaziskiy S 1800 Po 1834 G.* T.2., S.Peterburg, 1836,s. 95.

³¹³ İ. Petruşevski, *Klonialnaya Poitika*, s. 21.

³¹⁴ Dubrovin H. *Pohod Grafa V. A. Zubova V Persiyu V 1796 G.* S. Petersburg 1874,s. 187.

bir Azerbaycan devleti yaratılması sürecini başarıyla sürdüren Kuba Hanı Fethali Han'ın ani ölümü, Rusya'nın bu bölgeye yönelik politikaları ile birlikte değerlendirildiğinde oldukça manidardır. Fethali Han'ın, Rus ajanları tarafından zehirlendiğine dair ciddi kuşkuların olduğu, bazı tarihçiler tarafından dile getirilmektedir.

Kuba Hanı Fethali Han'ın ölümünden sonra, ülkenin kuzey doğusunda oluşturulan birleşik Azerbaycan devleti de, yavaş yavaş çökmeye başlar. Hanlıklar, birer birer, kendi bağımsızlıklarını ilan etmeye başlarlar. Bu süreçte, ilk isyan bayrağını açan Şamahı Hanı'nın oğulları olur. Karabağ Hanı İbrahim, Şeki Hanı Muhammet Hasan ve Avar Hanı Umma Han da, ona bu faaliyetlerinde destek olurlar.³¹⁵

Şeki Hanı Muhammet Hasan, Fethali Han'ın ölüm haberini aldıktan sonra, Şamahı'ya hücum ederek burayı ele geçirmiştir. Fethali Han'ın oğlu Ahmet Han, bu hücum karşısında çok fazla direnememiş ve Kuba'ya dönerek, kendisini burada han ilan etmiştir.³¹⁶ Şamahı Hanlığı'na Manaf Han'ın getirilmesinden sonra, Karabağ'da bulunan Ağası Han ve Muhammed Said Han, İbrahim Han'ın da yardımıyla Şamahı'ya hücum eder ve burada, babalarının hanlık mirasına talip olurlar. Sonuçta, bu kardeşlerin en büyüğü olan Asger Bey, Şamahı Hanı oldu.³¹⁷ Bu olay, Abaskulu Ağa Bakıhanov tarafından daha farklı bir şekilde anlatılmaktadır: “Şekili Muhammed Hasan Han, Kuba Hanı'nın eski düşmanlarını ona karşı örgütlemeye ve silahlandırmaya başladı. Şirvanlılar, Türkiye'den Karabağ'a dönen Asger Bey, Kasım Bey, Mustafa Bey ve Şamahılı Hacı Muhammet Ali Han'ın oğlu olan Manaf Bey'le birlikte Şirvan'a gelir.”³¹⁸ A. Bakıhanov'un anlattıklarından, Şeki Hanı Fethali Han'ın oğlu olan Ahmet Han'ın kovulmasından sonra, Şamahı'nın Muhammed Said Han'ın oğulları ile Manaf Han arasında bölüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu bölüşme sonucunda, Yeni Şamahı ve Aksu, Manaf Han'ın hâkimiyetine verilmiş, geri kalan topraklarda ise, Muhammed Said Han'ın büyük oğlu Asger Bey, han olmuştur. Ancak, birkaç gün geçtikten sonra, onlar, Aksu şehrini ele geçirerek Manaf Han'ı öldürmüş ve Asger Bey, bütün Şamahı'nın hanı ilan edilmiştir.

Şeki Hanı Muhammed Hasan Han ile, Karabağ Hanı İbrahim Han'ın, aslında, Şamahı konusunda çıkarları çatışmaktadır. Her ikisi de, en baştan beri, Şamahı'yı, Kuba Hanlığı'nın elinden almaya çalışmaktadır. Kaynakların bazılarında ise, bu olaylarda,

³¹⁵ D. Mustafayev, *Severnoe Hanstva Azerbaydjana İ Rossiya.*, Baku, Elm, 1989, s. 26.

³¹⁶ *a.g.e.*, s. 45.

³¹⁷ G. B. Abdullaye, *Azerbaydjan V 18 Veke. İ Vzaimootneşeniya Ego Rossiey*, Baku, AN, 1958, s. 200.

³¹⁸ *Gülistanı-I İrem*, s. 139.

onların birlikte hareket ettiğine dair bilgiler de yer almaktadır. Karabağ Hanı da, kendine sığınan eski Şamahı Hanı Muhammed Sait Han'ın oğullarını, Şamahı'da hâkimiyete getirmek için uğraşmaktadır.³¹⁹ Asger Bey'in, bütün Şamahı'yı kendi yönetimi altında birleştirmesi ve giderek güçlenmesi, onu, bağımsız politikalar yürütmek konusunda cesaretlendirmekte ve bu durum ise, Şeki Hanı Muhammed Hasan'ı rahatsız etmektedir. Şeki Hanı, Şamahı üzerindeki etkisini yavaş yavaş kaybetmektedir. Bu durumdan rahatsızlık duyan Şeki Hanı, Fethali Han'ın oğlu Ahmet Han'a elçi göndererek, barış yapar ve ona, birlikte Şamahı'ya hücum etmeyi teklif eder. Ahmet Han, bu teklifi hemen kabul eder. İki han, birlikte, Aksu'yu kuşatma altına alır.³²⁰ Ancak, uzun süren bu kuşatma bir sonuç vermez ve geri çekilmek zorunda kalırlar.³²¹ Zaten, bu olaydan kısa bir süre sonra, Ahmet Han, Asger Han ile barışır.³²²

Bazı kaynaklarda, Şamahı'da, Yüzbaşı Ömer sultan döneminde, 18 asrın sonlarında, çok güçlü bir yapının mevcut olduğundan bahsedilmekte ve onun çevresinde bulunanların, Şamahı'da hanları, yönetimleri değiştirdiği konusunda iddialar öne sürülmektedir.³²³ Bu dönemde de, Şamahı'da iç çekişmeler devam etmiş, yönetim birkaç han arasında el değiştirmiştir. Bu mücadeleler sırasında da, hanlar, dışarıdaki müttefiklerinden yardım almıştır.

Fethali Han'ın ölümünden sonra han ilan edilen Ahmet Hanı da, zorlu mücadeleler beklemektedir. Onun, Şamahı'da yaşanan problemlerle meşgul olmasını fırsat bilen Salyanlılar da, kendi bağımsızlıklarını elde etmek için mücadeleye başlar ve Muhammet adlı bir şahıs başa getirilerek, Ahmet Han'ın naibi oradan kovulur. Bu sırada, Salyan'da olan Fethali Han'ın küçük oğlu Şeyh Ali, burada balıkçılıkla uğraşan Rusların yardımıyla, Muhammed'i devirdi ve naip Kubat sultanı, tekrar başa getirir.³²⁴ Fethali Han'ın varisleri için, onun oluşturduğu siyasi mirası korumak ve geliştirmek çok zor bir iştir. Nitekim bir diğer sorun da, Bakü Hanlığı'nda yaşanmaktadır. Fethali Han döneminde, Bakü Hanlığı, kendi güvenliklerinin sağlanması ve olası saldırıların defedilmesi amacıyla, Fethali Han'a belirli miktarda para ödemektedir. Ancak, Fethali Han'ın vefatının ardından, onun oğulları döneminde Bakü yönetimi, bu paraları ödememeye başlar. 1791'de hanlık uğrunda mücadele eden Muhammetkulu'nun da desteğini alan Ahmet Han, Bakü'ye saldırdı ve yönetimi ele geçirir. Bakü Hanı Mirza

³¹⁹ M. İ Emrahov, E. Çingizoğlu, H. İ. Hesenov, *Garabağ Hanlığı*, Bakı, Mütercim, 2008, s. 94.

³²⁰ Butkov. P.G. *Materiali Dlya Novoy İstorii Kavkaza*, Ç.2, s. 140.

³²¹ A. Bakıhanov. *a.g.e.*, s. 140.

³²² D. Mustafayev, *a.g.e.*, s. 279.

³²³ A. Bakıhanov, *a.g.e.*, s. 141.

³²⁴ G. B. Abdullayev, *İz İstorii Severno-Vostoçnogo Azerbaydjana. V 60-80-X Gg. 18 V. Baku, An, 1958.*, s. 206.

Muhammed Han esir alınarak, ailesiyle birlikte Kuba'ya gönderilir. Kuba Hanı'nın yardımıyla hanlığın başına geçen Muhammedkulu Han da, bir süre sonra yine bu paraları ödememeye başlar.³²⁵

1791 senesinde, Ahmet Han'ın ölümünü müteakip, hanlık görevini üstlenen genç Şeyh Ali, esir aldıkları eski Bakü Hanı Mirza Muhammed Han'la birlikte, Bakü'yü kuşatır. Muhammedkulu Han'ın kuşatmanın ardından kendisine karşı harekete geçmesi üzerine Şeyh Ali bu defa, Rus Generali V. İ. Gudoviç'ten yardım ister.³²⁶ Bakü kuşatması, yaklaşık 2 ay kadar devam eder. Bu süre zarfında Rus tüccarları, kuşatma altındaki Bakü'ye ihtiyaç duydukları ürünleri de temin etmektedir. Rus tüccarları, Bakü Hanı'na, yardım için Gudoviç'e başvurması tavsiyesinde bulunmaktadır. Bu tavsiyeler üzerine, Muhammedkulu Han da, Gudoviç'e bir mektup yazar. Ancak, Muhammedkulu Han geç kalmış, Şeyh Ali'nin mektubu ondan önce Gudoviç'e ulaşmıştır. Gudoviç de bunun üzerine, Hazar donanmasından bir filoyu, Bakü'ye ateş açması için görevlendirmiştir.³²⁷ Yaklaşık iki saat kadar devam eden bu ateşin sonucunda, Muhammedkulu Han, Bakü'nün gelirini Mirza Muhammed Han'la bölüşmeyi ve Kuba Hanı'na haraç ödemeyi kabul eder.³²⁸ 1792 senesinde, Muhammedkulu Han ölür ve onun yerine Mirza Muhammed Han Bakü Hanı olur. Mirza Muhammed Han da, bir süre sonra, Kuba Hanı'na haraç ödemekten imtina edince, Şeyh Ali Han'la yeniden bir mücadele başlar. Bu sırada, Hüseyinkulu Han da harekete geçti ve Mirza Muhammed'i yenerek Bakü Hanı olur.³²⁹

Diğer taraftan, Şeyh Ali Han da, Şamahı'yı ele geçirmek için, ciddi bir mücadele sürdürmektedir. Mustafa Han tarafından hâkimiyetten uzaklaştırılan Kasım Han, Şeyh Ali Han'a başvurarak Şamahı'yı ele geçirmekte kendisine yardım etmesini rica eder. Şeyh Ali Han'ın bunu kabul ettiği ve Şamahı üzerine saldırıya hazırlanmakta olduğu, Rusların hazırladıkları raporlardan anlaşılmaktadır. Bu raporlardan biri, General V. İ. Gudoviç tarafından işgal faaliyetlerine girişmeden önce Hazar'ın siyasi ve askeri durumu ile ilgili bilgi toplamak için görevlendirilen Sergey Hastatov'un, Bakü'den 23 Şubat 1793'te yazdığı rapordur. Bu raporda; Şeyh Ali Han'ın ordusunun Şamahı'yı ele geçirmek için hazır durumunda beklediği yazılmaktadır.³³⁰

³²⁵ S. B. Aşurbeyli, *Oçerki İstorii Srednovekovogo*, Baku, 1964, s. 206.

³²⁶ D. Mustafayev, *Sev.Hanstva Azerbaydjana I Rossiya..s. 29.*

³²⁷ *a.g.e.*, s. 30.

³²⁸ P.G. Butkov, *Materiali Dlya Novoy İstorii Kavkaza.. Ç.2, s. 293*; S. B. Aşurbeyli, *a.g.e.*, s. 298.

³²⁹ Daha geniş bilgi için bkz. Aşurbeyli, *a.g.e.*, s. 298-300.

³³⁰ G AAO, F.476, Op.1,D.484,L.86 Ob. Alıntı: D. Mustafayev, *a.g.e.*, s. 30.

1795'te, Şeyh Ali Han ve Şeki Hanı Muhammed Hasan Han birlikte, Yeni Şamahı'ya saldırırlar. Onlar, şehri kuşatma altına almak için şehrin suyunu keserler. Ancak, tam da bu sırada yağın yağmur, Şamahılıları zor bir durumdan kurtarır ve onlar, aniden Şeki Hanı'nın askerlerine saldırarak 400 kişiyi esir alır.³³¹

1795'te imzalanan anlaşma ile, Mustafa Han, zaferi kazanan taraf olmasına rağmen, içinde bulunduğu şartların zorluğunu da dikkate alarak, Şeyh Ali Han'a yüklü bir para ödemeyi kabul eder. Mustafa Han ayrıca, Bakü Hanı Hüseyinkulu Han ile Şeyh Ali Han'ı barıştırmak ve Bakü'nün gelirini bölüştürülmesi konusunda onları ikna etmek için, arabuluculuk yapmıştır.³³²

Bu arada, 18. asrın son on yılına gelindiğinde, İran'da hâkimiyetini pekiştiren Ağa Muhammed Şah Kaçar, Güney Azerbaycan topraklarını ele geçirmeye başlar. Sadık Han Şekaki'nin dışında, diğer hanlar onun egemenliğini kabul eder. Karadağ, Meşkin, Erdebil, Urmiye, Hoy ve Tebriz, onun hâkimiyetine geçer. Şah Kaçar daha sonra, Sadık Han Şekaki'nin en önemli merkezlerinden biri olan Serab'ı da ele geçirmeyi başarır.³³³ A. Şah Kaçar, Türk kökenli bir yönetici olmasına rağmen, onun davası, İran devletini yeniden güçlendirmektir. O, Güney Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra, Azerbaycan'ın kuzeyindeki hanlıkları da kendisine bağlamayı planlamaktadır.

İşgal arifesinde bulunan Azerbaycan'daki siyasi durumu ana hatlarıyla şöyle tasvir etmek mümkündür: Fethali Han tarafından başlatılan Azerbaycan'ı birleştirme harekâtının sekteye uğraması sonucunda, hanlıklar ve sülaleler arasında yaşanan çatışmalar artmış, Ağa Muhammed Şah Kaçar tarafından, İran'da merkezi bir devletin kurulması faaliyetlerinin başlamasıyla ise, hanlıkların bağımsızlıklarına dair tedirginlikleri iyiden iyiye çoğalmıştır. Bütün bu gelişmeleri yakından takip eden Rusya ise, uygun bir ortamın oluşmasını bekleyerek, Kuzey Azerbaycan'ı işgale hazırlanmaktadır.

Kaçar tehlikesinin ortaya çıkması ile birlikte, hanlıklar arasındaki çatışmalara bir süre ara verilmiş ve hanlar artık, kendi topraklarını genişletmekten çok, sınırlarının güvenliğini nasıl koruyacaklarını düşünmeye başlamışlardır. Bununla birlikte, Şeki Hanlığı'nda olduğu gibi, hanlıkların kendi içindeki mücadeleler, tamamen sona ermemiştir.

Kuzey Azerbaycan hanlarından bazıları, kendi hanlıklarını tehlikeden korumak amacıyla, Kaçar'a bağlılıklarını bildirmişlerdir. Hatta Şeki Hanı Muhammed Hasan

³³¹ Abdullayev, *a.g.e.*, s. 207.

³³² P.G. Butkov, *Materialı Dlya Novoy İstorii Kavkaza.. Ç.2*, s. 297.

Han, İran ordusunun Şamahı'ya yürüyüşünde ona yardım etmiştir.³³⁴ Ağa Muhammed Kaçar ve Muhammed Hasan'ın orduları Şamahı'ya girerek, bu şehri alt üst eder. Şehir ciddi bir şekilde tahribata uğrar. Şeki Hanı Muhammed Hasan'ın yokluğunu fırsat bilen kardeşi Selim Bey, Car-Balaken ve Avarların da yardımı ile Şeki'yi ele geçirir. Muhammed Hasan Han, hanlığını kurtarmak amacıyla geri döner ve Ağa Muhammed Şah Kaçar'dan yardım ister. Kaçar da ona yardım için, askeri güç gönderir. Bu güçler, Selim Bey tarafından yenilgiye uğratılınca o, tekrardan Kaçar'dan yardım ister.³³⁵ Mücadele sırasında, çok sayıda İran askerinin öldürülmesine sinirlenen Şah Kaçar, İran serkerdesi Develi Mustafa'ya, Şeki Hanı'nın gözlerinin çıkartılmasını emreder. Onun gözleri çıkartılır ve Tebriz'e gönderilir.³³⁶ Bu olaydan sonra Şeki Hanı olan Selim Bey, taht kavgalarından canını kurtarmak için, kendi abisi Muhammed Hasan Han'ın 7 küçük oğlunu öldürtür.³³⁷

Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın, Kuzey Azerbaycan topraklarını 1796 yılında geçici olarak terk etmesinden sonra, bu sefer de hanlıklar arasında, Gence Hanlığı'nın ele geçirilmesi için mücadele başlar. Gence Hanı Cevat Han, Ağa Muhammed Şah Kaçar taraftarıdır. Hatta Kaçar Tiflis'e girerken, o da asker ve erzak desteği vermiştir. Cevat Han'ın bu yardımı, onun aleyhtarlarını, kendisine karşı birleştirir.³³⁸ Karabağ Hanı İbrahim Han, Karti-Kahetya Kralı II. İrakli'ye yazmış olduğu mektupta şöyle yazar: “Gence, bizim ortak düşmanımızdır. Bu işe bir son vermenin zamanı gelmiştir.”³³⁹

1796 senesinde, Aleksandr ve David komutasındaki 3 bin kişilik Gürcü ordusu, Gence'yi kuşatır. Bu kuşatmada, Gürcü ordusundan 300 asker esir düşer.³⁴⁰ Mart ayında, İbrahim Han ve Avarlardan Ömer Han'ın silahlı güçleri, şehri yeniden kuşatma altına alır. Car-Balaken ve Rahim Han'ın askerleri de, bu kuşatmaya destek verir. Bununla birlikte, tüm vaziyet kendi aleyhinde olmasına rağmen Cevat Han'ın askerleri, kaleyi oldukça güçlü bir şekilde savunurlar. Bu kuşatma sırasında yaşanan yiyecek kıtlığı nedeniyle, Gence'de 5.000 fazla insan, açlıktan ölür.³⁴¹ Aylarca devam eden kuşatma ve açlık, Gence savaşçılarının iradesini yok etmeyi başaramaz. Sonuçta, Gürcü Kralı II. İrakli'nin 7 bin'lik bir askeri gücünü, yardım için yola çıkarmaya hazırlandığı

³³³ *Azerbaycan Tarihi Uzag Keçmişden..* s. 542.

³³⁴ Mustafayev, *Severnoe Hanstva Azerbaydjana İ Rossiya...* s. 32.

³³⁵ Mustafayev, *a.g.e.*, s. 208

³³⁶ Abdullayev, *a.g.e.*, s. 208.

³³⁷ *a.g.e.*, s. 208

³³⁸ A. Bakıhanov, *a.g.e.*, s., 147.

³³⁹ D. Mustafayev. *a.g.e.*, s. 33.

³⁴⁰ N. F. Dubrovin, *Pohod Grafa V. A. Zubova V Persiyu V 1796 G. Voennyı Sbornik.1874*, N2-6, s. 16.

haberi duyulunca, Cevat Han, İbrahim Han'la görüşmelere başlamak zorunda kalır. O, Karabağ Hanı'na her sene 10.000 ruble vermeyi, oğlunu ve kardeşini de rehin olarak İbrahim Han'a göndermeyi kabul ederek, Gence'yi işgalden kurtarır.³⁴²

Rus tehlikesinin artmasına rağmen, hanlıklar arasındaki çekişmeler bir türlü sona ermediği gibi, hanlıkların içerisinde yaşanan taht kavgaları da devam etmektedir. Azerbaycan, çok kendi çıkarlarını milletinin çıkarlarından üstün gören bu yönetici kesimin varlığı dolayısıyla, oldukça zor zamanlar geçirmektedir.

2.2. Gürcistan'ın Rusya'ya bağlanmasıyla Azerbaycan işgalinin de başlanması

1793 senesinde, Kartli Kaheti Kralı II. İrakli'nin ölümünden sonra onun yerine geçen oğlu Georgi'nin Rus yanlısı politikası sonucunda Gürcistan, Ruslar tarafından ilhak edilir. Georgi, Rus Çarına başvuruda bulunarak, 1783 senesinde imzalanan Georgiyevsk Anlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesini ve Gürcistan'ın, Rusya'ya ile birleştirilmesi hakkında karar verilmesi ricasında bulunur.³⁴³

22 Aralık 1800 tarihinde, Rus çarına, Gürcistan'ın Rusya'ya bağlanması hakkında bir ferman imzalar.³⁴⁴ Ancak, George'nin ani ölümü dolayısıyla, bu fermanın ilanı gecikir. Nihayet, bu ferman, 15 Şubat 1801'de Gürcü kilisesinde ve 17 Şubat'ta da Ermeni kilisesi Vank'ta törenle ilan edilir.³⁴⁵ Gürcistan'la birlikte, Kazak ve Şemşedil Sultanlıkları da Rusya'ya bağlanır. İşte, Azerbaycan'ın işgali süreci de böylelikle başlamış olur. Bu dönemde, Şemşedil Sultanlığı'nda, 1.900 kadar Müslüman aile burayı terk eder.³⁴⁶ Gürcistan'dan ilhakından sonra, I. Aleksandr, Kafkas ordusu başkumandanı olan Knoring'e şunları tavsiye eder: "Rusya'ya inananların sayısını arttırmak için çalışmak gerektir. Özellikle de; İrevan, Gence, Şeki, Şirvan ve Bakü Hanlıklarını, Babahan'ın hâkimiyetine geçmeden, kendi tarafımıza yöneltmemiz lazımdır"³⁴⁷.

Bu dönemde, İran ve Osmanlı yönetimi de, hem Azerbaycan'ın Müslüman hanlıkları ile hem de Gürcü şehzadeleri ile ilişkilerini geliştirerek, Rusya'yı Gürcistan'dan çıkarmaya ve bu devletin, Azerbaycan hanlıklarını işgal etmek planlarını

³⁴¹ D. Mustafayev, *a.g.e.*, s. 33.

³⁴² P.G. Butkov, *Materialy Dlya Novoy İstorii Kavkaza.. Ç.2*, s. 346-347.

³⁴³ *Azerbaycan Tarihi Uzak Keçmişden..*, s. 575.

³⁴⁴ N. Dubrovin, *İstoriya Voynı İ Vladıçestva Russkih Na Kavkaze*, T. 3, SPB, 1886.s. 372.

³⁴⁵ G.A. Ezov, *Snoşeniya Petra Velikogo S Armyanskim Narodom*. Dokumentı SPB, 1848, s. 112.

³⁴⁶ AKAK, T.1, Dok.786.

engellemeye çalışmaktadırlar.³⁴⁸ Bu döneme dair kaynakların bazılarında, Kuzey Kafkasya dağlılarına sığınan Gürcü şehzadelerinin, İran'dan yardım talebinde buldukları ve buradaki dağlılarla birlikte, Ruslara karşı savaştıkları belirtilmektedir.

General Lazareviç'in, Kafkas ordusu kumandanı K. F. Knorring'e, 17 Şubat 1802 tarihinde gönderdiği bu raporda, Gürcü şehzadelerinin, kendi elçilerini İran Şahı Fethali Şah'ın yanına göndererek, ondan, Ruslara karşı birlikte savaşmak ve Bagrationlar sülalesinin Gürcistan'daki hâkimiyetinin ortadan kaldırılması için yardım talebinde bulunduğu bahsedilmektedir. İrevan Hanı Muhammedkulu Han'ın elçisi vasıtasıyla, Rus generaline ulaştırılan bu bilgi, Lazerev tarafından da, Rusya'nın Kafkasya ordu komutanı Knoring'e rapor edilmiştir. Bunun üzerine ise, İmeretya şehzadesi Aleksandr, İran'a mektup ve özel bir elçi göndermiştir. Mektup, kraliçe Darya ve şehzadeler; Yulon, Vahtang, Aleksandr, Davit ve Parnaoz tarafından imzalanmıştır. Mektupta İran'dan, savunma ve himaye talep ediliyor ve orduların teçhiz edilmesi de rica olunmaktadır.³⁴⁹

Gürcistan'ın Rusya'yla bağlanmasının ardından, Rusya, Azerbaycan'ı işgal planını da yürürlüğe koymaya başlar. Bu iş için oldukça uygun bir isim de bulunmuştur. Bu, Müslüman Türklere karşı büyük bir nefret besleyen ve Rus imparatorluğuna sadıklığı ile bilinen, Gürcü asıllı General Pavel Dimitriyeviç Sisianov'dur. Sisianov, Rusya ve Osmanlı (1787-91) savaşı sırasında, ordu içerisinde hızla yükselmiş, 1794 Polonya isyanını bastırmak işinde gösterdiği başarı nedeniyle de, İmparatoriçe tarafından Georgi madalyası ve Minsk guberniyasında 1.500 tahkimli köylüyle ve büyük bir mülkle ödüllendirilmiştir.³⁵⁰

Sisianov'un ordusunun çekirdeğini, Don Kazakları oluşturmaktadır.³⁵¹ O, Kafkas halklarını oldukça iyi tanıdığı için bu göreve uygun görülmüştür. Rusya'nın müstemlekecilik politikasının ateşli bir taraftarı olan Sisianov'un başlıca görevleri; Rusya'nın Güney Kafkasya'da elde ettiği toprakları genişleterek, sınırları Kür ve Araz nehirlerine ulaştırmak, bölgedeki stratejik üstünlüğü ele geçirmek ve ele geçirdiği bu bölgelere, Osmanlı ve İran topraklarında yaşayan Hıristiyanları yerleştirerek, burada

³⁴⁷ AKAK, T.1, Dok.502.

³⁴⁸ N. M. Memmedov, *Osmanlı İmpariyasının Harici Siyasetinde Azerbaycan Hanlıkları*. Azerbaycan SSR EA-Nın Heberleri, Tarih, Felsefe Ve Hüğü Seriyası, 1989, N3, s. 44-46.

³⁴⁹ AKAK T.1, Dok. 685.

³⁵⁰ *Azerbaycan Tarihi, Uzag Keçmişden..* s. 577.

³⁵¹ N. Necmi, Abbas Mirze..., s..24.

yeni bir Hıristiyan devleti kurulmasını sağlamakla görevlendirmiştir. Çar yönetimi, aynı zamanda, Sisianov'un Güney Kafkasya'yı kontrolü altına alacağına ianmaktadır.³⁵²

1803 yılının Nisan ayında, Sisianov'un emriyle harekete geçen General Gulyakov komutasındaki Rus ordusu, Azerbaycan'ın işgaline, İslam dinine olan bağlılıkları ve kahramanlıklarıyla bilinen Car-Balaken bölgesinden başlar. *Karabağname*'ler incelendiğinde, bu saldırıya bahane olarak, Car-Balaken halkının, Rusya'ya karşı isyan eden Lezgi gruplarını kendi topraklarında himaye etmesi gösterilmiştir.³⁵³ Sisianov tarafından öne sürülen bir diğer gerekçe ise, Gürcü Kralı İrakli'nin oğlu Aleksandr'ın da bu bölgeye sığınması idi. Sisianov, bütün Gürcü kraliyet ailesini yakalatarak Petersburg'a göndermiş, bunlardan sadece İrakli'nin oğlu Aleksandr kaçarak Car-Balaken'e sığınmayı başarabilmiştir. Aleksandr, Gürcü topraklarında yeniden kendi hâkimiyetini sağlamak için, uygun bir zemin aramaktadır. Sisianov, Car-Balaken'e gönderdiği mektupta; Aleksandr'ı, Car-Balaken'e davet etmeleri nedeni ile onları suçlamaktadır. Car-Balaken topluluğunun önderlerinin, Sisianov'a yazdıkları cevap mektuplarında ise, Aleksandr'ın, onların davetiyle değil; misafir olarak Car-Balaken'e geldiği belirtilmiş ve misafirin, düşmanlarına teslim edilmesinin, kendi geleneklerine uygun bir davranış olmayacağını Rus generaline bildirmişlerdir.³⁵⁴

Kafkas Arkeoloji Komisyonu kayıtlarının ikinci cildinde yer alan ve Sisianov'un Car-Balaken bölgesine yönelik şiddetli saldırısından sonra, bu bölgedeki topluluğa hitaben yazmış olduğu emir, onun, Müslüman halka duyduğu nefreti ortaya koymak açısından önemlidir:

“Dinsiz şerefsizler! Ben sizi ikna etmek için çok çalıştım, siz ise, Dağistanlıları yardıma çağırdınız. Sonra büyük bir cesaret gösterip öyle bir şey yazdınız ki, bu, benim gururuma oldukça dokundu. Siz doğru söylüyorsunuz evet, ben bir Gürcüyüm. Ama siz, bunu yazmaya nasıl cesaret edebilirsiniz. Ben Rusya'da doğmuş ve orada büyümüşüm, ruhum da Rus ruhudur. Biraz bekleyin, oraya vardığımda, yalnız evlerinizi değil, sizleri de ateşte yakacağım. Çoluk-çocuğunuzun, hanımlarınızın içalatını da çekip çıkaracağım. ... Sizden talep edilen şeyi yapmadığımız müddetçe, Çar'ın ekmeğini yiyemeyeceksiniz. Siz hainlere, benim son sözüm budur.”³⁵⁵

³⁵² V. Potto, *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva Na Kavkaze*, T.1, Tblisi, 1901, s. 44.

³⁵³ *Garabağnameler*, 1 Kitab.. s. 190.

³⁵⁴ *Azerbaycan Tarihi Uzag Keçmişden...* s. 579.

³⁵⁵ a.g.e.,s. 578.

Kuzey Azerbaycan'da kardeşçe yaşayan Müslüman Türkler, İnguloylar ve Avarlar, bütün bu zulüm ve işkencelere rağmen, Rus işgaline karşı direnişlerini devam ettirirler. Car-Balaken'in işgalinin başlıca nedenlerinden biri, aslında, bölgenin önemli bir coğrafi konuma sahip olmasıdır. Car-Balaken halkının tavrı, Rusya'nın, Gürcistan ve Dağıstan'ı zapt etmek planının hayata geçirilmesine büyük bir engel teşkil etmektedirler. İ. P. Petruşevski, Rus ordusunun, Car geçitlerini ele geçirmeden, Dağıstan'ı elde etmesinin imkânsız olduğunu ileri sürerek, Car-Balaken'in ele geçirilmesini, Dağıstan hedefine yönelik bir ön adım olarak değerlendirmiştir.³⁵⁶

Aslında, askeri stratejik açısından değerlendirildiğinde, Petruşevski haklıdır. Rusların, bu bölgede kalıcı hale gelebilmesi için önce Car-Balaken'i ele geçirmesi gerekmektedir. Savunma istihkâmları ve aşılması oldukça zor olan setlere rağmen, Rus askerleri, Alazan nehrini aşarlar ve Balaken'e kadar bütün köyleri ele geçirirler.³⁵⁷ Daha sonra, Sisianov'un emriyle, Alazan nehrinin sol kıyısında, Aleksandr adını taşıyan bir istihkâm inşa edilir. General Gulyakov'un inşa ettirdiği diğer iki istihkâma da, Rus nüfus yerleştirilmeye başlanır ve böylece, burada ilk Rus mıntıkları oluşmaya başlar.³⁵⁸

Car-Balaken'in ardından, İlüsü Sultanlığı da Rus yönetimine girer. Şimdi ise sıra Gence Hanlığı'ndadır. Sisianov'un, Gence'yi ele geçirdikten sonra I. Aleksandr'a yazmış olduğu rapor "neden Gence?" sorusuna da aydınlık getirmektedir. O, bu raporunda, Gence'nin ele geçirilmesinin bütün Azerbaycan'a korku salacağını yazmaktadır.³⁵⁹ Yine, Kafkas Arkeoloji Komisyonu Kayıtlarında yer alan belgelerden de anlaşılmaktadır ki; Gence'ye yapılacak olan saldırının hazırlıkları, daha çok eski zamanlardan beri planlanmaktadır ve buna gerekçe olarak, Gence Hanı Cevat Han'ın, Rusya ve Gürcistan'a karşı, sözde dost olmayan ilişkiler içinde bulunması gösterilmektedir.

Sisianov, Gürcistan'ın Rusya'ya bağlanmasından sonra, kendisini, Gürcülerin çıkarlarının yılmaz savunucusu ve bu ülkenin asıl sahibi olarak göstermeye başlamıştır. Bu durum, 29 Ekim 1803 tarihinde, ordusuyla Tiflis'ten hareket ederek Şemkir'e ulaşan Sisianov'un, Cevat Han'a yazmış olduğu mektupta da, açıkça görülmektedir. O, Gence

³⁵⁶ I.P. Petruşevski, *Djaro- Belokanskie Volnie Obşestva V Pervoy Treti 19 Stoletie*, Tbilisi, 1934, s. 6.

³⁵⁷ A.B. Mirze, *Karabağnameler*, s. 65.

³⁵⁸ Potto, *Uiverjdenie Russkogo Vladiçestva Na Kavkaze*, T.1 Tbilisi, 1902, s. 77.

³⁵⁹ *Azerbaycan Tarihi Uzag Keçmişden...*, s. 581.

kalesinin teslim edilmesi talebiyle kaleme almış olduğu bu mektubunda şöyle yazmaktadır:³⁶⁰

“... Gence ve etrafında yer alan topraklar, aslında, Gürcistan toprakları idi, ancak, Gürcü krallarının zayıflığından dolayı, bu ülkeden koparıldı. Gürcistan’ı kendi himayesi altına alan Rusya İmparatorluğu, Gürcistan’ın bölünmesine göz yumamaz. Rusya’nın gücü sayesinde, Gürcistan’a ait olan Gence, yabancıların eline bırakılmayacaktır.... Ben ordumla birlikte şehri almaya geldim. ...Size, şehri teslim etmeyi teklif ediyorum. Eğer, yarın öğlene kadar cevap alamazsam, savaşın başlaması kaçınılmaz olacaktır.. Gence’ye ateş ve kılıç getireceğim...”.

Cevat Han ise, Sisianov’un bu çağrısına ve iddialarına cevaben yazdığı mektubunda, değil Gence’nin, Gürcistan’ın bile zamanında, Gence beyleri tarafından yönetildiğini belirtmiştir. Cevat Han’ın bu mektubunda şunlar yazılmaktadır:³⁶¹

“Bu masala kimse inanmaz. Ecdadımız Abbaskulu Ağa ve diğerleri, uzun yıllar Gürcistan’ı yönetmişlerdir. Eğer inanmazsan, bunu, yerli ihtiyarlara da sorabilirsin. Daha halen, Gürcistan’da onun mescit ve dükkânları bulunmaktadır. Yine, birçok Gürcü de, onun buyruk ve fermanlarına uymaya devam etmektedir. Gürcistan ve Gence arasındaki sınır, İrakli’nin ve atamızın döneminde çizilmiştir... Senin kralının fermanı, şimdi benim elimdedir. Bu fermanla benim nasıl adlandırıldığıma bakabilirsin. Gence beylerbeyi mi, yoksa Gürcistan tebaası mı?.. Senin sözlerinin yalan olduğu, bu belgeden de anlaşılmaktadır... Benimle savaşmak düşüncesindeysen, ben tamamen hazırım. Eğer sen, kendi topraklarına güveniyorsan, şunu söylemeliyim, benimkiler de onlardan geri kalmamaktadır... Zafer, Allah’ın elindedir... Savaşmak istiyorsan, savaşalım! Beni, eğer teklifini kabul etmez isem, başıma bela olmakla tehdit ediyorsun. Aslında, senin Petersburg’dan buraya gelmen bahtsızlıktır. Bunun böyle olduğunu sana, zaman ve savaşın kendisi gösterecektir.”

30 Ekim 1803’te, Sisianov, Gence Ermenilerine de bir mektup yazarak, onların mal ve can güvenliğinin garanti altına alınacağını ve Müslümanlara karşı himaye edileceklerini bildirmiştir.³⁶² Buna karşılık, Ermeniler de, Gence kalesinin Ruslar tarafından ele geçirilmesinde, onlara yardımda bulunmuştur. Ermenilerin, Ruslarla yaptıkları işbirliği ile ilgili olarak, hem İran hem de Rus kaynaklarında epey bilgiye rastlamak mümkündür. Gence Ermenilerinin, Sisianov’a yardım etmesiyle ilgili olarak, İran tarihçisi N. Necmi şöyle yazmaktadır: “Nihayet kanlı çatışmalardan sonra,

³⁶⁰ AKAK, T. 2, Dok. 1172.

³⁶¹ AKAK.,T. 2, Dok. 1173.

³⁶² *Azerbaycan Tarihi Uzag Keçmişden.....*, s. 83.

Sisianov, şehirde yaşayan Ermenilerin yardımı ve şehrin savunmasında yer alan bazı ordu komutanlarının hıyaneti sonucunda, Gence'yi ele geçirmiştir.”³⁶³

Cevat Han'a dört kez mektup yazarak, ondan şehri teslim etmesi talebinde bulunan Sisianov'un tüm tehditlerine rağmen Cevat Han komutasındaki Gence savaşçıları, Ruslara karşı sonuna kadar direnmişlerdir. Mirza Adıgüzel Bey, onun son savaşıyla ilgili şöyle yazmaktadır:³⁶⁴

“Ruslar, Ramazan bayramı gecesi, bir merdiven yardımı ile birkaç taraftan bariyeri çıkmaya başladılar. Cevat Han, bariyeri çıkanlarla kahramanca savaşarak onları engellemekteydi. Sonunda o, yarbay Lisaneviç'in bir ateşiyle hayat barışından koparak ölüm diyarına düştü. Rus askerleri, hemen saldırıya geçip şehre girdiler.”

Cevat Han'ı örnek alan Gence askerleri, çok sayıdaki bu orduya karşı, az sayıdaki kuvvetleri ile sonuna kadar savaştılar. Ancak, en sonunda çaresiz kalarak mescide sığınan Gencililere karşı, benzeri görülmeyen vahşilikler yapıldı. Bir Ermeni'nin, orada bulunanların, Ruslara asilik eden Lezgilerden oluştuğunu söylemesinden sonra, burada toplanan 500 kadar Müslüman, mescitle birlikte yok edilmiştir. Bu savaş sırasında, 1.500 Azerbaycan askeri Ruslar tarafından öldürülmüş, 17 bin 224 kişi de esir alınmıştır.³⁶⁵

Azerbaycan'ın bu önemli şehrinin Ruslar tarafından ele geçirilmesi, Rusya'da büyük bir sevince yol açar. Gence'nin ismi değiştirilerek, I. Aleksandr'ın hanımının şerefine bu şehre, 'Yelizavetpol' adı verilir. Gence'nin düşüşünün ardından, Cevat Han'ın tebaası olan Samuh da, Rusya tarafından ele geçirilir.³⁶⁶ Böylece, Rus askerleri, Kafkasya'nın içlerine doğru hızla ilerlemeye başlarlar.

Gence Hanlığı'nın Rus askerleri tarafından talan edilmesi ve günahsız insanların bile topluca kurşuna dizilmesi, önceden de belirtildiği gibi diğer hanlıkları korku altında tutarak, denetim altına alma amacı taşımaktadır. Ortak bir ordu oluşturarak, düşmana karşı birlikte mukavemet göstermektense her biri kendi hanlığını, daha doğrusu kendi hâkimiyetini korumak peşinde olan diğer hanlıklar da, artık tehlikenin kendilerine de yaklaşmakta olduğunun farkındadır. Ancak, artık geç kalınmıştır. Onlar, önce Car-

³⁶³ Nasir Necmi, *Abbas Mirze*, Bakı, Yazıçı, 1993, s. 25.

³⁶⁴ M. Adıgözel Bey, *Garabağname*, Bakı, Az.SSR. EA Neşr., 1950, s. 166.

³⁶⁵ Dubrovin, *Zakavkaziye Ot 1803- 1866 G.* SPB, s. 284.

³⁶⁶ K. Şükürov, “*Azerbaycanın Bölüşdürülmesi*”, *Kitaplar Aleminde*, 1990, N 3, s. 23.

Balaken halkını, ardından ise Gence Hanlığını Ruslar karşısında yalnız bırakmakla, kendi sonlarını da hazırlamışlardır.

Bununla birlikte, Car-Balaken bölgesinde, Rus tahakkümünde bulunmaktan rahatsızlık duyan Müslümanlar, düşmana karşı direnmeye devam eder. Fırsat buldukça, burada Rus askerlerine karşı, milis güçleri tarafından saldırılar düzenlenmektedir. Giderek artan bu direniş karşısında şaşkınlığa düşen Rus askerleri, sivil veya direnişçi ayırımı yapmaksızın, köylülere karşı toplu katliamlar gerçekleştirmektedir.³⁶⁷ Buna karşılık, yerli halk da, beklenmedik zamanlarda, Ruslara karşı saldırıya geçer. Hatta bu saldırılardan biri de, 13 Haziran 1803'te Kareli köyü yakınlarında gerçekleşmiş ve bu saldırıda, 3 Rus subayı ve 6 asker öldürülmüştür.³⁶⁸ Ruslara vergi vermekten de kimi zaman imtina eden Car-Balaken topluluğu, giderek daha sıkı bir şekilde örgütlenmekte ve mukavemetlerini arttırmaktadır. Bu sebeple, Gulyakov komutasındaki bir Rus ordusu, 1803 yılının Aralık ayında, Car-Balakenlileri cezalandırmak amacıyla bölgeye girdiğinde Alazan nehrinin kıyısında güçlü direnişle karşılaşır. Toplarla ateş açan Ruslar, milis güçlerin, yakınlardaki ormanlara doğru kaçtığını görünce, onları tamamen yok etmek niyetiyle takibe başlar. Ancak, Zakatala ormanlarında, düşmana karşı mücadele etmek, milis güçler için daha kolaydır. Nitekim buradaki çatışma, Rusların aleyhinde gelişmeye başlamış ve meydana gelen ilk çatışmada, Rus komutanı Gulyakov öldürülmüştür.³⁶⁹ Rus Kazak askerleri ve Gürcüler de, kaçmaya başlamış, bu çatışma sonucunda, 20 Rus subayı ve 500'den fazla asker öldürülmüştür.³⁷⁰

Bu olaydan sonra, bölgede birkaç ay ateşkes olmuştur. Car-Balekenlilerle anlaşma zemini aranması, Rusların daha fazla zayıat vermemesi için gereklidir. Çünkü sırada, İrevan Hanlığı'nın işgali planı vardır. Nitekim Gürcistan'ın Rusya'ya bağlandığı günden beri, İrevan'ın da işgal edilmesi için hazırlık yapılmaktadır. Bu, Ruslar için çok önemlidir. Çünkü İrevan'a hâkim olmak, Osmanlı Türkiye'sini daha kolay kontrol altında tutabilmek ve Kafkasya'da yeni bir Hıristiyan devlet oluşturmak açısından önem arz etmektedir. Bunun için gerekçe de hazırdır. Konuyla ilgili Rus tarihçisi Potto şöyle yazmaktadır: “Bizim, İrevan Hanlığı'nın işine karışmamız için gerekçemiz, David ve Dinil'in, Eçmiadzin tahtı uğrunda yaptıkları mücadele oldu”.³⁷¹ İrevan Hanı Muhammet Han bu mücadelede David'in, Ruslar ise Danil'in Ermeni patriarhı olması için

³⁶⁷ İ.P. Petruşevski, *Djaro- Belokanskie..* s . 85.

³⁶⁸ A.L. Gizetti, *Hronika Kavkazskiy Voyn*, Tbilisi, 1896, s. 17.

³⁶⁹ Gizetti, *a.g.e.,*s. 7.

³⁷⁰ Potto, *Utverjdenie...* s. 99.

çalışmaktadır. Gürcistan'ın ele geçirilmesinden sonra, İrevan Hanlığı'nda yaşayan yerli Ermeniler, Rusların buraya da gelmesini sabırsızlıkla beklemektedirler.³⁷² Gürcistan'da bulunan sivil Rus müşaviri Kovalenski'nin, Çar'a göndermiş olduğu rapor da, bunu teyit etmektedir. Bu raporda, hanın yanında bulunan Ermeni memurlardan ve İrevan Ermenilerinin başkanı Melik Avram'dan söz edilmekte ve onun, Rusya'ya karşı derin bir bağlılık duyduğu belirtilmektedir.³⁷³ Ayrıca, Melik Avram'ın, Sisianov'a gönderdiği mektupta ise, Avram, kendisinin başında bulunduğu 200 aile ile birlikte Rusya'nın kontrolü altındaki Karakilse'ye göç ettiklerini bildirmekte ve İrevan kalesinde kalan 500 Ermeni ailesinin kurtarılmasını rica etmektedir.³⁷⁴

Rusların, İrevan Hanlığı'nı ele geçirmek için saldırıya geçmesi, İran'ın da harekete geçmesine neden oldu. Çünkü giderek İran sınırlarına yaklaşan Rus ordusunun, sınırlardan uzakta bir yerde durdurulması gerekir. Bu arada, Sisianov komutasındaki Rus askerleri, İrevan Hanlığı'nın Şoragil bölgesini ele geçirir. Burada, Rus birliklerine, yüz Ermeni atlısı da katılır. Onlar, 2 bin Ermeni'nin de Ruslara katılmak için yola çıktığını bildirirler.³⁷⁵ Bununla birlikte, İrevan Hanı Muhammet Han'ın ordusunun da hazırlık durumu iyi ve morali yüksektir. İlk çatışmalar, Eçmiadzin kilisesi önünde yaşanır, çatışmalar daha sonra Kemerli köyünde devam eder. İrevan kalesinin Ruslar tarafından ele geçirilmesi ise mümkün olmaz.³⁷⁶

Kaleyi savunan Muhammet Han'ın askerleri, aynı zamanda, birkaç yönden, Rus askerlerine karşı saldırılara devam etmektedir. Potto'nun eserinde, bu saldırılarda 100'den fazla Rus askerinin sıradan çıkarıldığına dair bilgiler yer almaktadır. 1804 yılının Haziran ayında, İran, Rusya'ya savaş ilan eder. Ruslar İrevan'ı ve Fethali Şah komutasındaki İran ordusu ise, Sisianov'un ordusunu kuşatma altına alır.

Bu hadiseye dair Mirze Adıgüzel Bey şöyle yazmaktadır: “Kızılbaşlar da onları kuşatmaya aldı. Onlar, gidiş- geliş yollarını öyle bir kapatmışlardı ki, Rusya ordusunun hiçbir ümidi kalmamıştı.” Bu arada, İrevan Hanı Muhammet Han'a mektuplar yazan Sisianov, onu, kaleyi teslim etmesi için ikna etmeye çalışır. Muhammet Han ise, Rusların lojistik desteğinin giderek tükeneceğinden emin olduğu için, bu yazışmaları uzatarak zaman kazanmaya çalışır.³⁷⁷ Sisianov ise, son ana kadar, Muhammet Han'ın kaleyi kendilerine teslim edeceğine inanmıştır. Bu ise, Muhammet Han'ın diplomatik

³⁷¹ a.g.e.,s. 128.

³⁷² a.g.e., s. 132.

³⁷³ AKAK, T. 2, Dok. 34.

³⁷⁴ AKAK, T. 2 Dok. 604.

³⁷⁵ Potto, *Utverjdenie..* s. 138.

³⁷⁶ Şükürov, *Azerbaycanın Bölüşdürülmesi..* s. 23.

becerisinin ve siyasi manevralarının sonucudur. Nitekim Muhammet Han'ın bu stratejisi sonuç verir. İran'ın da savaşa katıldığını öğrenen Kazak ve Borçalı gibi Rus işgali altında bulunan yerlerde isyanlar başlar. Sonuçta, Rus ordusu, bu kuşatmayı daha fazla sürdürmenin imkânsız olduğunu anlayarak, Tiflis'e geri dönmek zorunda kalır.

2.3. Rusya ve İran'ın Karabağ Hanlığı Üzerinde Mücadelesi ve Kürekçay Anlaşması

İrevan seferinin ardından, Gürcistan'daki iç isyanları bastırmakla uğraşan Sisianov, durumu kontrol altına aldıktan sonra yeniden işgal planlarını gerçekleştirmeye başlar. Şimdi sırada Karabağ ve Şeki Hanlıkları vardır. Rusya'nın İrevan Hanlığı'nı ele geçirmek planının bir parçası olarak, İran- Rusya savaşı da başlamıştır. 1803'ten itibaren, Rusya ve Azerbaycan hanlıkları arasında başlamış olan savaşa, İran'ın da katılmasıyla birlikte, yeni bir dönem başlamış ve savaşın boyutu daha da genişlemiştir.

Yaşanan savaşı bu aşamadan sonra sadece Rusya- İran savaşı olarak görmek, Azerbaycan hanlıklarının daha önceki dönemde Rusya ile gerçekleştirmiş olduğu mücadelenin görmezden gelinmesi anlamına gelmekte ve aynı zamanda da, Azerbaycan'ın, İran'ın bir parçası olduğu şeklindeki İran tarih tezine hizmet etmektedir. Sonuçta, Rusya'nın Azerbaycan'ı ele geçirdiği dönemde, Azerbaycan coğrafyasında bağımsız hanlıklar vardır. Bu bakımdan, Rusya-İran savaşı ile Rusya-Azerbaycan savaşının da paralel bir şekilde gerçekleştiğini kabul etmek gerekir. Nitekim Rusya'nın Azerbaycan hanlıkları ile olan mücadelesi, Rusya-İran savaşı sırasında devam ettiği gibi, İran ve Rusya arasındaki savaş bittikten sonra da, Azerbaycan'da Ruslara karşı milis kuvvetlerin direnişi zaman zaman devam etmiştir.

1804-1813 tarihleri arasındaki İran-Rusya savaşında mücadele eden orduların sayısı hakkında çeşitli rakamlar ileri sürülmektedir. İran ve Rus tarihçileri, kendi askerlerinin sayısını az göstermek eğilimindedir. Nitekim Rus tarihçisi A.V. Fadeyev'e göre; İran bu savaşa 20 bin, Rusya ise 4 bin bin kişilik bir orduyla katılırken, İran tarihçisi Nasir Necmi'ye göre ise, bu savaşta Abbas Mirza'nın 100 bin ve Rusya'nın ise, 26 bin bin kişilik bir ordusu mevcuttur.³⁷⁸

³⁷⁷ a.g.e., s. 69.

³⁷⁸ Nasir Necmi, *Abbas Mirze. 19 Esr Rusiya-İran –Azerbaycan Munasibetleri*, Bakı, Yazıcı, 1993, s. 69.

1804-1813 Rusya-İran savaşı öncesinde, Güney Kafkasya'daki durumu şu şekilde değerlendirmek mümkündür: Gürcistan, Rusya'ya bağladığı gibi, Car-Balaken ve Gence'yi de ele geçirmişlerdi. Bu bölgelerdeki Hıristiyanların, Rusya'nın safında savaşa katılmaları için, geniş bir propaganda faaliyetleri yürütülmekteydi. Azerbaycan'da merkezleştirilmiş bir devlet yapısı yoktu. Hanlıklar arasında devam eden husumet yüzünden, Azerbaycan toprakları, Ruslara karşı bir bütün olarak savunulamamaktaydı. Bu nedenle, Car-Balaken ve Gence'nin ele geçirilmesi sırasında, diğer Azerbaycan hanlıkları, olaylara seyirci kalmıştır. Hanlıklar arasında devam eden bu bölünmüşlük, Rus yayılmasını kolaylaştıran bir etkendi. Rusya'nın yüksek eğitim görmüş ve her türlü hazırlığı tamamlamış olan ordusu karşısında, İran ordusu ise, Rus ordusundan sayıca fazla olmakla birlikte, Rus orduları kadar iyi bir hazırlığa sahip değildi. Bu sırada, Azerbaycan hanlıklarının durumu ile ilgili olarak, Azerbaycan tarihçisi Mahmut İsmayılov'un yapmış olduğu tespitleri oldukça anlamlıdır: "Durumun giderek zorlaştığının farkında olan, ancak, hanlıklar arasındaki ittifak çabaları başarısızlıkla sonuçlanan hanlar, kendi iktidarlarını ve hanlıklarının bağımsızlığını korumak amacı ile dış devletlerden yardım talebinde bulunuyor ve askeri, siyasi durum ile kuvvetler dengesi değiştikçe, onların eğilimleri de değişiyordu."³⁷⁹

Ruslar, Gence Hanlığı'nı ele geçirdikten sonra, Karabağ Hanlığı'na yönelik baskılarını arttıırırlar. Rusya, Gence'de yaşananlardan ötürü tedirgin olan hanları, görüşmeler yolu ile silah kullanmadan, kendi saflarına katabileceğini düşünür. Nitekim öyle de olur. Karabağ Hanlığı'nın yöneticileri arasında, Rus himayesinin aleyhinde olanların çoğunlukta olmasına rağmen, İbrahim Han başka bir seçeneğin olmadığı kanısındadır. Sisianov, İbrahim Han'a, imzalanacak olan antlaşmanın şartlarını anlatmak ve onun Gence'ye gelişini organize etmek için, Rus subayı Lisaneviç'i Karabağ'a gönderir. Bu olayın ardından, durumun vahametini anlayan İran Şahı Fethali Şah, İbrahim Han'a bir mektup yazar. Fethali Şah, bu mektubunda, İbrahim Han'a, Rusların vaatlerine kanmaması için yalvarır:³⁸⁰ "Allah rızası için namus-ı İslam'ı menzur edip, her ne ricası var ise benden istesin, yerine getireyim. Amma Rus padişahına itaat etmesin. Şuşa kalesi dokunulmazdır ve kale-i Hudaferin İran'ın giriş kapısıdır, burayı Rus devletine vererek, Rusya ordularının kalesi yapmasın." Ancak,

³⁷⁹ M. İsmayılov, M. Bağirova, *Şeki Hanlığı*, Bakı, Azərneşr, 1997, Giriş.

³⁸⁰ Mir Mehdi Hazani, *Kitabı Tarihi Karabağ, Karabağnameler*, 2 Kitap, Yazıçı, Bakı, 1991 s. 94.

İbrahim Han, Sisianov'a olan sadakatini kanıtlarcasına, İran Şahı'nın elçilerini hapseder.

Rusya ve İran çatışmasının odağındaki Karabağ Hanlığı, her iki devlet için de, stratejik bir önem arz etmektedir. 18. asrın sonunda, Şah Kaçar tarafından ele geçirilerek ciddi tahribatlara maruz kalan Karabağ'ın savunma gücü oldukça zayıflamıştır. Buradaki yerli Ermeni meliklerinin de, Rusya yanlısı olması, Rusya'yı, Karabağ'ı ele geçirmek konusunda teşvik etmektedir. İran Şahı için de Karabağ'ın stratejik önemi çok yüksektir. Burası, İranlılar için 'Güney Kafkasyanın anahtarı', Ruslar açısından ise 'İran'ın kapısıdır'.³⁸¹

İran'ın Karabağ'a hâkim olması, Rusların bölgeden atılması için büyük bir avantaj sağlarken, kaybedilmesi ise, İran'ın varlığı için ciddi bir tehdit oluşturacaktır. Bunun için İran, Karabağ'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesini engellemek amacıyla ciddi hazırlıklar yürütmektedir. İran ordusunun bu hazırlıklarında ve ordunun savaşa hazır hale getirilmesinde, İran tahtının varisi olan Abbas Mirza'nın çok önemli rolü olmuştur. A. Bakıhanov, *Gülistan-ı İrem* adlı eserinde, İran-Rusya savaşında, İran ordusunun yeniden teşkilinde Abbas Mirza'nın rolünü şu şekilde değerlendirmektedir: "Abbas Mirza, burada güçlü bir ordu oluşturmuş ve Avrupa örneğinde kaleler inşa etmiştir".³⁸²

Abbas Mirza komutasında teşkil edilen bu ordu, esasen Azerbaycan Türklerinden oluşmaktadır. Yeni kurulmuş olan on iki alaydan ikisi Afşar Türkleri, ikisi Merendliler, ikisi İrevan halkı, biri Tebrizliler, biri Karadağlılar, ikisi de Kangulu ve Dünbülü aşiretlerinden oluşmaktadır.³⁸³

Karabağ Hanlığı'nın, Rusya'nın himayesine geçmesi talebiyle art arda mektuplar yazan Sisianov, bu mektuplarına istediği cevabı alamayınca, Karabağlıları cezalandırmak için Yarbay Lisaneviç'i oraya gönderir. Lisaneviç, Karabağ'daki büyükbaş hayvanlar ile at sürülerinin yanı sıra, 250 Ermeni aileyi de Gence'ye getirir.³⁸⁴ Karabağlılar, onun bu yaptıklarına karşılık olarak, Gence'ye gönderilen at sürülerini geri almaya başlayınca çatışma çıkar. Yaşanan bu çatışmalarda, 23 Kazak ve 2

³⁸¹ Ahmet Bey Cavanşir, *Garabağ Hanlığının Siyasi Veziyetine Dair, 1747-Ci İlden 1805 Ci İle Geder*, Az. SSR. Elmler Ak. Neşriyyatı, Bakı, 1961, s. 44.

³⁸² A.K. Bakıhanov, *Gülistan-ı İrem*, s. 186-187.

³⁸³ *Oçerki Novoy İstorii İrana (19 Naçalo 20 Vv)*, Moskva, Nauka, 1978, s. 112.

Ermeni'nin öldürüldüğü belirtilmektedir.³⁸⁵ Bu arada, İbrahim Han'ın Sisianov'la yakınlaşmak istediğini duyan İran Şahı Fethali Şah, buna engel olabilmek için, İbrahim Han'ın İran sarayında olan oğlu Ebulfet Han'ın komutasındaki 5 bin kişilik bir birliği, Karabağ'a gönderir. Ancak, İbrahim Han, bu birlikleri yenilgiye uğratarak, onları Araz nehrinin diğer kıyısına çekilmek zorunda bırakır.³⁸⁶ Bu olay, Karabağ Hanı ile İran Şahı arasındaki ilişkileri olumsuz etkilediği gibi, İbrahim Hanı, Sisianov'un şartlarını kabul etmeye sevk eder. Karabağ Hanı, İran tehlikesine karşı, Rusya'ya sığınma kararı alır. Bu konu ile ilgili olarak, AKAK'ta yer alan Sisianov'un Çartorıyski'ye yazdığı mektupta şu cümleler yer almaktadır: "İran ordularının hareketlerinden korkuya kapılan İbrahim Han, kendi elçisini yanımıza göndererek, bize itaat edeceğini bildirdi. İbrahim Han'ın bunu, duyduğu endişeden ötürü yaptığı kanaatindeyim."³⁸⁷

Sisianov'un, Azerbaycan hanlıklarına yönelik, 'böl ve yönet' politikası başarıyla devam etmektedir. Sisianov, Gence Hanlığı'nın ele geçirilmesi arifesinde, Karabağ Hanı İbrahim Han'a yazmış olduğu mektuplarda, ondan, Rusya'nın ebedi müttefiki olarak bahsetmektedir. Sisianov, bu şekilde, İbrahim Han ile Cevat Han'ın ittifak kurmasını engelleyerek, Gence'yi ele geçirir. O, burada gerçekleştirdiği acımasız uygulamalarla, diğer hanlıklara da gözdağı verdikten sonra, Karabağ Hanı'na karşı tavrını değiştirmeye başlamış ve Han'ı, Ruslara karşı hainlik yapmakla suçlamıştır.³⁸⁸

İran'a karşı, Azerbaycan hanlarını kendi safına çekmek amacı güden Rusya, bu amaçla hanlıklarla diplomatik görüşmelerini sürdürmekte ve bazen tehdit, bazen de tatlı vaatlerle onları ikna etmeye çalışmaktadır.

Kızı, İran Şahı Fethali Şah'ın haremindedir olan, oğlu Ebulfet ise, İran'da ordu komutanı olan İbrahim Han buna rağmen, Gürcistan ve Şirvan'ın kapısı olan Şuşa kalesinin, Rus ordusu tarafından ele geçirilmesini sağlamak amacıyla Sisianov ile görüşmeler yapılmasına izin verir.³⁸⁹

Gence Hanı'nın akıbeti ve İran Şahı ile arasındaki olumsuz ilişki, İbrahim Han'ı, bu adımı atmaya zorlayan sebeplerdir. Böylece, 1 Mayıs 1805'te, Kürekçay kıyısında

³⁸⁴ AKAK, T. 2, Dok. 1418.

³⁸⁵ Potto. V Utverjdenie..., s. 131-32.

³⁸⁶ Y. F. Ağamalı, "Garabağ Hanlığının Gonşu Hanlıklar ve Dövletlerle Münasibetleri", *Azerbaycan Ensiklopediyası-NPM*, Bakı, 1998.

³⁸⁷ AKAK T. 2., Dok. 1421.

³⁸⁸ AKAK, T. 2 Dok. 1439, s. 655.

görüşmeler başlar. Bu görüşmelere; İbrahim Han'ın yanı sıra, oğulları General Mehdikulu Ağa, General Hasan Ağa, Albay Hanlar Ağa, İbrahim Han'ın damadı olan Şeki Hanı Selim han ve Karabağ Hanlığı'ndan bazı yöneticiler ile Sisianov da katılmaktadır.³⁹⁰ Bu görüşmeler sonucunda, 14 Mayıs 1804 tarihinde, Kürekçay Anlaşması imzalanır. Karabağ Hanı İbrahim Han ile Sisianov arasında imzalanan ve 11 maddeden oluşan bu anlaşmaya göre; Karabağ Hanlığı, Rusya'nın egemenliğini tanıyacak, Rusya'ya vergi verecek ve Şuşa kalesinde Rus askerlerinin konuşlanmasına izin verecektir. İbrahim Han ayrıca, bu anlaşmaya teminat olarak, kendi torununu Tiflis'e, Sisianov'un karargâhına gönderecek ve buna karşılık, Rusya ise, hanlığın iç işlerine karışmayacağını taahhüt edecektir.³⁹¹ Rus ordusunun generali rütbesini alan İbrahim Halil Han, doğrudan, Çar'ın başkomutanına tabi olur. Sisianov, I. Aleksandr'a göndermiş olduğu raporda, Kürekçay Anlaşması ile ilgili olarak şunları yazar: "Sizi, Rusya İmparatorluğu'nun genişlemesindeki başarınızdan ötürü kutluyorum. Rusya'nın bir vilayeti haline getirilen bu topraklar, ne kılıçla ne de askeri operasyonlar ile ele geçirilmiştir."³⁹² 21 Mayıs'ta Şeki Hanı Selim Han ve 27 Aralık'ta Şirvan Hanı Mustafa Han'la da, benzeri anlaşmalar imzalanmıştır.³⁹³

Kürekçay Anlaşması, Sovyet tarihçiliği tarafından, objektif bir şekilde araştırılmamış, ancak, Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra, Azerbaycan tarihindeki diğer karanlık noktalarla birlikte, Kürekçey Anlaşması da incelenerek her yönüyle aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu araştırmalar sonucunda ise, anlaşmanın tarafların özgür iradesi sonucu imzalanmadığı, İbrahim Han'ın, dönemin siyasi ve askeri şartları gereği bu anlaşmayı imzalamak zorunda bırakıldığı ortaya konulmuştur. Rus tarihçileri ise, bu antlaşmayı, Rus dış politikasının parlak bir zaferi olarak lanse etmektedirler. Nitekim P.G. Butkov, bu anlaşmayla ilgili şöyle yazmaktadır: "Bu zafer; Albay Karyagin, Yarbay Kotlyarevski ve Knez Sisianov'un şahsi çabaları sonucunda elde edilmiştir."³⁹⁴ Yapılan incelemeler sonucunda, Karabağ Hanlığı ile imzalanan Kürekçay Anlaşması'nda, bazı maddeler istisna olmakla birlikte, 1783 senesinde Kartli-

³⁸⁹ *Garabağnameler*, 1 Kitap, s. 134.

³⁹⁰ *Garabağnameler*, 1 Kitap, s. 134-135.

³⁹¹ *Traktat Mejdu Karabahskim Hanom İ Rossiyskoy İmperiey O Perehode Hanstva Pod Vlast Rossii Ot 14 Maya 1805 Goda*, Baku, Şarg-Garb, 1991, s. 21-24.

³⁹² AKAK, T.2 Dok. 1436.

³⁹³ *Azerbaycan Tarihi. Uzak Keçmişden 1870 İllere Geder*. Bakı, Azerbaycan Neşriyatı, 1996, s. 590- 593.

³⁹⁴ *Materialı Dlya Novoy İstori Kavkaza..* s. 382.

Kahet Krallığı'yla imzalanmış olan Georgiyevsk Anlaşması'nın esas alındığı anlaşılmıştır.³⁹⁵

Anlaşmanın imzalandığı Tiflis'teki görüşmelere, aynı zamanda bu hanlığın veziri olan ünlü şair Molla Penah Vakıf'ın da katıldığı ve burada siyasi içerikli bir şiir okuduğu da, araştırmalar sonucunda ortaya konulan bir diğer gerçektir. Ayrıca, Karabağ Hanlığı ile bir anlaşma zemininin bulunmasında arabuluculuk rolü üstlenen Gürcü İvan Corayev ve İbrahim Han arasındaki yazışmalardan da, Han'ın, Kürekçay Anlaşmasını daha uygun şartlarla imzalamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Bu anlaşmanın birinci, altıncı, sekizinci ve dokuzuncu maddelerinde, Karabağ tarafının yükümlülükleri yer alırken; ikinci, üçüncü, beşinci ve yedinci maddelerinde ise, Rusya'nın yükümlülükleri yer almaktadır. Bu anlaşmanın en büyük önemi, Rusya'nın Karabağ Hanlığı'nı, bağımsız bir Müslüman devlet olarak kabul etmesidir. Aynı zamanda, İbrahim Han ve onun varisleri de, Karabağ Hanlığı'nın tek sahibi ve yönetici zümresi olarak kabul edilmektedir. Yine, İbrahim Han'ın adının geçtiği bütün maddelerde de, ondan, 'Karabağ Hani' olarak bahsedilmektedir. Bundan dolayı bu anlaşma, Ermenilerin Karabağ'la ilgili bütün hukuki ve siyasi iddialarına son vermektedir.

Bu anlaşmayı önemli kılan diğer bir nokta ise, Rusya'nın, bu anlaşma ile, Karabağ Hanlığı'nın toprak bütünlüğünün sağlanmasında, garantör olarak kabul edilmesidir. Kürekçay Anlaşması'nda, Karabağ'daki Ermeni meliklerine, Karabağ Hanlığı yönetiminde yer verilmiş olduğuna dair herhangi bir cümle bile yer almamaktadır. Bu anlaşmada yer alan üçüncü maddede, Rusya, Karabağ'da İbrahim Han'ın irsi hâkimiyetinin devam etmesi için de garanti verir. İbrahim Han, Lisaneviç tarafından öldürülmüşse de, Çar I. Aleksandr'ın imzalamış olduğu bu ferman ile, İbrahim Han'ın yerine, oğlu Mehdikulu Han geçmiştir.

Bu ferman, aslında, Mehdikulu Han'ın, hanlık tahtına oturtulması için imzalanırsa da, Karabağ Hanlığı'yla Rusya arasındaki ilişkilerin hukuki ve siyasi boyutlarına da ışık tutmaktadır. Fermanın da anlaşıldığı üzere, burada, ne Ermenilerden ne de Karabağ'daki Ermeni meliklerinin varlığından bahsedilmektedir. Bu bakımdan,

³⁹⁵ K. Şükürov, "Kürekçay Müğavilesi, Esas Müddeaları, Heyata Keçirilmesi Ve Leğvinin Neticeleri", *Halk Gezeti*, 2005,7 İyun.

günümüzde de devam etmekte olan Karabağ'a yönelik Ermeni iddiaları açısından, bu fermanın ciddi bir ilmî ve siyasi ehemmiyeti vardır.

Karabağ Hanlığı'nın, Rus ilerleyişi karşısında mücadele etmek yerine, anlaşma yoluna gitmesi, bütün Azerbaycan için büyük bir manevi darbe olur. Bu anlaşma, başka hanlıkların da teslimiyetçi bir tavır sergilemesine yol açar. Bununla birlikte, İbrahim Halil Han'ın, Ruslarla anlaşma yolunu tercih etmesi, bu hanlığı, Rus İmparatorluğu'nun yayılmacı emellerinden kurtaramaz. O, bu şekilde aslında, yaptıklarının cezasını çekmektedir. Kendi soydaşı olan Cevat Han'ı Rus ordusu karşısında yalnız bırakarak taht ve tacını korumaktan başka bir şey düşünmeyen İbrahim Han, 2 Haziran 1805'te, Yarbay Lisaneviç tarafından ailesiyle birlikte katledilir. Bu olaya, Ermenilerin ona karşı kurmuş oldukları komplo neden olmuştur. M. C. Cavanşir bu konuda şunları yazmaktadır:³⁹⁶

“1806 senesinin yaz ayında, Kızılbaş ordusu Karabağ topraklarına karşı, yeniden saldırıya geçti. Karabağ'da, İran kuvvetlerinin karşısını almak için, Yarbay Lisaneviç'in komutasındaki ufak birlikten başka hiçbir güç yoktu. O sıralar, hasat zamanı olduğundan, İbrahim Han, Karabağ halkı zor bir durumda kalmasın diye, kızılbaşlara hoş davrandı. Ermeniler ise, bunu, Yarbay Lisaneviç'e yönelik bir hıyanet olarak duyurdular. Bu iftira üzerine, İbrahim Han katledildi.”

Butkov'un iddiasına göre; aslında, İbrahim Han'ın öldürülmesi planı, daha 1805 yılında, Petersburg'da hazırlanmıştır.³⁹⁷ Butkov'un bu iddiasını kanıtlayacak kuvvetli deliller bulunmasa da, Yarbay Lisaneviç'in katliamdan hemen sonra albaylık rütbesine terfi etmesi, bu iddiayı güçlendirmektedir. Her ne şekilde olmuş olursa olsun, meydana gelen bu olay, Rus İmparatorluğu'nun iki taraflı bir politika izlediğini ortaya koyar. Sonuçta İbrahim Han, Rus ordusuna büyük yardımda bulunmuştur. Nitekim onun bu tavrı, İran tarihçilerinin, İbrahim Hanı, kendi koltuğunu korumak için “vatan satan hain” olarak tanımlamalarına neden olmuştur.

³⁹⁶ *Garabağ Tarihi. Garabağnameler*, 1 Kitap, Yazıcı Neşriyyatı, 1959, s. 142-143.

³⁹⁷ *Materialı Dlya Novoy İstorii...*, s. 383.

3.3. Rus Yayılması, Sisianov'un Öldürülmesi ve Anti-Rus Direnişin Artması

Karabağ ve Şeki Hanlıklarının ele geçirilmesinin ardından, Rus ordusunun, Hudaferin yakınlarına kadar ilerlemesi, İran'daki siyasi durumun da gerginleşmesine neden olur. Abbas Mirza komutasındaki ordu birlikleri, yerli halkla birleşmek ümidiyle Karabağ'a doğru yürüyüşe geçer.³⁹⁸ Hudaferin köprüsü yakınlarında başlayan ilk çatışmalarda Rus güçleri bozguna uğrayarak geri çekilmek zorunda kalır. Abbas Mirza'nın ordusunun Şuşa'ya yaklaşması, şehirde, Ruslara karşı itaatin bozulmasına neden olur.³⁹⁹

Halk, aynı milletten ve dinden olan Abbas Mirza'nın ordusunu, büyük bir umutla beklemektedir. Bu durumdan haberdar olan Rus güçleri yeniden şehre dönerek, durumu kontrol altına almaya çalışır. Artık Lisaneviç, İbrahim Han'a bile güvenmemektedir. Karabağ'da onların tek ve güvenilir bir müttefiki vardır, o da, Ermenilerdir. Şuşa'yı kuşatan Abbas Mirza'nın bu kuşatmasından Ruslar, Ermenilerin kılavuzluğu sayesinde kurtulurlar. Daha sonra, Sisianov, gelen destek kuvvetlerin de yardımıyla İran orurlarını Karabağ'dan uzaklaştırarak Şuşa'ya hareket eder.⁴⁰⁰

Abbas Mirza'nın umulmadık bir şekilde Gence'yi kuşatma altına alması, Ruslara karşı var olan rahatsızlıkların gün yüzüne çıkmasına ve nerdeyse bütün Azerbaycan coğrafyasında direnişlerin başlamasına neden olur. Bu, Sisianov'un aşağıdaki mektubundan da anlaşılmaktadır: "... Şeyhali Han; Tarkovlu Şamhal, Avar Hanı ve onun babası, Cangutay sultanı, Şirvan Hanı Mustafa Han'la birleşerek, kendi elçilerini Babahan'ın yanına göndermiş ve Rusya'ya karşı, birlikte mücadele edeceklerini bildirmişlerdir."⁴⁰¹

Abbas Mirza'nın yenilgiye uğramasından sonra da, bu anti-Rus çıkışları devam eder. Ancak, daha fazla direnmenin anlamsız olduğunu düşünen Şirvan Hanı, Ruslarla bir anlaşma imzalar. Şimdi ise sıra, Sisianov'un I. Aleksandr'a bildirdiğine göre, Bakü Hanlığı'ndadır.⁴⁰²

³⁹⁸ V. Umudov, *Şimal İazerbaycanın Çar Rusyası Terefinden İşgalı Ve Müstemlekeçilik Eleyhinde Mübarize (1801-1826)*, Bakı, 1995, s. 62.

³⁹⁹ Potto V., *Utverjdenie...*, s. 199.

⁴⁰⁰ a.g.e., 201-217.

⁴⁰¹ Kozubskiy E. İ. *İstoriya Goroda Derbenta*, Temir-Han Şura, 1906, s. 129.

⁴⁰² AKAK T.2 Dok. 1367.

Şirvan Hanlığı'nın, Rusların eline geçmesi, Bakü Hanlığı'nın savunmasını da neredeyse imkânsız hale getirmiştir. 1806 yılının Ocak ayında, ordusunu Bakü etrafına konuşlandıran Sisianov, Bakü Hanı Hüseyinkulu Han'dan, hiçbir şart ileri sürmeden teslim olmasını ister.⁴⁰³

Sisianov'un komutası altındaki askerlerin sayısı, yaklaşık şehir halkının mevcudu kadardır. Bakü Hanlığı'nı çevreleyen hanlıkların tümü, Ruslara tâbi olmuştur. Bu durum karşısında, savunmasız kalan Hüseyinkulu Han, Ruslarla görüşmelere başlamayı uygun görür. Bu görüşmelerle ilgili olarak, Sisianov'un danışmanı olan Tuçkov'un günlüğünde ilginç bilgiler yer almaktadır:⁴⁰⁴

“Yaklaşmakta olan zaferin sarhoşluğuna kapılan Sisianov, tekebbürle sordu:

- ‘Bakü Hanı sen misin?’ Memur:

- ‘Hayır, ben onun elçisiyim’ diye cevap verdi.

- ‘Anahtarları da al git kaleye, Han’a söyle, kendisi anahtarları getirip bana versin ve yaptığından dolayı, önümde diz çökerek özür dilesin.’ Anahtarları yanına alarak giden memur, birkaç saat sonra geri dönerek şu cevabı verdi:

-‘Han’ım, Büyük Aleksandr’ın ordusuyla savaşmak niyetindeydi.... Ancak şimdi, o bunu lüzumsuz görmekte ve kneze anahtarları teslim etmeye razı olmaktadır.”

8 Şubat 1806’da, Sisianov, kendisine eşlik eden Eristov adlı subay ve bir Kazak askerle birlikte, Hüseyinkulu Han’la görüşmek için şehir kapısı yakınlarına gelir. Bu görüşmeye karşı taraftan ise, Hüseyinkulu Han’ın yakın akrabalarından İbrahim Bey iştirak etmektedir. İbrahim Bey, bu görüşme esnasında Sisianov’u öldürür.⁴⁰⁵ Bu olaydan ötürü endişeye kapılan Rus askerleri, gemilere binerek Sara adasına kaçmaya başlarlar.⁴⁰⁶ Sisianov’un kesilmiş başının, İran Şahı Fethali Şah’a gönderilmesi, bu suikastin arkasında, onun olabileceği tezlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Sisianov’un böyle bir suikast ile ortadan kaldırılması, Ruslar açısından büyük bir psikolojik darbe olmuştur. Rus tarihçisi Dubrovin, Sisianov’u Rus tarihinde çok muteber bir yere oturtmakta ve onunla ilgili olarak şunları yazmaktadır: “Sisianov, üç

⁴⁰³ Dubrovin N., *Zakavkazie Ot 1803-1866*, S. Petersburg, s. 475.

⁴⁰⁴ *Zapiski Sergeya Alekseyeviça Tuçkova*, SPB., 1908, s. 257.

⁴⁰⁵ Dubrovin, *Zakavkazie...*, s. 477.

sene gibi kısa bir sürede, Gürcistan'a sükûnet getirdi, Car-Balaken ve Gence'yi ele geçirdi, görüşmeler suretiyle; İmeretya, Mingreliya, Şuragöl Sultanlığı'nı, Karabağ, Şeki, Şirvan Hanlıklarını Rusya'ya bağladı.⁴⁰⁷

Sisianov'un öldürülmesi olayı, Azerbaycan'daki bütün hanlıklarda derin bir infiale ve anti-Rus dalgasının yükselmesine neden olur. Şeki, Şirvan ve Karabağ Hanlıkları bu olaydan sonra Rusya'dan ayrılmaya ve kendi bağımsızlıklarını yeniden kazanmaya karar verir.⁴⁰⁸ Yine, Talış Hanı Mir Mustafa Han da, İran cephesine katılır ve bu suretle, Ruslarla ilişkilerini bozar.⁴⁰⁹

Rus yayılmasının başladığı günden bu yana huzurunu kaybeden Car-Balaken'de, anti-Rus isyanlarının ardı arkası kesilmez. Yine, Borçalı'da da, Ruslar aleyhinde silahlı milis hareketleri artmaktadır.⁴¹⁰ Dağıstan hâkimleri de, bu isyancılara yardım etmektedir.⁴¹¹ Sadece, Car-Balaken'de, 1802-1806 tarihleri arasında 15 Rus subayı ve 250 Rus askeri öldürülmüş, yüzlerce asker yaralanmış ve 96 asker de esir alınmıştır.⁴¹² Kısacası, Azerbaycan'ın tümü, Rusya aleyhinde tek vücut olarak, ayağa kalkmıştır.⁴¹³

Karabağ'da İbrahim Han'ın ölümünden sonra onun yerine geçen oğlu, öfkeli halkı sakinleştirmekten acizdir. Aslında, İbrahim Han'ın öldürülmesi, Karabağ beyleri için, isyana başlamak amacıyla bir bahane olur.⁴¹⁴ Bu beyler, ordusunu Zengezur'da konuşlandıran İbrahim Han'ın oğlu Ebulfet Han'ın tarafına geçerler. Karabağ'daki bu isyanlar ve Ebulfet Han'ın Karabağ'ı Ruslardan geri alma çabaları, Rus yanlısı Mehdikulu Han tarafından, Ermenilerin de yardımıyla bastırılır. İbrahim Han'ın katledilmesinin ardından Şeki Hanı Selim Han da, Şeki'de konuşlanan Rus birliklerinin komutanı Yarbay Parfyonov'dan, Rus birliklerinin derhal burayı terk etmesini talep eder. Ertesi gün Ruslar, Şeki'yi terk ederler.⁴¹⁵ Şeki Hanı Selim Han'ın, İbrahim Han'ın öldürülmesiyle ilgili olarak, Rus subayı Karyagin'e yazmış olduğu mektup oldukça ilginçtir.⁴¹⁶

⁴⁰⁶ Bakıhanov, *Gülistan-I İrem*, s. 154.

⁴⁰⁷ Dubrovin, *Zakavkazie...*, s. 438.

⁴⁰⁸ Potto, *Urverjdenie...*, s. 235.

⁴⁰⁹ Bakıhanov, *a.g.e.*, s. 154.

⁴¹⁰ Dobrovin, *İstoriya Voyn...*, s. 17.

⁴¹¹ Potto, *Urverjdenie...*, s. 235.

⁴¹² Gizetti, *a.g.e.*, s. 6.

⁴¹³ Potto, *Urverjdenie...*, s. 235.

⁴¹⁴ Potto, *Pervie Dobrovoltı Karabaha V Epohu Vodvorenıya Russkogo Vladiçestva. (Melikvanii İ Akop Yüzbeşi Atabekovi)*. Skoropeçatnya M. Martirosyantsa, Tbilisi, 1902.

⁴¹⁵ Potto, *Urverjdenie...*, s. 245.

⁴¹⁶ Dubrovin, *İstoriya Voyn...*, T.5, s. 59.

“İbrahim Han’ın ve benim, bir şerefsizlik yaparak, kendi dindaşımız olan hükümdardan yüz çevirmemiz ve Rusya’nın himayesine girmememiz, malumunuzdur.... Bunu, siz, bize yardım edesiniz, emniyet içinde yaşayalım diye yaptık. Ancak, evvela böyle bir yardım yapılmadı, ikinci olarak da, İbrahim Han’a teşekkür etmek yerine, onu katlettiniz... benim bacımı öldürdünüz. Bütün bunlardan sonra, ben artık size nasıl güvenebilir ve ordunuzu burada tutabilirim. Bu olaydan ötürü galeyana gelen halkım, Rus askerlerinin tamamını katletmek niyetindeydi ancak, ben, buna izin vermedim... Halk, onlara karşı isyan etmektedir ve artık, Rus birlikleri burada barınamazlar.”

AKAK’ta yer alan belgeler incelendiğinde, Sisianov’un yerine atanan Graf Gudoviç’in, Şeki ve Karabağ’da yaşanan bu olayları daha objektif bir şekilde incelediği ve yerel yönetim kadrosuyla anlaşma yapmak eğilimi taşıdığı görülmektedir.⁴¹⁷

Azerbaycan hanları, Sisianov’un ölümünden sonra, Rusya’nın, ordularını Kafkasya’dan geri çekeceğini ve yapılan anlaşmaların, onun ölümüyle geçerliliğini yitirdiğini düşünmektedirler. Ancak, Rusya, bölgeden çekilmeyi düşünmediği gibi, Kuzey Azerbaycan hanlıkları üzerindeki Rus hâkimiyetini güçlendirip, sınırlarını Kür ve Aras nehirlerine kadar genişletmeyi düşünmektedir. Bu amaç doğrultusunda, Tiflis’e gönderilen Rus birliklerinden iki alay, Kürekçay kıyısında konuşlanan Karyagai’nin komutasına, iki takım da, Şemşedil Sultanlığı’na takviye olarak gönderilir.⁴¹⁸ Ayrıca, Sara adasında bulunan Rus birlikleri de, Heşterhan’a çağırılarak, yeni bir saldırıya hazırlanmaları talimatı verilir. Hazırlanan yeni askeri plana göre, Bakü’nün ele geçirilmesi, Derbent’in Rus hâkimiyetine girmesinden sonra olacaktır. Nitekim Haziran ayında Derbent’in ele geçirilmesinden sonra, 5 Eylül 1806’da, General Bulgakov’un komutasında büyük bir ordu, Bakü’yü ele geçirmek ve Hüseyinkulu Han’ı cezalandırmak için, Bakü’ye doğru harekete geçer. Rusya’nın uluslararası alanda, özellikle de Osmanlı Devleti ile yaşadığı gerginlikler, onun, Azerbaycan’daki askeri operasyonlarını hızlı bir şekilde sonuçlandırmasını gerektirmektedir. Dışişleri Bakanı Çartoryski’nin yapmış olduğu plana göre, Bakü de ele geçirildikten sonra, bu bölgedeki askeri operasyonlar durdurulmalı ve uygun bir ortam sağlanana kadar, yeni arazilerin ele geçirilmesi sürecine ara verilmelidir.⁴¹⁹

Bulgakov, Bakü yönetimine teslim olması çağrısında bulunur. Bu çağrının kendilerine ulaştırılmasından sonra, Bakü beylerinden Kasım Bey, Han’ın affedilmesi

⁴¹⁷ AKAK T.3, St.1869, Dok. 604, 605, 606.

⁴¹⁸ Potto, *Uıverjdenie..* s. 239.

⁴¹⁹ a.g.e., s. 245.

şartıyla bu talebe uyacaklarını, aksi takdirde ise, halkın sonuna kadar savaşacağını bildirir.⁴²⁰ Ancak, Rusların vaatlerine güvenmeyen ve böyle büyük bir ordu karşısında direnmenin bir netice vermeyeceğine inanan Hüseyinkulu Han, yakınları ile birlikte şehri terk eder. Bu olayın ardından, halk da onunla birlikte şehri terk etmeye başlar.⁴²¹

Bakü'nün ele geçirilmesinden sonra, Bulgakov komutasındaki Rus ordusu, bu defa, Kuba Hanlığı'na doğru harekete geçer. Kuba halkı, Şeyhali Han'ın önderliğinde, Ruslara karşı mücadele etmek amacıyla dağlara çekilir. Bunun üzerine, Ruslar, kendilerine yapılacak muhtemel bir saldırıyı engellemek için, daha önceden ebedi olarak hanlıktan uzaklaştırdıklarını ilan ettikleri Şeyhali Han'la anlaşma yoluna gidip, onu Kuba Hanı olarak tanırlar.⁴²² Bu arada, Abbas Mirza'nın birliklerinin Aksu'yu terk etmesinden sonra, Şirvan Hanı Mustafa Han, Rus ordusunun yardımıyla Salyan'ı yeniden kendi hanlığına bağlar.

Bakü işgal edildikten sonra, Hüseyinkulu Han, İran'a sığınmak zorunda kalır. Bakü'de ise, hanlık yönetimi Ruslar tarafından ortadan kaldırılarak, askeri komendantlık rejimi kurulur. Bakü, artık, Rusya'nın bir bölgesi gibi yönetilmektedir. Kafkasya Ordusu Başkomutanı Gudoviç, Bakü'nün ekonomik açıdan sahip olduğu öneme vurgu yaparak, şunları yazmaktadır: “Küçük bir arazisi olan bu hanlık, senede 100 bin rubleden fazla gelir sağlamaktadır. Yine, Hazar'da en gelişmiş liman şehri olduğundan bu gelir, şimdikiyle kıyaslanmayacak ölçüde artacaktır.”⁴²³

Çarlık hükümetinin Dışişleri Bakanı ise, Kafkasya Ordusunun yeni Başkumandanı İ. V. Godoviç'e şöyle yazar: “Bakü'nün ve Kuba'nın ele geçirilmesi, Babahan tarafından başlatılan barış görüşmelerinin, hızlı bir biçimde sonuçlandırılmasına imkân sağlamaktadır. Şimdiki durumda barış, çok zaruridir. Çünkü bu, Osmanlı İmparatorluğu ile savaş durumunda olan bizlere lazımdır.”⁴²⁴

Artık, bu dönemde, Rusya'nın bölgedeki politikalarının esasını; Kafkasya'da ele geçirilen topraklarda kalıcı hale gelmek, İran Şahı'na Araz nehrini İran ve Rusya İmparatorlukları arasında sınır olarak kabul ettirmek, İran'la ilişkileri yeniden düzenleyerek Osmanlı'yla muhtemel bir savaş halinde İran'ı etkisiz kılmak ve Avrupa

⁴²⁰ a.g.e., s. 258.

⁴²¹ Potto, *Utverjdenie..* s. 258.

⁴²² Potto, *Utverjdenie..* s. 260.

⁴²³ AKAK, T.3, Dok. 642.

ülkeleriyle yaşanan sorunları halletmek oluşturmaktadır. Ancak, İran, barış anlaşmasını, Rusya'nın ele geçirdiği bölgelerden çekilmesi halinde imzalamaya hazır olduğunu bildirmektedir. Rusya ise, bu anlaşmanın imzalanmasını, sınırların Kür ve Araz nehirleri boyunca çizilmesi şartına bağlamaktadır.⁴²⁵ Görüldüğü gibi, Rusya, bu bölgede kalıcı olmak hedefinde ısrarlıdır. Bu sebeple de, Rusya, diplomatik hilelerle sınır sorununu açık bırakmak suretiyle, İran'la geçici bir barış anlaşması imzalamayı düşünür. Çünkü Fransa-Rusya ve Rusya-Osmanlı ilişkilerinde yaşanan gerginlikler, Rusya'yı İran'la yaşanan savaşa ara vermeye zorlamaktadır.

İran'la en yakın zamanda bir barış anlaşmasının imzalanmasının zaruriliğini vurgulayan I. Aleksandr, Gudoviç'e şöyle yazmaktadır:

“Size, ilkin, görüşmelerde sınır sorununu gündeme getirmeden bir anlaşma yapmanızı öneriyorum. Anlaşma, aşağıdaki maddeler uyarınca sağlanmalıdır:

- Her iki taraf da, askeri operasyonları durdurmalı,
- Ordular, şu andaki konumlarını muhafaza etmeli,
- Anlaşmanın gerçekleşeceği tarihe kadar, sınır sorunu, her iki tarafın birlikte oluşturduğu komisyon tarafından ele alınmalıdır.
- Bu anlaşmanın imzalaması için, Baba Han tarafından gönderilen elçi, zaman kaybetmeden S. Petersburg'a gelmek zorundadır”.

2.4. Gülistan Anlaşması

Çarlık yönetimi, Kafkasya'da ele geçirdikleri topraklardan hiçbir şekilde geri çekilmek niyetinde olmadığı gibi, Tahran yönetimi de, doğal zenginliklere ve stratejik bir öneme sahip olan bu toprakları kaybetmek istemez. Rusya'nın, ele geçirdiği bu topraklardan kolay kolay çekilmeyeceğinin farkında olan İran yönetimi, Avrupa'da kendisine müttefikler arama yolunu tutar.⁴²⁶ Nitekim bu bölgedeki etki alanlarını genişletmek isteyen İngiltere ve Fransa, İran'la görüşmeleri sürdürmektedir. İran yönetimi, bu Hıristiyan devletlerin her şeyden önce kendi çıkarlarını düşüneceklerini ve Rusya'ya karşı, İran'ı bir baskı ve pazarlık unsuru olarak kullanabilecek olma ihtimallerini dikkate almamaktadır. Nitekim Napolyon, Çarlık Rusya'sını, hem Avrupa'da hem de Ortadoğu'da zayıf düşürmek için, İran ve Osmanlı ile yakınlaşmak düşüncesindedir. Bu bakımdan, zayıf bir durumda olan İran'ın, İngiltere ve Fransa'nın

⁴²⁴ AKAK, T.3, Dok. 795, s. 424.

⁴²⁵ AKAK, T. 3 Dok. 419, s. 230.

⁴²⁶ Davudov, *19 Esrin Birinci...*, s. 49.

Rusya ile olan ihtilaflarından yararlanarak kendini güvence altına almak çabaları, olumsuz bir şekilde sonuçlanacaktır.⁴²⁷

Umudunu yabancı devletlerle yapılacak ittifaka bağlayan Şah, Napolyon'a yazmış olduğu mektupta, Rusya'ya karşı güçlerin birleştirilmesinin zaruriliğinden bahsetmektedir: "Rusya, hem İran'ın hem de Fransa'nın ortak düşmanıdır. Bunun için de, bu ülkeyi darmadağın etmek, bizim ortak vazifemizdir. Eğer siz ve biz, bunu başarabilirsek, düşman mutlaka imha edilecektir."⁴²⁸

Yapılan yazışmalar, kısa bir süre içinde sonuç verir. 1807 senesinde, Polonya'nın Fingenştayn şehrinde, İran ve Fransa arasında, dostluk ve ittifak kurulması hakkında bir anlaşma imzalanır. Bu anlaşmaya göre; Gürcistan, İran'a ait bir toprak ve onun ayrılmaz bir parçası olarak tanınmakta ve Fransa, bu toprakların geri alınması için, her türlü yardım sözünü vermektedir. Aynı zamanda, Fransa, İran ordusunun eğitilmesi ve modern silahlarla teçhiz edilmesini de taahhüt etmektedir. Buna karşılık İran ise, İngiltere ile olan tüm ilişkilerini askıya almayı ve elçisini geri çağırarak, İngiltere'ye savaş ilan etmeyi vaat eder. Fransa ayrıca, Napolyon'un, İran'a gelen özel elçisi Gardan ile Şah arasında sürdürülen görüşmelerde, Fransa'nın Hindistan'a yapılması planlanan saldırısında, İran topraklarını ve ordusunu kullanmak konusunda çabalarken, İran ise, ilk önce Rusların Kafkasya'dan çıkartılması konusunda ısrar eder. Yaşanan bu anlaşmazlıklara rağmen, Fransızlar, İran ordusunu eğitime çalışmalarına başlamıştır.⁴²⁹

İran'ın düzenli ve eğitimli bir ordusu yoktur. Nitekim Osmanlı-İran savaşlarında yaşanan yenilgiler ve Afganistan gibi gelişmemiş bir ülkenin bile, İran'ın güney-doğu bölgelerini ele geçirebilmesi, İran ordularının durumundaki vahameti ortaya koymaktadır. Ancak, İran'ın tüm çabalarına ve verilen sözlere rağmen, Fransa'nın, Rusya ile Tilzit Anlaşması'nı imzalayarak bu ülke ile olan sorunlarını çözmesi, İran'la yapılan anlaşmaların kâğıt üzerinde kaldığını ortaya koyar. Rusya ile imzaladığı anlaşmanın ardından Fransa, İran'a yönelik politikasını değiştirerek, bu ülkeyi, Ruslarla anlaşma yapmak konusunda ikna etmeye çabalamaya başlar. Bunun üzerine, İran artık, Rusya'nın diplomasi yolu ile Kafkasya'dan çıkarılamayacağını anlar ve askeri operasyonlar yeniden başlar. 1808'de, 10 bin kişilik İran ordusu, Araz nehrini aşarak

⁴²⁷ *İstorii İrana*, M., İzd. MGU, 1997, s. 48.

⁴²⁸ Butkov, *Materiali Noviy İstorie...*, s. 425.

⁴²⁹ Zonneştral- Piskorski A., *Mejdunarodnie Torgovie Dogovori Persii*, Moskva, 1931, s. 105.

İrevan'a doğru yürüyüşe geçer. Ele geçirdiği toprakları daha da genişletmek niyetinde olan Rusya içinse bu operasyon bir bahane olur. Nitekim 4 Ağustos 1808'de, Rusya Dışişleri Bakanı Rumyantsev, Gudoviç'e yazmış olduğu mektupta, Çar'ın, İran'a karşı yapılacak askeri operasyona izin verdiği belirtilmektedir.⁴³⁰

İrevan yakınlarında bulunan Aştoran'da ilk çatışmalar başlar. Rus ordusu ilerlemeye başlar. Azerbaycan toprakları yine, iki devlet arasında bir savaş alanı haline gelmiştir. Rus ordusu, geçtiği her yerde, halka karşı acımasızca muamele etmekte ve yaşanan bu çatışmalar sırasında, asırlık kültür abideleri de yakılıp yıkılmaktadır. Nitekim arşiv belgelerinde de, bu konuda çok sayıda belge bulunur. Bu belgelerde, Kafkas Cephesi Komutanı Gudoviç'ten, "kana susamış biri" olarak bahsedilmektedir. Yine, bu belgeler arasında, Rus ordularının yeni Komutanı Gudoviç'in, İrevan halkına yapmış olduğu bir müracaat da bulunmaktadır. Gudoviç, burada, Rus ordularının eski Generali Sisianov dönemindeki başarısızlıklara gönderme yaparak, şu sözleri sarf etmektedir:⁴³¹

"O dönemde, Knez Sisianov'un ordusuna, genç ve savaş konusunda hiçbir tecrübesi olmayan generaller komutanlık yapıyordu. Şimdi ise ben, 30 sene boyunca komutanlık yaptığım yetenekli ve güçlü bir Rus ordusuyla geldim. Önceki kuşatma sırasında, ordu birliklerinin sayısı da azdı, şimdiyse benim ordum o kadar kalabalıktır ki, bu ordu ile ben, sadece İrevan Kalesi'ni değil, bütün İran'ı ele geçirebilirim. Bunun için ben sizi, insan kanına susayan bir adam olarak, bir direniş göstermemeniz konusunda uyarıyorum."

Ancak, bütün bu tehditlere ve baskılara rağmen, İrevan Kalesi, mücadeleye sonuna kadar devam eder. Bu operasyonda başarısız olan Gudoviç ise, 1809'da istifa etmek zorunda kalır.

Rusya'nın, Azerbaycan topraklarında gerçekleştirmiş olduğu bu operasyonlar sonucunda, halk artık, onların Müslümanlara karşı besledikleri nefretin farkına varmış ve Hıristiyan ahalinin bazen gizli bazen de açık şekilde, Ruslar tarafından örgütlendiğini anlamıştır. Bu nedenle, ileride başlarına gelebilecek olan felaketleri sezerek, Rus işgaline karşı direnişe her yerde devam ederler. Bunlardan, Cevat Han'ın oğlu Uğurlu Han, Haçbulak'ta mevzilenerek, zaman zaman Gence'ye karşı yürüyüşe geçmekte,

⁴³⁰ AKAK, T.3, s. 485-487.

⁴³¹ Zonneştral-Piskorski, *a.g.e.*, s. 105.

Şamahılı Mustafa Han ve Kubalı Şeyhali Han, anti-Rus hareketlerini sürdürmekte, yine, Dağıstan hâkimi Kazıkumıklı Surhay Bey de onlara destek vermektedir.⁴³²

İ. V. Gudoviç'in istifasından sonra, 14 Şubat 1809'da, A. H. Tormosov, Kafkasya Ordusu Başkomutanı olur.⁴³³ 1809-1810 senelerinde Avrupa'da yaşanan gelişmeler ve Rus ordusunun İrevan kuşatmasındaki başarısızlığı, Rusya'nın İran'la yaptığı savaşta yeni hamleler gerçekleştirmesini engellemektedir. 1 Eylül 1809'da, Aleksandr, Tormosov'a, İran'la yeniden barış görüşmelerine başlanması için, İran ordusunun Nahçıvan'daki karargâhına elçisini gönderir ve çatışmaların durdurulması teklifinde bulunur.⁴³⁴ Abbas Mirza, bu teklifi kabul eder. Böylece, 1810 yılının Mayıs ayında, İran elçisi ile A. P. Tormosov arasında görüşmeler başlar. Bu arada, İngilizler de, İran ile ittifak arayışı içerisine girerek, Rusya ile kendi çıkarlarına uygun bir anlaşma zemini bulabilmek için, İran'ı Rusya'ya karşı baskı unsuru olarak kullanmaya çalışmaktadır. Böylece, 1809 yılının Mart ayında, İngiltere ve İran arasında bir anlaşma imzalanır. Fransa'dan sonra şimdi de İngiltere, İran'a askeri ve iktisadi yardım sözü vermiştir.⁴³⁵ Bu arada, Rusya ve İran arasındaki barış görüşmeleri, herhangi bir sonuç alınmadan sona erer. İran tarihçisi E. H. Mehdevi, bu görüşmede bir sonuca varılamamasını 3 ana nedenle izah etmektedir:

- Rusya'nın, İran'da ele geçirmiş olduğu topraklardan çekilmek istememesi,
- Bu görüşmeler sırasında, Osmanlı ve İran arasında, Rusya'ya karşı bir ittifak yapılması konusunda anlaşmanın yapılması,
- Rusya'ya karşı, İran ve Osmanlı arasında bir ittifakın sağlanmasına çalışan İngiltere'nin, bu görüşmeye mani olması.⁴³⁶

Rusya ve İngiltere arasında yaşanan gerginlik, İngiltere'nin Osmanlı ve İran ile yakınlaşmasına neden olur. İran'la Osmanlı arasında bir anlaşmanın imzalanmasında arabuluculuk yapan İngiltere, var olan durumdan faydalanmak amacı ile, İran'a az miktarda da olsa silah ve İran ordusunu eğitmek için subaylar gönderir. Yine, İran ve

⁴³² AKAK, T.3. Dok. 999.

⁴³³ Dubrovin, *İstoriya Voyn...*, C. V, s. 279.

⁴³⁴ G. Davudov, *19 Esrin Birinci Otuzilliyinde İran-Rusya Münasibetleri İran Tarihşünaslığında*, Dissertasiya, Bakı, 2002, s. 52.

⁴³⁵ Davudov, *a.g.e.*, s. 49.

⁴³⁶ Davudov, *a.g.e.*,s. 52.

İngiliz askeri müşavirlerinin iştirakiyle, Araz nehri boyunca, harbi istihkâmların inşasına başlanır.⁴³⁷

Ancak, Osmanlı ve İngiltere arasında yapılan anlaşma ve diplomatik görüşmelerde, Rusya'nın uzlaşmaz bir tutum takınması, İran'ı yeniden askeri operasyonlara başlamaya zorlar. Penbek, Karabağ ve Gence'de gerçekleştirilen saldırılarda, İran ordusu herhangi bir başarı elde edemez. Bu arada, 16 Mayıs 1812'de, Rusya ve Osmanlı devleti arasında, Buharest'te barış anlaşması imzalanır. Bu anlaşmanın nedeni; İran'la yapılan barış görüşmelerinden bir sonuç elde edemeyen Rusya'nın, Osmanlı ile savaşa son vererek, İran ve Osmanlı arasındaki müttefikliğe son vermek istemesidir. Nitekim Rusya'nın bu taktiği sonuç verir ve İran, Buharest Anlaşması'nın imzalanmasının, İran ve Osmanlı arasında yapılan anlaşmanın bozulması anlamına geldiğini bildirir.⁴³⁸

İran tarihçileri, bu anlaşmanın ardından, Rusya'nın askeri birliklerini Osmanlı cephesinden Kafkasya cephesine kaydırmasından ötürü meydana gelenlerden Osmanlı Devleti'ni sorumlu tutmaktadırlar.⁴³⁹ Osmanlı ile imzalanan bu anlaşmada aynı zamanda, Bab-ı Ali'nin, Rusya ve İran arasında da bir anlaşmanın yapılması için arabuluculuk yapması öngörülmüştür. Anlaşmada: "Rusya imparatoru bu barış anlaşmasını imzalamakla, İran ile aynı dinden olan Osmanlı Devleti'nin, Rusya ve İran arasındaki savaşın sona erdirilerek bir anlaşmanın yapılmasında, arabuluculuk yapmasını onaylıyor" denilmektedir.⁴⁴⁰ Bu anlaşmadan sonra, İran'ın bir diğer müttefiki İngiltere de, 16 Haziran'da, Fransa'ya karşı Rusya ile anlaşma imzalar. Bu anlaşmada yer alan bir maddeye göre; İran ordusuna hizmet veren İngiliz subay ve askerleri burayı terk etmelidir. Bu arada, İran; Rusya ve Fransa arasındaki savaşı ve Napolyon ordusunun Rusya'ya doğru saldırıya geçmesini fırsat bilerek, yeniden, Karabağ cephesinde saldırıya geçer. Şah yönetiminin bu saldırısının bir nedeni de, Rusya ile yapılan barış görüşmelerinde daha avantajlı bir duruma gelmek istemesidir. Ancak, Karabağ cephesinde meydana gelebilecek olası bir saldırıya karşı, önceden tedbir alan Rus birlikleri, Abbas Mirza ordusunun bu saldırısını geri püskürtürler.⁴⁴¹ Bunun üzerine, İran ordu kumandanlığı, Lenkeran ve Masallı istikametinde saldırıya geçilmesi

⁴³⁷ Davudov, *a.g.e.*, s. 4.

⁴³⁸ A. V. Fadayev, *Rossiya İ Kavkaz Pervoy Treti 19 V*, Moskva, 1960, s. 164.

⁴³⁹ *a.g.e.*, s. 54.

⁴⁴⁰ *Dogovori Rossii S Vostokom, Politiceskie İ Torgovie*, SPB, 1869, s. 57.

emrini vererek, bu bölgeleri ele geçirir. Böylece, İran; Bakü, Şirvan ve Kuba istikametinde de saldırılarına devam etmek imkânı elde eder. Bu sırada yapılmakta olan görüşmelerde ise, hiçbir ilerleme kaydedilemez. Ekim ayına gelindiğinde; İrevan, Talış ve Karabağ cephesinde çok şiddetli çatışmalar yaşanmaya başlar. Bu çatışmaların en büyüğü ise, Aslandüz'de yaşanır. General Kotlayarevski komutasındaki Rus ordusu, Abbas Mirza komutasındaki İran ordusunu kuşatma altına alır. Bu çatışmalarda yine, çoğu Nahçıvanlı ve Şegagili savaşçılardan ibaret olan yüzlerce Azerbaycan Türk'ü şehit olur. Bu savaşta başarı kazanılması uğrunda, hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan Türk asıllı komutan Abbas Mirza, artık, her şeyin sona erdiğini anlamıştır.⁴⁴²

Yaşanan bu çarpışma, aynı zamanda, birinci Rus-İran savaşının da kaderini tayin eder. İran ordusu, bu mücadelesi sırasında, 1.200 kayıp verir. Bu zaferden sonra, Kotlayarevski komutasındaki Rus birlikleri Lenkeran cephesinde de, İran ordusuna karşı üstünlük elde ederler. Yine, Aralık ayının 21'inde, Mugan'da yaşanan çatışmalarda da, bin kişilik İran birlikleri yenilgiye uğrar.⁴⁴³ 13 gün devam eden kuşatmadan sonra, 1 Ocak'ta Lenkeran şehri, Ruslar tarafından ele geçirilir. Bu çarpışmalar sırasında, binlerce Azerbaycan Türk'ü hayatını kaybeder. Güçlü bir direniş gösteren Lenkeran kalesinde de, 2 bin 500 asker son ana kadar savaşarak şehit olurlar. Lenkeran'ın alınmasından sonra, bütün Talış bölgesi de, Çarlık Rusya'sının yönetimi altına girer.⁴⁴⁴

Azerbaycan hanlıkları arasındaki bölünmüşlük ve Osmanlı ile İran'a bağlanan ümitlerin boşa çıkması, Azerbaycan'ın büyük bir bölümünün Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle sonuçlanır. Aynı şekilde, Osmanlı ve İran da, hem dış güçlerin aktif müdahaleleri ve hem de aralarındaki anlaşmazlıklar nedeniyle, Çarlık Rusya'sı karşısında yenilgiye uğramıştır. Rusya, bu iki devlet arasındaki ihtilaflardan ustalıkla faydalanmayı başarmıştır. Rus Başkumandanı, konuyla ilgili olarak bakanlığa yazmış olduğu mektupta: “Ben, onların (Osmanlı ve İran'ın) birleşmemesi için, gerekli olan bütün tedbirleri almıştım” demektedir.⁴⁴⁵ Bunlarla birlikte, Lenkeran'ın ele geçirilmesi, Rus ordusu için de pahalıya mal olmuştur. Kotlyarevski komutasındaki 1.500 kişilik

⁴⁴¹ N.Nacmi, *Abbas Mirze*, s. 78.

⁴⁴² N.Nacmi, *a.g.e.*, s. 72.

⁴⁴³ İgamberdiyev M. A., *İran V Mejdunardnih Otnoşeniyah Pervoy Treti Veka*, Samarkand, 1961, s. 65.

⁴⁴⁴ AKAK, T. 5, Dok. 851, s. 697-698.

⁴⁴⁵ Sadıkov H. H., *Rusiya- Türkiye Münasibetlerinde Cenubi Gafgaz Problemi (1787-1829)*, Tarih Elmleri Doktoru Elmi Derecesi Almak Üçün Tegdım Olunmuş Dissertasiya, Bakı, 1991.

birlikten, 950 kadar asker ve subay ölmüştür.⁴⁴⁶ Lenkeran'ı ele geçirdikten sonra, İrevan'a doğru hareket eden Rus birlikleri; Şoragöl ve Pembek yolu üzerindeki çok sayıda köyü talan etmiş ve evleri ateşe vermiştir.⁴⁴⁷

Rus ordusu, yeni savaşlarla sahibi olduğu toprakları genişletmeye devam ederken, ele geçirmiş olduğu bölgelerde de, Rus karşıtı direnişler devam etmektedir. Nitekim 1812 senesinde Ruslara karşı isyan eden Carlılara uygulanan cezalar bir sonuç vermemiş ve Rus Komutan Pauluççi, onları affetmek zorunda kalmıştır.⁴⁴⁸ Bu arada, Ruslara karşı başkaldıran Kahetyalıların, Borçalı halkını da ayaklandırmak yönündeki çabaları ise başarılı olmamış ve bu girişim, Ruslar tarafından engellenmiştir.⁴⁴⁹

Rus ilerleyişi, Rusya'nın İran içlerine doğru ilerleyerek sıcak denizlere ulaşmasından çekinen İngiltere'yi tedirgin etmektedir. Bu nedenle İngiltere, İran yönetimine derhal, Ruslarla barış görüşmelerine başlaması için baskı yapmaya başlar. Aksi halde, İngiltere, İran'a yapmakta oldukları mali yardımların durdurulacağı konusunda bu ülkeyi uyarır.⁴⁵⁰ Kendisine yapılan bu uyarılara karşılık İran ise, Rus askerlerinin, ele geçirmiş olduğu topraklardan çekilmesini şart olarak gösterir. Birinci Rusya-İran Savaşı, İran'ın tam bir yenilgiyle sonuçlanır. Kuzey Azerbaycan hanlıkları, bağımsızlıklarını kaybederek Rusya'nın yönetimi altına girerler.

Pek çok araştırmacı, İran'ın bu savaşta yenilgiye uğramasının nedenleri olarak; bu ülkenin iktisadi ve siyasi açıdan geri kalmışlığını, orduların eğitimsiz ve teknolojik silahlardan mahrum oluşunu, ülkede bir otorite boşluğunun bulunmasını, yaşanan iç çekişmeleri ve bu savaşın, geniş halk kitleleri tarafından gerektiği kadar destek görmemesini göstermektedir.

İran ve Rusya arasında yaşanan bu savaş, Azerbaycan toprakları uğruna yapılan bir savaştır. Rus ve İran ordusu arasında yaşanan bu mücadele sonucunda, Azerbaycan toprakları ve halkı, her iki tarafın da sınırsız zulmüne ve talanlarına maruz kalmıştır. Azerbaycan'da, merkezi bir devletin olmaması nedeniyle yaşanan iç çekişmeler, ülkeyi zayıf düşürmüştü ve dış güçlerin mücadele alanına çevirmiştir. Bu savaşta, Azerbaycan

⁴⁴⁶ Fadayev, *Rossiya İ Kavkaz...*, s. 166.

⁴⁴⁷ Necmi, *Abbas Mirze...*, s. 74.

⁴⁴⁸ AKAK, T. 4, Dok. 191.

⁴⁴⁹ AKAK, T.4 , Dok. 197.

⁴⁵⁰ Davudov, *a.g.e.*, s. 55.

halkı kendisini İran'a yakın görmüşse de, aslında, her iki devlet de, Azerbaycan'ın geleceğini ve çıkarlarını önemsememektedir.

Bu savaştan yenilgi ile çıkan İran, Napolyon gibi kudretli bir komutanı mağlup etmiş olan Rusya önünde herhangi bir şart ileri sürmenin anlamsız olduğunu bilmektedir. Bu sebeple, 19 Eylül 1813 tarihinde, Gülistan'da, İran ve Rusya arasında görüşmeler başlar. 354 kişiden oluşan İran elçilik heyetinin içinde, İngiliz danışmanlar da bulunmaktadır.⁴⁵¹ Yapılan ilk görüşmelerde, taraflar arasında bir ateşkes ilan edilmesi ve bu süreçte, yapılacak olan barış anlaşmasının içeriğinin hazırlanması kararlaştırılır. Anlaşma metninin müzakeresine 2 Ekim'de başlanır. Taraflar arasında, görüşmeler esnasında çok sayıda anlaşmazlıklar yaşansa da, İngilizlerin de müdahalesiyle, 11 maddeden oluşan anlaşma metni her iki taraftan kabul görür. 1813 yılının Ekim ayında, Azerbaycan'ın ikiye bölünmesinin de temelini oluşturan Gülistan Anlaşması imzalanır. Bu anlaşma ile Azerbaycan, Rusya ve İran arasında ikiye bölünür. Anlaşma, 21 Mayıs 1814 tarihinde, Paris'te I. Aleksandr tarafından da onaylanır.⁴⁵²

Bu anlaşmanın Rusça metni, 16 Haziran 1818'de, Sankt Petersburg'da ilan edilmiş ve 7 Ağustos'ta da yayınlanmıştır. Azerbaycan'ın Müslüman halkı, bu anlaşmayı tepkiyle karşılamıştır. Çünkü bu anlaşma sonucunda, Azerbaycan toprakları ikiye bölünmüş ve Ruslar, Kuzey Azerbaycan'ı ele geçirmiştir. Özellikle Güney Azerbaycan'daki halk arasında, bu anlaşmanın yaratmış olduğu hoşnutsuzluk hat safhadadır. Nitekim Tebriz Hanları ve şehrin ileri gelenleri, bir heyetle Abbas Mirza'nın karargâhına gelmiş ve ondan, bu savaşı devam ettirmesini ve anlaşmayı tanımamasını talep etmişlerdir. İran Şahı Fethali Şah, Azerbaycan Türklerinin bir isyan çıkarmasından endişe ederek, Azerbaycan Türklerinin isteklerinin tam aksine olarak, anlaşmanın imzalanma sürecini daha da hızlandırmıştır. Ancak, Rusya ve İran arasında imzalanan bu anlaşmaya rağmen, Kuzey Azerbaycan'da, Rus işgaline karşı isyanlar devam etmiştir.

⁴⁵¹ *Azerbaycan Tarihi*, C. 1, 1994, s. 577.

⁴⁵² T. Yuzefoviç, *Dogovori Rossii S Vastokom*, SPB, 1869.294.s.

SONUÇ

Çarlık Rusya'sının, İran'a silah zoruyla kabul ettirdiği Gülistan Anlaşması, uluslararası hukuk kuralları ihlal edilerek imzalanmış ve sadece Rusya'nın çıkarları göz önünde bulundurularak düzenlenmiştir. Bu anlaşmanın düzenlenmesi ve imzalanması sürecine, Azerbaycan halkını ve hanlıklar yönetimini temsilen hiç kimsenin katılmadığı göz önünde bulundurulduğunda bu belgenin, meşruluğunu tartışılmaktadır. Ülke, Azerbaycan halkının onay vermemesine rağmen, Rusya ve İran arasında bölüştürülmüştür. Dolayısıyla, Kuzey Azerbaycan'ın Rusya'ya bağlanması, gönüllü olarak değil, silah zoruyla gerçekleşmiştir.

Rusya'nın Kafkasya'da yürütmüş olduğu yayılmacı politikaların bir sonucu olarak imzalanan Gülistan Anlaşması ile Azerbaycan topraklarının, iki asırdır devam eden bölünmüşlüğü'nün temelleri atılmıştır. İkiye parçalanan Azerbaycan Türklerinin, milli devlet kurmak hakkı engellendiği gibi, bu topraklarda bulunan doğal zenginlikler üzerindeki hakları da ellerinden alınmıştır. Böylece, Azerbaycan halkının servetleri, Rusya'ya taşınmaya başlamıştır.

Rusya, silah zoruyla ele geçirilen bu topraklarda kalıcı hale gelebilmek ve devam eden direnişleri durdurabilmek için, bu bölgede yeni bir yönetim anlayışı uygulamaya başlamıştır. Bu şekilde Ruslar, bazı hanlıklarda işlerine gelmeyen hanları yönetimden uzaklaştırmış ve bazı hanlıkları ise, doğrudan merkezi denetim altına almışlardır.

İngilizlerden farklı olarak Ruslar, daha farklı bir asimilasyon politikası yürütmeyi tercih etmişlerdir. Çünkü Rusya'ya göre; kendisiyle hiçbir tarihî geçmişi, etnik ve dinî bağı olmayan, gelenek görenek bakımından Ruslardan oldukça farklı olan Azerbaycan'ı itaat altında tutabilmek için başka seçenek yoktur. Böylece, Kafkas Cephesi Komutanı Gudoviç'in emriyle Fethali Han ve Şeki Hanı, görevlerinden tasfiye edilmişlerdir. Aynı şekilde, Kuba'da da Şeyhali Han görevinden uzaklaştırılarak, buranın yönetimi bir Rus subayının başkanlık ettiği yerel beyler şurasına devredilmiştir. Rus Komutan Gudoviç, Şeyhali Hanı Kuba köylerine bırakmamak hakkında ferman imzalamış ve onu yakalayarak Ruslara teslim edene de, yüksek miktarda ödül verileceğini vaat etmiştir.

Durum, Gence ve Bakü Hanlıklarında da farklı değildi. Hanların, bu şekilde yönetimden uzaklaştırılarak, yerlerine başkalarının getirilmesindeki başlıca amaç, hanlıkları Rusya'ya daha da bağımlı hale getirmek ve bu insanlar aracılığıyla ele geçirilen bölgeleri daha kolay yönetmekti. Hanlıkların yönetiminde yaşanan bu değişiklikler, aynı zamanda, halk arasında da infiale yol açmakta ve Ruslara karşı direnişi kuvvetlendirmekteydi ki, bu da, halkı bölüp zayıflatarak bu bölgelere daha rahat hükmetmek niyetindeki Rusların işine gelmiştir. Ancak bu yeterli değildir.

Rusların, Azerbaycan'da, müstemleke sistemine hizmet edecek daha geniş halk kitlelerine ihtiyacı vardır. Bu görevi de tabii ki, Hıristiyan unsurlar üstlenebilirdi. Ancak, Azerbaycan'da Hıristiyan unsurların sayısı azdı. Bu nedenle, Çarlık yönetimi, Azerbaycan'a, Rusya'dan göç ettirilen Rusların yerleştirilmesine başlar. Çarlık yönetimi, Rusların Azerbaycan'a yerleştirilmesi işini üç şekilde yürütmektedir: Yeni inşa edilen kiliselerde görevlendirmek üzere Hıristiyan din adamlarının bölgeye getirilmesi, askeri hizmet dönemini tamamladıktan sonra bölgede kalmak isteyen Ruslara özel imtiyazların tanınması ve bazı tutucu Hıristiyan grupların, dinî otoriteler ile yaşadıkları çatışma bahane edilerek, Rusya'dan Azerbaycan'a sürgün edilmesi.

Azerbaycan'da inşa edilen kiliseler ve Hıristiyan din adamları, Batı'nın, Müslüman ülkelerde yürüttüğü misyonerlik faaliyetlerine benzer faaliyetler yürütmekte ve bu gruplar, aynı zamanda, işgal kuvvetlerine hizmet ve yardımlarda da bulunmaktadır. Ancak, Rusya'nın bütün bu çabalarına rağmen, Hıristiyan dinini Azerbaycan Müslümanları arasında yaymak politikası başarısızlıkla sonuçlanır. Ancak bu politika, Karabağ'daki Ermeniler arasında dini intibaha ve onların, daha hızlı bir biçimde örgütlenerek, Müslüman yönetimin aleyhinde çalışmalar yapmasına neden olur.

Hiç kuşkusuz, Çarlık Rusya'sının bu dönemde Azerbaycan'da gerçekleştirdiği politikalarından en önemlisi, tarihi Türk topraklarından Azerbaycan Türklerinin göçe zorlanması ve boşaltılan bölgelere ise, Ermenilerin yerleştirilmesi olmuştur. Bunun amacı; Çarlık Rusya'sının bölgede kendisine sadakatle hizmet edecek ikinci bir Hıristiyan devleti yaratmak istemesiydi. Farklı bölgerden; İrevan Hanlığı, Nahçıvan ve Karabağ'ın dağlık kesimlerine Ermenilerin yerleştirilmesi sonucunda, Ermeni ve Müslümanlar arasındaki çatışmalar, giderek alevlenir. Bu politikaların sonucunda, nüfusunun çoğunluğu Müslüman Türklerden oluşan İrevan Hanlığı'nda, 19. asrın

sonuna gelindiğinde artık, az bir farkla da olsa, Ermeniler çoğunluktadırlar. Nitekim Ruslar, hedefledikleri sonuca ulaşarak, İrevan Hanlığı temelinde Ermenistan devletini kurmuşlardır. Bununla da yetinmeyen Ruslar, günümüzde ise, Karabağ'da, buranın öz be öz Müslüman bir Türk yurdu oluşunu göz ardı ederek, ikinci bir Ermeni devleti kurmak istemektedir.

KAYNAKLAR

Azerbaycan Türkçesinde Eserler

Ağamalı F. R., *18 Esrin İkinci Yarısı- 19 Esrin Evvellerinde Guzey Azerbaycan Hanlıklarının Sosial-İktisadi Vezniyyeti*, Bakı, Azerbaycan Ensiklopediyası, 1999, 302 s.

Ahmet Bey Cavanşir, “Garabağ Hanlığının 1747-1805 ci İllerde Siyasi veziyetine Dair”, *Garabağnameler*, Bakı, Yazıçı, 1988, s. 150-183

Ahundov N, *Garabağ Salnameleri*, Bakı, Yazıçı, 1989, 232 s.

Ahundov V. Y., *Azerbaycanın Rusiyanın Terkibine Dâhil Olmasının 150 İlliyyi. Feallar Yiğıncağında Meruze*, Bakı, 13 Mart 1964, 150 s.

Ali Hüseyinzade, “Mirze Camal Cavanşir ve Onun Garabağnamesi”, *Garabağnameler*, Yazıçı, Bakı, 1989, s.104-105

Altman M.M., *Gence Şehrinin Tarihi*, Gence, 1991

“*Azerbaycan Hanlıkları*”, (F. Eliyev, M. İsmayilov, C. Mustafayev, Ş. Hacıyeva, S. Hemidova) Bakı, Komunist Gezeti 1990 2 Sentyabr.

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, 10 Cilt, Bakı, Az. Ssr. Dövlət Neşr, 1987,608 s.

Azerbaycan Ssr Elmler Akademiyasının Azerbaycanın Rusyanın Terkibine Dâhil Olmasının 150 İlliyyine Hesr Olunmuş Elmi Sessiyası: Tezisler, 20-22 Aprel 1964-Cü İl. Bakı, Azerb. SSR Ea Neşriyyatı, 1964, 157 s.

Azerbaycan Tarihi (En Gedim Zamanlardan 20 Esredek), C. I, Z.M. Bünyadov ve Y. B. Yusifovun Redaktesinde, Azərneşr, Bakı, 1994, 680 s.

Azerbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar (Tert. S.S. Eliyarov, F. R. Mahmudov ve B.) Azerbaycan Dövlət Universitetinin Neşri, Bakı, 1989, 328 s.

Azerbaycan Tarihi, C. III, Elm, Bakı,1999, 584 s.

Azerbaycanın Rusiya İle Birleştirilmesi ve Onun Mütereggi İgtisadi ve Medeni Neticeleri. Bakı, Azerb. SSR. EA Neşriyyatı, 1956, 286 S

Babayev F., “Garabağ Tarihine Geydler”, *Garabağnameler*, 1 Kitap, Yazıçı, Bakı, 1989, 76 s.

Bagirov F. E., *İz İstorii Pereselençeskogo Dvijeniya V Zakavkaze (Azerbaydjan V 19 veke)*, İzvestiya An Azerbaydjana, 1994, N.1-4.

Bakı Neftinin ve Yerli İcmalarının Tarihi, Milli ve Beynelhalk Araşdırmalar Merkezi, Ganun Neşr., Bakı, 2009

Bakıhanov A. A., *Gülüstani- İrem*, , Az. Ssr: Ea Neşr, Bakı, 1951, 252 s.

Biçenek A., *Azərbaycan Tarixi Coğrafiyası İran Tarixşünaslığında (Azərbaycan, Yohsa Arran) Tarix ve Onun Problemleri*, 1999, N 3-4, s. 198-203.

Biçenek A., *İran Tarixşünaslığında Kesreviçilik ve Onun Yeni Tezahürleri. Tarix ve Onun Problemleri*, 1998. N 3, s. 191-196.

Cavadova Z., “1814- Cü İl Şeki Üsyanı”, *Tarix ve Onun Problemleri*, 1998, N 1, s. 82-84

Ceferli Nazım, *Lenkeran: Tarixi Oçerk*, Kitab Palatası, Bakı ,1995, 92 s.

Cenubi Azərbaycan Tarixi Meseleleri, Elm, Bakı,1991, 196 s.

Davudov. G., *19 Esrin Birinci Otuzilliyinde İran-Rusya Münasibetleri İran Tarixşünaslığında, Dissertasiya*, Bakı, 2002.

Delili H. A., “Garabağ Hanlığının Banisi Penaheli Han Haggında Yeni Melumatlar”, *Azərbaycan Ssr Ea Heberleri. Tarix, Felsefe ve Hügug Seriyası*. 1971, N: 1, s. 14-16.

Delili H. E., *Azərbaycan- Rusiya Münasibetleri Fars ve Azərbaycan Dilli Senedlerde*, Elm, Bakı, 1976, 107 s.

Delili H. E., *Azərbaycanın Cenub Hanlıkları. (Onsekkizinci Esrin İkinci Yarısında)*, Bakı, 1979, 144 s.

Eliyev F. M., *18 Esrin Birinci Yarısında Azərbaycanda Ticaret*, Azərbaycan Ssr Ea Neşriyatı, Bakı, 1964, 123 s.

Eliyev F. M., *18 Esrin İkinci Yarısında Şimali Azərbaycan Şehirleri*, Azərbaycan SSR Ea, Bakı,1960, 133 s.

Eliyev F. M.-Eliyev M., *Nahçıvan Hanlığı*, Azərneşr, Bakı,1996, 106 s.

Eliyev F.M.-Hesenov U., *İrevan Hanlığı*, Azərneşr, Bakı,1997, 98 s.

Eliyev M. M., *Şimali Azərbaycanın Rusiya Terefinden İşgal Edilmesinin Tarixşünaslığı*, Adiloğlu, Bakı, 2001, 315 s.

Esedov F. S.-Kerimova S. M., *Çarizmi Azərbaycana Getirenler*, Genclik, Bakı, 1993, 144 s.

Esedzade Firudin, “Cellât: (1809-1811 Ci İllerde Gafgazın Ali Baş Komandanı General Tormosovun Azərbaycan Halkının Başına Getirdiyi Müsibetler Hakda”, *Azərbaycan Gezeti*, 14 Noyabr 1991, s. 4

Ferzelibeyli Ş. F., *Guba Tarihi*, ‘Ebilov, Zynalov ve Oğulları’ Neşriyatı, Bakı, 2001, 388 s.

Garabağnameler, C. I, Yazıçı, Bakı, 1989, 192 s.

Garabağnameler, 2 C. II, Yazıçı, Bakı, 1991, 450 s.

Guliyeva G., *Azərbaycan Hanlıklarının Türkiyə İle Elageleri*, Bakı, 2002, 115 s.

Hacı Seid Ebdülhemid, *Şeki Hanları ve Onların Nesilerinin Şeceresi*, Az. Sssr. Ea Neşr, Bakı, 1958, 63 s.

Hacıyev F. M., “18 Esr- 19 Esrin Birinci Otuzilliyinde Azərbaycan- Dağıstan Elageleri”, *T. E. N. Âlimlik Elmi Derecesi Almak Üçğn Diss.* Bakı, 1996, 180 s.

Hemidova Ş. P., *18 Esrin 2 Yarısında Azərbaycan- Gürcüstan Münasibetleri*, Elm Neşriyatı, Bakı, 1985, 97 s.

Hesen- İhva Elizade, “Şuşa Şehrinin Tarihi”, *Garabağnameler*. 2. Kitap, Yazıçı, Bakı, 1991, 310-350 s.

İrade Memedova, *Lenkeran Hanlığı Birinci Rusya- İran Muharibesi Dövründe*, Azərbaycan Tarih Kurumu, Elm, Bakı, 2007, 128 s.

İrevan Eyaletinin İcmal Defteri (Z. Bünyadov, H. Memmedov), Elm, Bakı, 1996, 183 s.

İshagi N.İ, “Maki Hanlığının Tarihi Oçerki”, *Tarih Elmler Namizedi Âlimlik Derecesi Almak Üçün Dissertasiya*, Bakı, 1966, 208 s.

İsmayılov M.-Bağırova M., *Şeki Hanlığı*. Azerneşr, Bakı, 1985, 192 s.

Kerimova S., *Çarizmin Azərbaycanın İşgalında ve Müstemlekeçilik Siyasetinde Ermeni Siyasetbazlarının Rolu*, Azerneşr, Bakı, 1985, 192 s.

Mahmudov Y.M., *Azərbaycan Diplomatiyası*, Azərbaycan Diplomatiyası Jurnalının Neşri, Bakı, 1996, 289 s.

“Megsed Garabağı Ermenilerden Gorumak İdi.: Kürekçay Mügavilesinin İmzalanmasından 200 İl Keçir (1805–Ci İl)”, *Azərbaycan Gezeti*, 18 Mayıs 2005, s. 1-3.

Memmedov H. M., “Osmanlı İmperiyasının Harici Siyasetinde Azerbaycan Hanlıkları”, *Azerb. Ssr. E. A. Heberleri. Tarih Felsefe ve Hüğüg Seriyası*, 1989, N: 3, s. 44-49.

Mirze Adıgözel Bey, *Garabağname*, Az. Ssr Ea Neşr. Bakı 1950, 166 s.

Mirze Camal Cavanşir Garabaği, *Garabağ Tarihi*, Az. Ssr. Ea Neşr., Bakı, 1959, 205 s.

Musevi T. M., *Orta Esr Azerbaycan Tarihine Dair Farsdilli Senedler*, Azerb. Ssr. Ea Tarih İnistitu, Bakı, 1965, 131 s.

Mustafayev A. N., *Azerbaycanda Senetkarlıg*, Altay, Bakı, 1999, 440 s.

Mustafayev C., “Hanlıklar Dövründe Azerbaycanda Senetkarlıgdan Toplanan Vergiler Haggında”, *Azerbaycan Ea Heberleri. Tarih, Felsefe ve Hüğüg Seriyası*, 1994, N: 1, s. 48-58.

Mustafayev C. M., “Gence Şeheri 18 Esrin Sonu- 19 Esrin Evvellerinde. Azerbaycan Tarihinin Problemleri”, *Megaleler Toplusu*, I Hisse. Bakı, 1993. 59-82 s.

Mustafayev. T. T., *18 Esrin Birinci Yarısında Azerbaycanda Rusyaya Meylin Güclenmesi*. Elm, Bakı, 1986, 88 s.

Mustafayeva N. Ç., *Cenubi Azerbaycan Hanlıkları*, Azerneşr, Bakı, 1995, 96 s.

Mustafazade T., *On Sekkizinci Yüzillik ve 19 Yüzilin Evvellerinde Osmanlı-Azerbaycan Münasibetleri*, Elm, Bakı, 2002, 376 s.

Memmedov H., *Nahçıvan Sancağının Müfessel Defteri. Araşdırma, Geyd ve Şerhler*, Elm, Bakı, 2001, 376 s.

Nasir Necmi-Abas Mirze, *19 Esr Rusya- İran- Azerbaycan Münasibetleri*, Azerb. Ssr E A Tarih İnstitutu, Bakı, 1965, 131 s.

Onulahi S. M., *Ermeni Milliyetçileri ve İran*, Maarif Neşriyatı, Bakı 2002, 88 s.

Onulahi S. M., “Griboyedovun Taleyi”, *Elm ve Heyat*, 1990, N: 9, s. 23-25.

Sadıgov H, *Rusya- Türkiye Münasibetlerinde Cenubi Gafgaz Problemi (1787- 1829 Ci İller)*, Elm, Bakı, 1991, 175 s.

Süleymanov M. S., *İrevan Hanlığının Rusyaya Birleşdirilmesi Tarihinden*, Herbi Neşriyat, Bakı, 1997, 159 s.

“Şeki Hanlığının Tarihinden”, *Azerbaycan Ensiklopediyası*, Bakı, 1993, s. 30

Şükürov. K, “Azerbaycanın Bölüşürülmesi”, *Kitablar Áleminde*, 1990, N: 3, s. 20-29.

Şükürov K.,” Kürekçay Müğavilesi Esas Müddeaları, Heyata Keçirilmesi ve Leğvinin Neticeleri”, *Halk Gezeti*, 7 İyun 2005, s. 5.

Şükürov Sadık, *Genceli Cavathanın Hekayeti*, Gence Neşriyatı, Gence, 1992.

“Tarihin Bir Sehifesi. 18 Esrde 1 Pyotrın Gafgaza Yürüyüşünden Behs Eden ‘Manifest Haggında”, *Edebiyat Gezeti*, 4 Fevral 1994, s. 6.

Umudov V. U., *Şimali Azerbaycanın Çar Rusiyası Terfinden İşgal Olunması ve Müstemlekeçilik Eleyhine Mübarize (1801- 1826)*, Bakı, 1996, 164 s.

Umudov. V., “Garabağ Hanlığının Rusiyaya İlhog Olunması Tarihinden”, *Azerbaycan Tarihi Problemleri Üzre Meruzeler Mecmuesi*, 1992, s. 61-62.

Verdiyeva H. Y., *19 Esrin Birinci Yarısında Şimali Azerbaycanın Ehalisi*. Az. Nki, Bakı, 1993, 133 s.

Rusça Eserler

Abdullayev A. A., *Ob Uçastie Azerbaydjantsev V Russko- İranskix İ Russko-Turetskix Voynax V Naçale 19 Veka*, Azerbaycan Mea A. Bakıhanov Adına Tarih İhtitutunun Elmi Arhivi.

Abdullayev G. B., *Azerbaydjan V 18 Veke İ Vzaimootnoşehiya Ego Rossiyey*, Azerb. Ssr, Bakı, 1965, 612 s.

Abdurohmanov A. A., *Azerbaydjan Vo Vzaimootneşehiyah Rosdii, Turksii İ İrana V Pervoy Polovine 18 Veka*, İzdatelstva An. Azerb. Ssr, Bakı, 1964, 99 s.

Akti Sobrannie Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissiey (AKAK), T.1-6 İzdan Pod Redaksiey Predsedatelya Komisii Akad. Berje. Tiflis, 1866, 816 s.

Aliev İgrar, *Nagorniy Karabah: İstoriya, Faktı, Sobitiya*, Elm, Bakı, 1989.

Aliev M. M., *Usilenie Russkoy Orientatsii V Nahıçevanskoy Hanstve Posle Gülistanskogo Dogovora 1813 G.*, İzvestiya Ah Azerb. Ssr, Seriya İstoriya, Filosofiya, Pravo. 1989, N: 2, s. 25-31.

Aşurbeyli S. A., *Oçerk İstorii Srednevekovogo Bakü (8-Naçalo 19 vv)*, Elm, Bakı, 1964, 336 s.

Ataev X. A., *Torgovo-Ekonomiçeskie Svyazi İrana S Rossiey V 18-19 Veke*, Moskva, 1991, 391 s.

Buşuev S.K., *İz İstorii Vneşnopolitiçeskih Otnoşeniy V Period Prisoedinenie Kavkaza K Rossii (20- 70-E Godı 19 V)*, İzdatelstva Mgu, Moskva, 1955, 116 s.

Butkov P. G., *Materialı Dlya Novoy İstorii Kavkaza S 1722 Po 1803 Gg.*, C.1-III, Sankt Peterburg, 1869, 547 s.

Dubrovin N. F., *Zakavkazie Ot 1803-1806 Gg*, Sankt- Peterburg, 1866, 542 s.

Dubrovin N.F., *Poxod Grafa V. A. Zubova V Persiyu V 1796 G. Voenniy Sbornik.*, N: 2 (95), Otdelhiy Ottisk, 1874, 230 s.

Dubrovin N.F., *İstoriya Voynı İ Viladiçestva Russkih Na Kavkaze*, T.1-4. Sant-Peterburg, 1871-1888.

Gasanov. İ. M., *Zemelnaya Politika Çarizma V Azerbaydjane V Pervoy Polovine 19 Veka*, *İzvestiya Ah Azerbaydjanskoy Ssr*, N: 4, 1956.

Glinka S., *Opisanie Pereseleniya Armyan Azerbaydjanskih V Predeli Rossii*, Elm, Baku, 1990, 142 s.

Griboedov A. S., *Gore Ot Uma. Pisma İ Zapiski*, Maarif, Baku, 1989, 400 s.

İbragimbeyli H. M., *Rossiya İ Azerbaydjan V Pervoy Treti 19 Veka*, Nauka, Moskva, 1969, 286 s.

İgamberdiyev M. A., *İran V Mejdunarodnih Otnoşeniyah Pervoy Treti 19 Veka*. Samarkant, 1961, 297 s.

İsmailov M. A., *K İstorii Neftyanoy Promişlennosti Azerbaydjana V Pervoy Polovine 19 V*. *İzvestiya An Azerb. Ssr*, 1949, N: 9, s. 66-78

İstorii İrana, İzd. Mgu, Moskva, 1997, 488 s.

İvanov M. C., *Oçerki İstorii İrana*. Gospolitizdat, Moskva, 1952, 468 s.

Karnauhov M., *Kavkaz, Turtsiya İ Persiya (Voенno- Statiçeskiy Oçerk)*, Tblisi, 1911, 154 s.

Kavkazskiy Sbornik, T. 7. Tblisi, 1883.

Kinyapina N. S., *İ Dr. Kavkaz İ Srednyaya Aziya Vo Vneşney Politike Rossii Vtoroy Polovine 18- 80-E Godı 19 V.*, Moskva, 1984, 328 s.

Klaus A., *Naşi Kolonii. Opıtı İ Materialı Po İstorii İ Statistike İnostrannoy Kolonizatsii V Rossii*. Vıp.1, Sankt- Peterburg, 1869, 556 s.

Kolonialnaya Politika Rossiyskogo Çarizma V Azerbaydjane V 20-60h Godah 19 veka, C. I-II, 1937.

Kozubskiy E., *İ İstoriya Goroda Derbenta (Derbentskoe Gorodskoe Uproşennoe Obşestvennoe Upravlenie. K Stoletiyu K Prisoedineniya Derbenta K Rossiyskoy İmperii. 1806-1906)*, Temurhan- Şura, 1906, 468 s.

Lerner V. A., *Koliçestvennie İ Kaçestvennie İzmenenie V Sostave Naseleniya Azerbaydjana V Posledney Treti 19 veka*, Avtoref. Dis. Kand. İst. Nauk, Bakü, 1985, 28 s.

Leviatov V. N., *Oçerki İz İstorii Azerbaydjana V 18 V. Bakü*, İzd. An Azerb. Ssr, 1948, 200 s.

Lıstsov V. P., *Perviy Pohod Petra I. 1722-1723*, Moskva, 1951, 247 s.

Mamedova G. N., *Russkie Konsuli Ob Azerbaydjane (20-60-E Godı 18 Veka)*, Avtorafarat Dis. Kand. İstr. Nauk. Bakü, 1980, 30 s.

Markova O. P., “Russko- İranskaya Torgovlya V Poslednie Desyatiletıya 18 V. Uç”, *Zapiski İv An Azerb. Ssr*, T.1, 1959, 101-121 s.

Minorskii V. F., *İrano- Turetskoe Razgraniçenie*, Sankt- Peterburg, 1916, 280 s.

Minorskii V., *İstoriya Şirvana İ Derbenta*. Moskva, İzd. Vostoçnoy Literaturı, 1963, 265 s.

Muradaliyeva E. B., *Goroda Severnogo Azerbaydjana Vo Vtoroy Polovine 19 Veka*, İzd- Vo Bakinskogo Universiteta, Baku, 1991, 172 s.

Mustafayev D. M., *Severnie Hanstva Azerbaydjana İ Rossiya (Kones 18 – Naçalo 19 Vv.)*, Elm, Baku, 1989, 128 s.

Mustafayev A. N., *Novie Materialı K Etnografii Gyandji. Arheolojiçeskie İ Etnografiçeskie İziskanie V Azerbaydjane*, Elm, Baku, 1986.

Mustafazade T. T., *Azerbaydjan İ Russko- Turetskie Otnoşeniya V Pervoy Treti 18 V.* Elm, Baku, 1993, 240 s.

Nersisyan M., *İz İstorii Russko- Armyanskih Otnoşenii. Kn. 1. Dokumentı*, İzd. An Arm. Ssr, Moskva, 1956, 405 s.

Obozrenie Rossiyskih Vladenie Za Kavkazom V Statiçeskom, Etnografiçeskom İ Finansovom Otnoşeniyah, C. 1., Tipografiya Departamenta Vneşney Torgovli, Sankt- Peterburg, 1836, 401 s.

Obozrenie Rossiyskikh Vladenie Za Kavkazom V Statiçeskom, Etnografiçeskom İ Finansovom Otnoşeniyah, C. 1, Tipografiya Departta Vneşney Torgovli, Sankt-Peterburg, 1836, 396 s.

Opisanie Karabahskoy Provintsii, Sastavlennoe V 1823 Godu Po Rasporyajeniyu Glavnopravlyayuşego V Gruzii Ermolova General- Mayorom Ahverdovom İ Statskim Sovetnikom Mogilevskim, Tipografiya Glav. Upravl.. Namestnika Kavkaza, Tblisi 1866, 254 s.

Opisanie Şekinskoy Provintsii, Sastavlennoe V 1819 Godu Po Rasporyajeniyu Glavnopravlyayuşego V Gruzii Ermolova General- Mayorom Ahverdovom İ Statskim Sovetnikom Mogilevskim, Tipografiya Glav. Upravl.. Namestnika Kavkaza. Tblisi, 1867, 312 s.

Petruşevskiy İ. P., *Djaro- Belokanskie Volnie Obşestva V Pervoy Treti 19 Stoletiya*, Tblisi, 1964, 160 s.

Potto V. A., *Kavkazskaya Voyna V Ordelnih Oçerkah, Epizodah, Legendah, İ Biografiyah*, T. 1, Sankt- Peterburg, Tipografiya E. Evdakimova. 1886, 698 s.

Potto V. A., *Pervie Dobrovoltsı Karabaha V Epohu Vodvoreniya Russkogo Vladiçestva. (Melikvanii İ Akop Yüzbeşi Atabekovi). Skoropeçatnya M. Martirosyantsa*, Mihail Prospekt, N: 81, Tblisi, 1902.

Solovyev S. M., *Aleksandr I, Politika İ Diplomatiya*, Sankt- Peterburg, 1877, 558 s.

Sumbatzade A. S., *Kubinskoe Vosstanie 1837 Goda*, İzd. An Azerb. Ssr. Baku, 1961, 124 s.

Sumbatzade A. S., "Progressivnie Vliyanie Prisoedineniye Azerbaydjana K Rossii Na Post Naselenie Stranı V 19 V.", *İzvestiya An Azerb. Ssr*, 1952, N: 3, s. 79-90.

Sumbatzade A. S., *Promişlennost Azerbaydjana V 19 Veke*, İzd. A N. Azerb. Ssr., Baku, 1964, 501 s.

Tagiev F., *İstoriya Goroda Bakü V Pervoy Polovine 19 Veka (1806-1859)*, Baku, 1999, 196 s.

Tbilisskaya Kolleksiya Firmanov. T. 2, Sostaviteli M. A. Todua İ İ. K. Şams, , İzd. Glav. Arhiv. Uprav. Pri Sov. Ministr. Gruz. Ssr, Tblisi, 1989, 1176 s.

Tiflis, İzdanie Voенno-İst.Otdela Pri Ştabe Kavkaz. Voenn. Okruga, 1901, 222 s.

Traktat Mejdu Karabahskim Hanom İ Rossiyskoy İmperiey O Perehode Hanstva Pod Vlast Rossii Ot 14 Maya 1805 Goda, Şarg- Garb, Baku, 1991, 24 s.

Veliçko V.L., *Kavkaz. Russkoe Delo İ Mejduplemennie Voprosı*, Elm, Baku,1990, 222 s.

Verdiyeva X. Y., *Pereselençeskaya Politika Rossiyskoy İmperii V Severnom Azerbaydjane*, Altay, Baku, 1999, 298 s.

Vnešnaya Politika Rossii. 19 İ Naçala 20 Veka, Moskva,1970, 868 s.

Zubov P., *Kartina Kavkazskogo Kraya, Prinadlejajuşie Rossii İ Sopredelnih Onomu Zemel V İstoriçeskom, Etnografiçeskom, Finansovom İ Torgovom Otneşeniyah*. Sankt-Peterburg, 1834, 234 s.

Zubov P., *Podvigi Russkih Voynov V Stranah Kavkazskih S 1800 Po 1834 G*. Sankt-Peterburg,1835, 365 s.

EK. 1.

Rusya ve İran arasında, Karabağ'ın Gülistan köyünde imzalanan bu anlaşmanın maddeleri;

Madde 1

Şimdiye kadar, Rusya İmparatorluğu ve İran Devleti arasında var olan düşmanlık ve anlaşmazlıklara, bugünden itibaren bu anlaşma ile son veriliyor. Biz, bu anlaşmanın, İmparator alahazret Rusya hükümdarı ile alahazret İran Şahı ve onların tahtlarının varisleri arasında, devamlı barış ve dostluğu temin eden bir anlaşma olmasını temenni ediyoruz.

Madde 2

Rusya İmparatorluğu ile İran Devleti arasındaki sınırlar, bu husus göz önüne alınarak belirlenmiştir. Buna göre, her iki devlet arasındaki sınırlar; Adınapazar'dan Mugan ve Araz nehrindeki Yeddibulak geçidine, Kepenek nehrinin Araz'la birleştiği yerden, Kepenek nehrinin sağ tarafı ile Mehri dağlarına, Alagöz dağlarını izleyerek Karabağ, Nahçıvan, İrevan Hanlıkları ve Yelizavetpol (yani Gence hanlığı)'dan Dereleyiz mevzine, İrevan Hanlığı ile Yelizavetpol'u Kazak ve Şemşeddin topraklarından ayıran mevziden Eşşekmeydan mevziine, Hemzeçimen'den Penbek sıra dağları ile Şurakel mevziine ve Alagöz dağlarından Arpaçay'a kadar uzanmaktaydı. Bununla birlikte, Taliş mülkü savaş sırasında el değiştirdiği için, bu hanlığın Zinzeley ve Erdebil'le olan sınırlarının belirlenmesi için, her iki tarafın da dâhil olduğu ortak bir komisyon tarafından belirlenecekti. Ancak bu komisyon, anlaşmanın imzalanmasından sonra oluşturulacaktı.

Madde 3

Alahazret İran Şah'ı, Rusya İmparatoruna karşı samimi dostluk duygularının ispatı için, Karabağ ve Yelizavetpol (Gence) Hanlıkları ile; Şeki, Şirvan, Derbent, Kuba, Bakü ve Taliş (tabi, bu hanlığın sadece Rusya'ya ait olan kısmının) Hanlıklarının ve ayrıca; Dağıstan, Gürcistan (Şurakel) eyaleti ile İmeretiya,

Guriya, Mingreliya ve Abhazya'nın, Rusya İmparatorluğu'na ait olduğunu kabul eder.

Madde 4

Alahazret Rusya İmparatoru, alahazret İran Şahı'na karşı dostluğunu ifade etmek ve İran'da- Rusya'ya komşu olan bu devlette- güçlü bir hâkimiyet görmek arzusunu ispat etmek için; İran sarayının kuvvetlendirilmesini, herhangi bir dış düşmanın İran devletinin iç işlerine karışması halinde İran'a her türlü yardımda bulunmayı vaat etmektedir. Rusya ayrıca, İran'da bir taht mücadelesi yaşanması halinde, Şah rica etmedikçe iç işlerine karışılmayacağını beyan etmektedir.

Madde 5

Rus ticari gemilerine, önceden olduğu gibi, Hazar kıyılarında bulunmak hakkı tanınmakta, meydana gelebilecek bir gemi kazasında ise, İran tarafından yardım yapılacağı bildirilmektedir. Aynı teminat, Rusya tarafından İran'a da verilmektedir. Savaş gemileri konusunda ise, Hazar denizinde sadece Rus savaş gemilerinin bulunmasına izin verilmektedir. Yani, Hazar'da, geçmişte de olduğu gibi, Rusya haricinde hiçbir devlet, savaş gemisi bulunduramayacaktır.

Madde 6

Anlaşmanın imzalanmasından sonraki üç ay zarfında, her iki tarafın esirleri de, erzak ve yol harçlıkları temin edilerek, Karakilse'de (burada sınır muhafıza müdürleri, esirleri karşılamak için karşılıklı irtibata geçecektir) serbest bırakılacaklardır. Kendi iradesiyle ve yahut kanun dışı yollardan iltica edenlere milliyetine bakılmaksızın kendi vatanına dönmek hakkı verilecek, ancak, geri dönmek istemeyenler ise, buna zorlanmayacaktır. Her iki ülke de, kanun dışı yollardan ülkeye girenlere af uygulamalıdır.

Madde 7

Alahazret Rusya İmparatoru ve Alahazret İran Şahı buyuruyorlar ki, karşılıklı olarak saraylara gönderilen bakan ve elçiler, gönderildikleri saraylarda, görevlerine ve rütbelere uygun olarak karşılanmalıdır. Buna göre; şehirlerdeki

ticareti canlandırmak amacıyla atanan konsüllerin yanında, 10'dan fazla çalışanı bulunmamalıdır, vekil sıfatıyla gönderilen bu görevlilere, gereken saygı ve hürmet gösterilmelidir, yine, anlaşma gereğince, bu vekiller, herhangi bir sebeple rahatsız edilmemeli veya takip edilmemelidir.

Madde 8

Alahazretlerin hükümetleri yahut bu hükümetler tarafından atanmış sınır müdürleri tarafından verilen bir belgeye sahip olan tacirler ile Rusya veya İran vatandaşı olduğuna dair belgesi bulunan şahıslar, anlaşmayı imzalayan her iki devlette (Rusya ve İran'da)de, belirlenen süreyi aşmamak kaydıyla serbest dolaşım ve ticari faaliyette bulunmak hakkına sahiptir. Her iki devletin tacirleri arasında yaşanabilecek anlaşmazlıklara ve onların, yetkililer konusundaki şikâyetlerine; konsül yahut müvekkil, onların bulunmadığı durumlarda ise, yerel yetkililer bakacaktır. Bu görevliler, kendilerine yapılan şikâyetleri adaletli bir biçimde araştırarak, tacirlerin baskı ve haksızlığa uğramasına izin vermeyecektir.

İran'a gelen Rus tacirler, arzuladıkları halde, kendi mallarıyla birlikte, İran ile dost devletlere serbestçe geçebileceklerdir. İran devleti, onların bu devletlere sorunsuz bir şekilde geçebilmeleri için, bu tacirlere pasaport temin edecektir. Bu işlem aynı şekilde, Rusya'daki İran tacirleri için de geçerli olacaktır.

Rusya vatandaşı olan bir vatandaş, İran'da öldüğü takdirde, onların taşınabilir emlak ve mülkleri, Rusya İmparatorluğu'nda ve bütün medeni devletlerde de olduğu gibi, geciktirilmeden, onların eşlerine yahut akrabalarına teslim edilmeli ve bu emlakın, onların istediği şahıslara satmasına da izin verilmelidir.

Madde 9

Rus tacirlerinden, İran şehir ve limanlarına getirdikleri mallar için, 5 faizden fazla gümrük vergisi alınmayacaktır. Tacirler, bir defaya mahsus olarak bu vergiyi ödemelidir, onlardan ikinci kez bir vergi alınmamalıdır. İkinci bir gümrük vergisi, sadece, tacirlerin İran'dan aldıkları mallar için alınabilir. Bunun dışında, başka hiçbir sebeple, gümrük parası talep edilmemelidir. Aynı husus, Rusya'ya ticaret için gelen tacirler için de geçerli olmalıdır.

Madde 10

Rusya ve veya İran'a ticaret için gelen tacirlere, gümrük memurlarından izin almaksızın; mal alımı veya satımı ve yahut takas serbestliği verilsin ki, ticari faaliyetlere engel teşkil edici bir husus kalmasin.

Madde 11

İki ayrı nüshası (Fars diline tercümesiyle birlikte) bulunan bu anlaşma, iki devletin vekilleri tarafından imzalanarak onların mühürleriyle onaylanmıştır. Bu barış anlaşması, alahazret Rusya İmparatoru ve alahazret İran Şahı tarafından da kendi elleriyle imzalanarak ratifike edilecektir. Bu anlaşmanın tasdik edilmiş nüshaları, her iki devlet tarafından 3 ay içinde, yukarıda isimleri zikredilen vekillere ulaştırılacaktır.

Anlaşma metni, 12 Ekim 1813'te (İran takvimine göre; 29 Şevval 1128'de) Karabağ'ın Zeyve nehri yakınında bulunan Gülistan köyündeki Rus ordugâhında imzalanmıştır.

İmza

Rus Devleti'nin Müvekkili ve Gürcistan Başkomutanı Nikolay Ptişçev
İran Devleti'nin Müvekkili Mirza Abdülhasan Han

Anlaşma metni için bkz.

Dogovori Rossii s Vostokom, političeskie i torgovie (sostavitel T. P. Yuzefiç,)
Sankt- Petersburg, 1869, 296 s. 208-214.

Veten sesi gazetesi, 18 Nisan 1990.

Azerbaycan tarihi. Uzak geçmişten 1870 ci yıllara kadar. Bakü, Azerbaycan neşriyeti, 1996 (872 s. 582-583)

ÖZGEÇMİŞ

Telman Guliyev

1971 senesinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Zengilan bölgesinde doğdu. Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan sonra Türkiye'ye Üniversite okumaya gelen ilk öğrencilerden birisidir. 1998 senesinde Marmara Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun oldu. Türkiye'de eğitim gören Azerbaycanlı öğrencilerin kurmuş olduğu Genç Aydınlar derneğine de başkanlık yaptı, aynı adlı derginin genel yayın yönetmeni oldu. Azerbaycan'a döndükten sonra Musavat Partisi genel başkanının danışmanı ve Tercüman gazetesinin genel yayın yönetmenliği görevlerinde bulundu. Bakü'deki Türkiye Üniversiteleri Mezunları Birliğinin yönetim kurulu üyesidir.